

**ALİ ŞÎR NEVÂÎ'NİN TÜRKÇE DİVANLARINDA OLUMSUZLUK VE
YOKLUK**

**Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Doktora Tezi
Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı**

Burcu SARIKAYA

Danışman: Prof. Dr. Mehmet Vefa NALBANT

Ocak 2025

DENİZLİ

Bu tezin tasarımı, hazırlanması, yürütülmesi, araştırmalarının yapılması ve bulgularının analizlerinde bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini; bu çalışmanın doğrudan birincil ürünü olmayan bulguların, verilerin ve materyallerin bilimsel etiğe uygun olarak kaynak gösterildiğini ve alıntı yapılan çalışmalara atıfta bulunulduğunu beyan ederim.

İmza:

Öğrenci Adı Soyadı: Burcu SARIKAYA

ÖN SÖZ

Türk dilinin olumlu yapıları birçok gramer kitabında çeşitli yönleriyle ele alınmıştır. Ancak olumsuzluğun nasıl ifade edildiğini, nasıl yapıldığını ortaya çıkaran belirli alanlarda yapılmış kuramsal çalışmalar dışında derli toplu bir çalışma bilindiği kadarıyla yoktur. Yokluk ve soru yapıları üzerine de aynı şeyleri söylemek mümkündür. Ancak 20. yüzyılın başlarından itibaren dünyadaki birçok dilin olumsuzluk, yokluk ve soru yapıları bakımından hangi şekil ve usullere sahip olduğu konusunda birçok çalışma yapılmıştır. Bunun yanı sıra Türk dilinin hem tarihî hem de modern alanlarındaki bu yapıları üzerine çalışma sayısı son dönemlerde artış göstermiştir. Bunlar olumsuzluk, yokluk ve soru şekilleri üzerine yapılmış yüksek lisans ve doktora tezleri ile kitap çalışmalarıdır. Bu çalışmada var olan yöntemlerden yararlanılarak farklı bir metin değerlendirilmiştir. Çalışmanın, hem Türklüğün hem de bütün insanlığın ortak bir değeri olan Ali Şîr Nevâyî'nin Türkçe divanları üzerine yapılacak farklı çalışmalara katkı sağlayacağı öngörülmektedir.

Uzun bir çalışmanın emeği olan bu tezin yazılma sürecinde yönlendirmeleriyle her türlü desteğini esirgemeyen, fikirleriyle bana yol gösteren, ilmî çalışmalarıyla örnek aldığım danışman hocam Prof. Dr. Mehmet Vefa NALBANT'a teşekkürü bir borç bilirim. Tez konumuz ile ilgili örnek çalışması ile alana katkı sunan, yönlendirmeleriyle tezin sınırlandırılmasında yardımcı olan Prof. Dr. Ferruh AĞCA'ya, özellikle şekil konusundaki fikirleriyle katkı sağlayan Prof. Dr. Levent KURGUN'a, tezi inceleyip görüşlerini paylaşan Prof. Dr. Abdullah KÖK ile Dr. Öğr. Üyesi Dilek UZUNKAYA'ya, tecrübelerinden istifade ettiğim kıymetli hocam Prof. Dr. Nergis BİRAY'a, beyit çevirilerinde her türlü desteğini esirgemeyen Dr. Muhterem SAYGIN'a en kalbi duygularım ile teşekkür ederim. Eğitim hayatım boyunca desteklerini her daim üzerimde hissettiğim sevgili aileme, bu uzun süreçte hep yanımda olan arkadaşlarıma teşekkür eder, esenlikler dilerim.

ÖZET

ALİ ŞİR NEVÂYÎ'NİN TÜRKÇE DİVANLARINDA OLUMSUZLUK VE YOKLUK

Sarıkaya, Burcu

Doktora Tezi

Türk Dili ve Edebiyatı ABD

Tez Yöneticisi: Prof. Dr. Mehmet Vefa NALBANT

Ocak 2025, x+ 266 sayfa

Bu çalışmada; Ali Şîr Nevâyî'nin Türkçe divanlarından Garâ'ibü's-Sıgar, Nevâdirü's-Şebâb, Bedâyi'ül-Vasat ve Fevâidü'l-Kiber'deki olumsuzluk, yokluk ve soru şekilleri üzerine odaklanılmıştır. Ali Şîr Nevâyî'nin Türkçe divanları üzerine yapılan yazı çevirimli yayınlar esas alınarak oluşturulan bu çalışmanın hareket noktası, Ali Şîr Nevâyî'nin Türkçe divanlarında bir işaretleyiciyle olumsuzlaştırılmış yokluk ve soru ifadesine büründürülmüş sözcükler, söz öbekleri ya da cümlelerdir. Bu eser üzerinde inceleme yapılırken işaretleyicilere sahip olan yapıların yanında, herhangi bir işaretleyiciye sahip olmayan ancak olumsuz bir anlam ifade eden yapılar tespit edilmeye çalışılmıştır. Bunun yanı sıra yokluk ve soru şekillerinin olumsuzluk kavramındaki yeri değerlendirilmiştir. Ayrıca soru yapılarının olumsuzluk ve yokluk şekilleri ile birlikte ele alınıp değerlendirilmesi gerekmektedir. Nitekim soru şekilleri başlı başına bu tezde ele alınmayıp olumsuzluk kavramı içerisinde değerlendirilmiştir.

Öte yandan bağlam merkezli ilerleyip seçilen örneklerin ortak biçimi olan ek hakkında başlığın içerisinde köken ile ilgili bilgi verilmeye çalışılmıştır. Bunun sonucunda metne odaklanılıp yapıların şahıslardaki ifade şekli ve anlamlarında görülen etki üzerinde durulmuştur. Standart olumsuzluk işaretleyicileri *-mA* eki, *yok* ve *irmes* kelimelerinin olumsuzluğu yansıtmaları, olumsuzluğun biçim birimle işaretlenmediğinde nasıl sağlandığı, hangi yollarla alıcıda olumsuzluk duygusunun yaratıldığı, yokluk kategorisi ve soru kategorisi seçilen divanlardan hareketle bağlam göz önünde tutularak incelenmiştir. Türk dili tarihinde, olumsuzluk, yokluk ve soru şekilleri hakkında kuramsal çalışmalar bulunmaktadır. Bu bağlamda çalışmanın Nevâyî araştırmalarına katkı sağlayacağı ve Nevâyî'nin eserlerinde olumsuzluk, yokluk ve soru kategorisinin nasıl değerlendirildiğini içeren temel bir çerçeve çizileceği öngörülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Olumsuzluk, Yokluk, Soru, Ali Şîr Nevâyî, Çağatay Türkçesi

ABSTRACT**NEGATIVITY AND ABSENCE IN THE TURKISH DIVANS OF ALI ŞİR NEVÂÎ**

Sarıkaya, Burcu

PhD Thesis

Department of Turkish Language and Literature

Thesis Supervisor: Prof. Dr. Mehmet Vefa NALBANT

January 2025, x + 266 pages

This study focuses on the use of negation, absence, and question constructions in the Turkish divans of Ali Şîr Nevâyî: *Garâ'ibü's-Sıgar*, *Nevâdirü's-Şebâb*, *Bedâî'ül-Vasat* and *Fevâidü'l-Kiber*. The starting point of this analysis is based on published translations of Ali Şîr Nevâyî's Turkish divans, which include significant amounts of material. This material includes words, phrases, and sentences where negation, absence, or question markers are employed. The study examines structures that contain these explicit markers, as well as those that express negation without any formal markers. Additionally, the study explores the place of absence and question forms within the broader concept of negation. It is also necessary to address and evaluate question structures alongside negation and absence forms. In fact, question forms are not analyzed independently in this study, but are considered within the concept of negation.

On the other hand, the study progresses contextually, and information about the origin of the common suffix in the selected examples is provided in the title. As a result, the focus is placed on how these structures are articulated and the effect of their expression and meaning in relation to different participants. The standard markers of negation, such as the *-mA* suffix, and the words *yok* and *irmes*, are analyzed in terms of how they reflect negation. The study also examines how negation is conveyed when no formal marker is present, the ways in which negation is perceived by the reader, and the categories of absence and question, all within the context of the selected divans. In the history of Turkish linguistics, there are theoretical studies on negation, absence, and question forms. In this context, it is anticipated that the present study will contribute to Nevâyî research by providing a foundational framework for understanding how negation, absence, and question categories are addressed in his works.

Keywords: Negation, Absence, Question, Ali Şîr Nevâyî, Chagatai Turkish

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ	iii
ÖZET.....	iv
ABSTRACT	v
İÇİNDEKİLER	vi
GRAFİKLER DİZİNİ	x
TABLolar DİZİNİ	xi
SİMGE VE KISALTMALAR DİZİNİ	xii
GİRİŞ	1
Olumluluk- Olumsuzluk Kavramı	2
Yokluk Kavramı.....	9
Soru Kavramı	15
Anlam Bilimi Açısından Olumsuzluk, Yokluk ve Soru.....	19
Biçim Bilimi, Biçim Söz Dizimi ve Söz Dizimi Açılarında Olumsuzluk, Yokluk ve Soru	24
Standart Olumsuzluk.....	28
Türkçe Üzerine Yapılmış Olumsuzluk, Yokluk ve Soru ile İlgili Çalışmalar	36
Türkiye Dışında Yapılmış Olumsuzluk, Yokluk ve Soru ile İlgili Çalışmalar	42
Çalışmanın Önemi.....	50
Problemler ve Araştırmanın Gerekliliği.....	50
Yöntem.....	51
Çalışmanın Sınırları	51

BİRİNCİ BÖLÜM

ALİ ŞİR NEVÂÎ'NİN TÜRKÇE DİVANLARINDA OLUMSUZLUK ŞEKİLLERİ

1.1. Fiillerde Olumsuzluk	52
1.1.1. Çekimli Fiillerde Olumsuzluk	52
1.1.1.1. Tasarlama Kiplerinde Olumsuzluk.....	53
1.1.1.1.1. İstek/ Emir Kipi	53
1.1.1.1.1.1. Basit İstek/ Emir Kipi Çekimi	60
1.1.1.1.1.2. Birleşik İstek/ Emir Kipi Çekimi.....	70
1.1.1.1.1.2.1. İsim+Yardımcı Fiille Kurulanlar	70
1.1.1.1.1.2.2. Fiil+ Zarf-Fiil+ Yardımcı Fiille Kurulanlar	75
1.1.1.1.1.2.2.1. Fiil+ A Zarf- Fiili+ Yardımcı Fiille Kurulanlar	75
1.1.1.1.2. Gereklilik Kipi.....	76

1.1.1.1.3. Şart Kipi	79
1.1.1.1.3.1. Basit Şart Kipi Çekimi.....	79
1.1.1.1.3.2. Birleşik Zamanlı Şart Kipi Çekimi	86
1.1.1.1.3.3. Birleşik Şart Kipi Çekimi	87
1.1.1.1.3.3.1. İsim+ Yardımcı Fiille Kurulanlar	87
1.1.1.1.3.3.2. Fiil+ Zarf-Fiil+ Yardımcı Fiille Kurulanlar	90
1.1.1.1.3.3.2.1. Fiil+ Y Zarf- Fiili+ Yardımcı Fiille Kurulanlar	90
1.1.1.1.3.3.2.2. Fiil+ A Zarf-Fiili+ Yardımcı Fiille Kurulanlar	90
1.1.1.2. Zaman Çekim Şekillerinde Olumsuzluk	90
1.1.1.2.1. Görülen Geçmiş Zaman Kipi.....	91
1.1.1.2.1.1. Basit Görülen Geçmiş Zaman Kipi Çekimi.....	91
1.1.1.2.1.2. Birleşik Görülen Geçmiş Zaman Kipi Çekimi	99
1.1.1.2.1.2.1. İsim+ Yardımcı Fiille Kurulanlar	99
1.1.1.2.1.2.2. Fiil+ Zarf-Fiil+ Yardımcı Fiille Kurulanlar	101
1.1.1.2.1.2.2.1. Fiil+ A Zarf-Fiil+ Yardımcı Fiille Kurulanlar	101
1.1.1.2.1.2.2.2. Fiil+Y Zarf-Fiil+ Yardımcı Fiille Kurulanlar	102
1.1.1.2.2. Öğrenilen Geçmiş Zaman Kipi.....	103
1.1.1.2.2.1. Basit Öğrenilen Geçmiş Zaman Kipi Çekimi	103
1.1.1.2.2.2. Birleşik Zamanlı Öğrenilen Geçmiş Zaman Kipi Çekimi	108
1.1.1.2.2.3. Birleşik Öğrenilen Geçmiş Zaman Kipi Çekimi.....	108
1.1.1.2.2.3.1. İsim+ Yardımcı Fiille Kurulanlar	108
1.1.1.2.3. Geniş Zaman Kipi	109
1.1.1.2.3.1. Basit Geniş Zaman Kipi Çekimi.....	109
1.1.1.2.3.1. Birleşik Zamanlı Geniş Zaman Kipi Çekimi	122
1.1.1.2.3.3. Birleşik Geniş Zaman Kipi Çekimi	122
1.1.1.2.3.3.1. İsim+ Yardımcı Fiille Kurulanlar	122
1.1.1.2.3.3.2. Fiil+ Zarf-Fiil+ Yardımcı Fiille Kurulanlar	126
1.1.1.2.3.3.2.1. Fiil+ A Zarf-Fiil+ Yardımcı Fiille Kurulanlar	126
1.1.1.2.3.3.2.2. Fiil+ P Zarf Fiili+ Yardımcı Fiille Kurulanlar	127
1.1.1.2.3.3.2.3. Fiil+ Y Zarf Fiili+ Yardımcı Fiille Kurulanlar.....	127
1.1.1.2.4. Şimdiki Zaman Kipi	127
1.1.1.2.4.1. Basit Şimdiki Zaman Kipi Çekimi.....	127
1.1.1.2.4.2. Birleşik Şimdiki Zaman Kipi Çekimi	134
1.1.1.2.4.2.1. İsim+ Yardımcı Fiille Kurulanlar	134
1.1.1.2.4.2.2. Fiil+ Zarf-Fiil+ Yardımcı Fiille Kurulanlar	135

1.1.1.2.4.2.2.1. Fiil+ P Zarf Fiili+ Yardımcı Fiille Kurulanlar	135
1.1.1.2.4.2.2.2. Fiil+ A Zarf Fiili+ Yardımcı Fiille Kurulanlar.....	135
1.1.1.2.5. Gelecek Zaman Kipi.....	136
1.1.1.2.5.1. Basit Gelecek Zaman Kipi Çekimi	136
1.1.1.2.5.2. Birleşik Zamanlı Gelecek Zaman Kipi Çekimi	145
1.1.1.2.5.3. Birleşik Gelecek Zaman Kipi Çekimi.....	147
1.1.1.2.5.3.1. İsim+ Yardımcı Fiille Kurulanlar	147
1.1.1.2.5.3.2. Fiil+ Zarf-Fiil+ Yardımcı Fiille Kurulanlar	150
1.1.1.2.5.3.2.1. Fiil+ A Zarf Fiili+ Yardımcı Fiille Kurulanlar.....	150
1.1.1.2.5.3.2.2. Fiil+ Y Zarf Fiili+ Yardımcı Fiille Kurulanlar.....	151
1.1.2. Çekimli Olmayan Fiillerde Olumsuzluk Şekilleri	151
1.1.2.1. İsim-Fiil Ekleri ve Olumsuzluk Şekilleri	151
1.1.2.2. Sıfat-Fiil Ekleri ve Olumsuzluk Şekilleri.....	153
1.1.2.3. Zarf-Fiil Ekleri ve Olumsuzluk Şekilleri	158
1.1.2.4. Yok ve Var Sözcükleriyle Meydana Gelen Çekimsiz Fiillerdeki Yokluk Biçimi	167
1.2. İsimlerde Olumsuzluk	168
1.3. Olumsuzluk Niceleyicileri	176
1.4. Yapıca Olumlu Anlamca Olumsuz Cümleler	180
1.4.1. Söz Dizimsel Düzeyde Yapıca Olumlu Anlamca Olumsuz Cümleler	181
1.4.1.1. Edatlarla Yapılan Olumsuzluk Şekilleri	181
1.4.1.2. Soru Sözcükleriyle Yapılan Olumsuzluk Şekilleri	184
1.4.1.2.1. Soru Zarfıyla Kurulanlar	184
1.4.1.2.2. Soru Zamiriyle Kurulanlar	186
1.4.1.2.3. Soru Sıfatıyla Kurulanlar.....	187
1.4.2. Biçim Bilimsel Düzeyde Yapıca Olumlu Anlamca Olumsuz Cümleler.....	188
1.4.2.1. –mI Soru Kalıbıyla Kurulanlar.....	188
1.5. Yapıca Olumsuz Anlamca Olumlu Cümleler	191
1.5.1. Söz Dizimsel Düzeyde Yapıca Olumsuz Anlamca Olumlu Cümleler	191
1.5.1.1. Soru Zarfıyla Kurulanlar	192
1.5.1.2. Soru Zamiriyle Kurulanlar	193
1.5.2. Biçim Bilimsel Düzeyde Yapıca Olumsuz Anlamca Olumlu Cümleler.....	194
1.5.2.1. –mI Soru Kalıbıyla Kurulanlar.....	194
1.5.2.2. –nā Ön Eki İle Kurulanlar	195
1.6. Çift Olumsuz Yapılar	195

1.6.1. İki Olumsuzluğun Olumlu Anlam İfade Ettiği Çift Olumsuzluklar	198
1.6.2. Birleşik Cümle Şeklinde Düşünülp İki Olumsuz Bulunduran Beyitlerde Çift Olumsuzluklar	200
1.6.3. Soru Unsuru ile Kurulan Çift Olumsuzluklar	201

İKİNCİ BÖLÜM ALİ ŞÎR NEVÂÎ'NİN TÜRKÇE DİVANLARINDA YOKLUK ŞEKİLLERİ

2.1. İsimlerde Yokluk Şekilleri	206
2.1.1. Eklerle Yapılan Yokluk Şekilleri.....	206
2.1.1.1. +sIz Eki ile Kurulan Yokluk Şekilleri.....	206
2.1.1.2. bî Eki ile Kurulan Yokluk Şekilleri	211
2.1.1.3. nâ Eki ile Kurulan Yokluk Şekilleri.....	213
2.1.1.4. lâ Eki ile Kurulan Yokluk Şekilleri.....	215
2.1.2. Cümle Düzeyinde Yokluk Şekilleri.....	215
2.1.2.1. İsim Cümlelerinde Yokluk Şekilleri	215
2.1.3. Yokluk Niceleyicileri.....	222
2.1.3. Sözlüksel Anlamda Yokluk Şekilleri	225
2.1.4. Karşılıklı Konuşmaya Ait Durumlarda Bir Söylem İfadesi	227
SONUÇ VE DEĞERLENDİRME	229
KAYNAKÇA.....	260

GRAFİKLER DİZİNİ

Grafik 1. İstek/ Emir Kipi Çekimi Dağılımı	243
Grafik 2. Gereklilik Kipi Çekimi Dağılımı	244
Grafik 3. Şart Kipi Çekimi Dağılımı	245
Grafik 4. Görülen Geçmiş Zaman Kipi Çekimi Dağılımı	246
Grafik 5. Öğrenilen Geçmiş Zaman Kipi Çekimi Dağılımı	247
Grafik 6. Geniş Zaman Kipi Çekimi Dağılımı	248
Grafik 7. Şimdiki Zaman Kipi Çekimi Dağılımı	249
Grafik 8. Gelecek Zaman Kipi Çekimi Dağılımı	250
Grafik 9. İsim-Fiil Ekleri ve Olumsuzluk Şekilleri Dağılımı	251
Grafik 10. Sıfat-Fiil Ekleri ve Olumsuzluk Şekilleri Dağılımı	252
Grafik 11. Zarf-Fiil Ekleri ve Olumsuzluk Şekilleri Dağılımı	253
Grafik 12. İsimlerde Olumsuzluk Şekilleri Dağılımı: i(r)mes	254
Grafik 13. İsimlerde Yokluk Şekilleri Dağılımı: +sIz	255
Grafik 14. İsimlerde Yokluk Şekilleri Dağılımı: bî	256
Grafik 15. İsimlerde Yokluk Şekilleri Dağılımı: nâ	257
Grafik 16. İsimlerde Yokluk Şekilleri Dağılımı: lâ	258
Grafik 17. İsimlerde Cümlelerinde Yokluk Şekilleri Dağılımı: yok	259

TABLOLAR DİZİNİ

Tablo 1. İstek/ Emir Kipi Çekimi.....	243
Tablo 2. Gereklilik Kipi Çekimi	244
Tablo 3. Şart Kipi Çekimi	245
Tablo 4. Görülen Geçmiş Zaman Kipi Çekimi	246
Tablo 5. Öğrenilen Geçmiş Zaman Kipi Çekimi	247
Tablo 6. Geniş Zaman Kipi Çekimi	248
Tablo 7. Şimdiki Zaman Kipi Çekimi.....	249
Tablo 8. Gelecek Zaman Kipi Çekimi	250
Tablo 9. İsim-Fiil Ekleri ve Olumsuzluk Şekilleri.....	251
Tablo 10. Sıfat-Fiil Ekleri ve Olumsuzluk Şekilleri	252
Tablo 11. Zarf-Fiil Ekleri ve Olumsuzluk Şekilleri.....	253
Tablo 12. İsimlerde Olumsuzluk Şekilleri: i(r)mes.....	254
Tablo 13. İsimlerde Yokluk Şekilleri: +sIz.....	255
Tablo 14. İsimlerde Yokluk Şekilleri: bî.....	256
Tablo 15. İsimlerde Yokluk Şekilleri: nâ.....	257
Tablo 16. İsimlerde Yokluk Şekilleri: lâ.....	258
Tablo 17. İsim Cümlelerinde Yokluk Şekilleri: yok.....	259

SİMGE VE KISALTMALAR DİZİNİ

bk.	Bakınız
BV	Türkay, K. (2002). <i>Ali Şîr Nevâyî Bedâyi'ü'l- Vasat Üçünçi Divân</i> , TDK Yayınları, Ankara.
C.	cilt
çev.	çeviren
DLT	Kaşgarlı, M. (2013). <i>Divanü Lûgat-it-Türk (Çeviri)</i> , (Çeviren: Besim Atalay), TDK Yayınları, Cilt I, II, III, Ankara.
ed.	Editör
FK	Kaya, Ö. (1989). <i>Ali Şîr Nevâyî Fevâidü'l-Kiber (İnceleme- Metin- Dizin)</i> , (Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
GS	Kut, G. (2003). <i>Ali Şîr Nevâyî, Garâibü's-Sıgar</i> , TDK Yay., Ankara.
KB	Arat, R. R. (1979), <i>Kutadgu Bilig I Metin</i> , TDK Yay., 2. Baskı, Ankara.
NŞ	Karaörs, M. M. (2016). <i>Ali Şîr Nevâyî, Nevâdirü'ş-Şebâb</i> , TDK Yay., 2. Baskı, Ankara.
KT	Kül Tigin
S.	Sayı
s.	Sayfa
T	Tonyukuk
Yay. Haz.	Yayına Hazırlayan

GİRİŞ

Var olmama durumuyla ilişkilendirilen olumsuzluk; mantık, felsefe, dil bilimi, psikoloji gibi bilim dallarına konu olmuş bir kavramdır. Olumsuzluk araştırmalarının saf ontoloji alanını terk etmesi ve dil-mantık alanlarına girmesi Aristoteles ile birlikte (Horn, 1989: xiv). Söz konusu alanlardaki çalışmalardan hareketle olumsuzluk; olumlu üzerinden anlam bulan, karşıtlık, çelişki, reddetme ve var olmayan ile bir tutulmuştur (Ağca, 2010: 1; Çürük, 2013: 26; İlhan ve Kabadayı, 2017: 13; Seçkin, 2018: 3). Dünya üzerinde var olan her bir nesne ya da varlık, zıt biçimiyle anlam kazanır. Bu bakımdan herhangi bir varlığın ya da nesnenin tanımlanabilmesi ya da değer kazanabilmesi ancak mevcut olmasıyla ilgilidir. Dolayısıyla gerçek olmayan, yok olan ya da olumsuz olan herhangi bir nesne, varlık ya da kavram ancak gerçek olan ile var olan ile mümkündür (Ağca, 2010: 1).

Evrensel bir dil bilimi alanı olan olumsuzluk anlamı ön ek, iç ek ve son ek yöntemiyle kelimelere kazandırılır. Dilimizin bu eklerden son ekleri kullandığı ifade edilir. Olumsuzluk, bütün kelimeler ve kavramlar için aynı şekilde gerçekleşmemektedir (Şahin, 2006: 66). Türkçede olumsuzluk kavramı nesne ve eylemler için bir kısım ekler ve kelimelerle ifade edilmektedir (İlhan ve Kabadayı, 2017: 16). Olumsuzluk, fiillerde -mA- işaretleyicisi ile isimlerde “değil” sözcüğü ile sağlanmaktadır. Aynı zamanda, herhangi bir olumsuzluk işaretleyicisi olmadığı halde zarflar, çekim edatları ve soru sözcükleri ile cümleye olumsuzluk anlamı kazandırılmaktadır. Yokluk ifadesi; isimlerde ve isim cümlelerinde mevcut olmamayı, yok kelimesinin yer aldığı cümleler yokluğu anlatmaktadır. Bir olumsuzluk kategorisi olarak değerlendirilen yokluk şekilleri +sIz eki ve “yok” sözcüğü ile olumsuzlanır.

Olumsuzluk, dil bilimi çalışmalarında genellikle söz dizimi bölümünde ele alınmaktadır. Genel dil bilimi çerçevesinde biçim bilimi, biçim söz dizimi, söz dizimi ve anlam bilimi açısından ele alınıp değerlendirilmesi gereken bir alandır. Dünyada ve Türkiye’de son yıllarda ilgi görmeye başlayan olumsuzluk ve onun bir kategorisi olan yokluk, gerek kavram odaklı gerekse çeşitli metinler üzerinde çalışılmaktadır. Bu çalışmada, daha önce yapılmış olan çalışma ve yöntemlerden yararlanılmıştır. Metodolojide herhangi bir yenilik söz konusu olmayıp konunun malzemesi farklılık içermektedir.

Olumluluk- Olumsuzluk Kavramı

İnsan karşıtlıklarla kurulu olan evreni ve olayları algılayış biçimini dil aracılığıyla ifade eder. İfade edilen bu değerler kimi zaman olumlu kimi zaman da olumsuz anlam taşıyabilmektedir. Hatta bazen aynı durum, bireyler için farklı değerlere sahip olabilmektedir (Seçkin, 2018: 3). Bu karşıtlıklar içerisinde insan verdiği değerler ile birlikte duygu, düşünce ve isteklerini ifade ederken sahip olduğu dil sisteminin kurallarını ve olanaklarını kullanmaktadır. Gerçek olmayan ya da olumsuz olan herhangi bir varlık, hareket ya da kavram ancak gerçeği ya da olumlusu ile anlaşılabilir (Hirik, 2015: 168).

Olumlu sözcüğü *Türkçe Sözlük*'te beş madde başlığı altında tanımlanmıştır: gözetilen amaca veya beklenilene uygun, yararlı, müspet, pozitif; yapıcı; onaylayan, kabul eden, lehte olan; olgulara, deneylere dayalı olarak bazı nitelikleri belli olan, müspet, pozitif; davranışları beğenilen, yapıcı düşünceleri olan, yararlı. Buna karşılık olumsuz sözcüğü ise “yapıcı ve yararlı olmayan, hiçbir sonuca ulaşmayan; gözetilen amaca veya beklenilene uygun olmayan, menfi, negatif; onaylamayan, kabul etmeyen, aleyhte olan; davranışları beğenilmeyen, yıkıcı düşünceleri olan, zararlı; bir şeyi inkâr eden, inkâr veya ret özelliği taşıyan” şeklinde beş maddede açıklanmıştır (TS, 2011).

Zeynep Korkmaz (1992: 113-114) *Gramer Terimleri Sözlüğü*'nde olumluluk kavramını, doğrudan doğruya fiilin karşıladığı hareketi gösteren, fiil kök veya gövdesinin -mA- olumsuzluk tabanı eki almamış haldeki dil bilgisi kategorisi olarak tanımlamıştır. Olumsuzluk kavramını ise cümlede yüklem bildirdiği oluş ve kılışın olumsuz olarak gerçekleştiğini gösteren dil bilgisi kategorisi şeklinde açıklamıştır. Türkçede olumsuzluk kavramı, fiile -mA- olumsuzluk işaretleyicisiyle, isim cümlelerinde ise “değil” kelimesinin eklenmesiyle oluşmaktadır.

Vardar (1980: 114) *Dilbilim ve Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü* 'nde olumluluk kavramını, olumsuzluğa karşıt olarak tümcenin yüklemine anlattığı oluşun gerçekleştiğini gösteren ulam şeklinde açıklar. Olumsuzluk, tümcenin içerdiği yüklem anlattığı oluşun gerçekleşmediğini anlatır. Türkçede eyleme olumsuzluk anlamı, fiil kök ve gövdesine eklenen -me (-ma) ekiyle sağlanır.

Gemalmaz (2010: 104), olumsuzluk işaretleyicisi olmadan olumsuzluk bildirdikleri / olumsuz anlam taşıdıkları gerçeğini dikkate alarak olumlu ve olumsuz terimleri yerine edimli ve edimsiz terimlerini kullanmayı tercih etmektedir.

Dil bilgisi terimi olarak açıklanan olumluluk - olumsuzluk kavramının, sadece yüzeysel yapıdan hareketle tespit edilen var - yok, olma - olmama, kılma - kılmama,

onaylama-reddetme vb. karşıtlıklardan oluştuğu ifade edilmiştir. Bu karşıtlıklara göre her fiil ve her cümlelerin olumlu ya da olumsuz olmak zorunda olduğu ve bu değerlendirmenin fiilin veya cümlelerin bir olumsuzluk ögesi içerip içermediğine göre yapıldığı açıklanmıştır. Bu duruma göre her ikisi de doğru olan “İki kere iki dört eder” ile “İki kere iki beş etmez” cümlelerinden birincisi olumlu; ikincisi ise olumsuz sayılmaktadır. Mantık bakımından yanlış olan “iki kere iki beş eder” cümlesi ise olumlu olarak değerlendirilmektedir. Yanlış, olumlu; doğru ise olumsuz olabilmektedir (Börekçi, 2003: 48).

Basit önerme mantığında olumsuzluk, bir önermenin doğruluk değerini tersine çeviren bir yöneticidir. Bu nedenle, “p” doğru olduğunda, “p değil” yanlıştır ve bunun tersi de geçerlidir. Olumsuzluğun temel anlamı bu şekilde açıklanabilirken olumsuzluk, anlam ve yapının birçok yönü ile karmaşık etkileşimini göstermektedir. Olumsuzluğa diller arası bir açıdan bakıldığında, olumlu bir cümleye olumsuz bir işaret eklemekten çok daha fazlası olduğu görülmektedir. Doğal dilde olumsuzluk, tipologlar tarafından tüm yönleri ile incelenmemiş, karmaşık ve çok yönlü bir olgudur (Miestamo, 2007: 552).

Olumsuzluğun evrensel bir kategori olduğu ifade edilmiştir. Olumsuzluğun anlam bilimi karmaşık problemlerle bağlantılı olsa da olumsuzluğu anlam bilimsel terimlerle tanımlamak mümkündür. Bir şeyin olumsuzluk olarak adlandırılması için gerekli koşul olarak birinci cümleyi ikinci cümleye dönüştürmenin bir yolu olduğunu, böylece birinci cümle yanlış olduğunda ikinci cümlelerin doğru olacağını ya da tam tersinin de geçerli olacağı ifade edilmiştir (Dahl, 1979: 80). İngilizcede aşağıdaki gibi durumlar arasında ayırım yapılmayacağı görülmektedir:

- (1) It is not raining (Yağmur yağmıyor).
- (2) It is false that it is raining (Yağmur yağdığı yanlıştır).
- (3) It is not the case that it is raining (Yağmur yağıyor değil).

Yukarıdaki örnek yapılar söylenilen koşulu yerine getiriyor gibi görünmektedir. Yine de bazı araştırmacılar 2. ve 3. örnekten “dışsal olumsuzluk” (external negation) olarak söz etseler de çoğu dil bilimci, yalnızca 1. örneğin doğru anlamda olumsuz bir cümle olarak nitelendirildiği konusunda hemfikirler. Söz dizimsel olarak 1. örneğin, bir yan tümce içermemesiyle 2. ve 3. örnekten farklı olduğu belirtilmiştir. 1. cümle dil bilgisi açısından basit bir cümledir. Elbette, olumsuz cümlelerin basit olması için olası bir nedenin olmadığı ifade edilmiştir. Gerçekten de önermesel mantıkta olumsuz formüller karmaşık olarak belirtilmiştir. Ayrıca, olumsuzlanan cümlelerin konuşmadaki

diğer katılımcılar tarafından yapılan daha önceki bir ifadeyi reddetmek için kullanılması, olumsuzlanan cümlelerin 1. örnekteki gibi olmaktan çok 2. ve 3. örnekteki gibi olması sözlüksel olumsuzluk olarak tanımlanabilir. Bununla birlikte, çeşitli dillerde “cümle olumsuzluğu” olarak sınıflandırılan yapıların genellikle 1. cümlede örneklenen İngilizce yapı gibi olduğu görülmektedir. Çünkü bunların iç içe birleşik bir cümle içerdiğine dair açık bir işaret göstermediği belirtilmiştir (Dahl, 1979: 80).

Antik Yunan’daki Elealı filozoflar ve Hindistan’daki ilk Budistler için olumsuz kavramının ilk keşifleri metafizik ve ontolojideki var olmama durumuyla ilişkilendirilmiştir. Doğru dilsel olumsuzluk çalışmasının Platon’un sofistleri ile başladığı söylenebilir. Stranger, olumsuzluğu (p-olmayan) ötekilik (p’den farklı olan) ile özdeşleştirmeye çalışmıştır. Platon, Stranger aracılığıyla tarihimizin tekrar eden iki temasını sunmuştur: İlki olumsuzluğun (varsayılan olarak) pozitif ötekilik veya farklılık kavramı terimleriyle tanımlanarak ortadan kaldırılabileceği görüşüdür. Diğerisi ise olumsuz ifadelerin daha az bilgilendirici olmaları nedeniyle olumlu ifadelerden daha az değerli olduğu gözlemidir. Ancak, olumsuzluk incelemesinin odağının saf ontoloji alanını terk etmesi ve dil ve mantık alanlarına girmesi Aristoteles ile birliktedir (Horn, 1989: 1).

Birçok açıdan çoğu bilim dalına konu edilmiş olan olumsuzluk söylemi, öznenin uzamla sorunlu ilişkisi bağlamında eş zamanlı olarak hem yersiz yurtsuzluğunu benimsememeyi, hem de kökenini yadsımayı içermektedir. İnsanlar, ruhsal durumlarını ve gerçekte söylemek istedikleri üzerine asıl niyetlerini yansıtmazlar. Niyetler sözlerde, düşünceleri dile getirme biçiminde açığa çıkmaktadır. Bu durum, sözlük bilimsel düzeyde olumsuzluğun yansıtılması olarak görülebilir. Bunlar karmaşık psikolojik ilkeler üzerine dayanmıştır. Asıl niyet söylenmemiştir. Bu aşamada bu sözün nasıl kodlandığı ve bu kodlamanın söz dizimine nasıl yansıdığı önem kazanmıştır (Kızılcım, 2015: 200).

Nesne, kavram ve olaylar arasında varlık - yokluk, olma - olmama, istenen - istenmeyen gibi çeşitli karşıtlıklar mevcuttur. Her toplumun varlıkları ve olayları algılama biçiminden kaynaklanan farklı tasarımlar bulunmaktadır. Karşıtlığın birinci grubu (var olan, istenen, gerçekleşen) genel olarak varlık/olumlu; ikinci grup (var olmayan, istenmeyen, gerçekleşmeyen) ise olumsuzluk olarak değerlendirilmektedir. Bu durumda olumsuz ifadeler olumlu ifadeler hakkındadır, olumlu ifadeler ise doğrudan dünya ile ilgilidir (Başdaş, 2015: 62). Bu durumu Ağca (2010: 1) şu şekilde ifade etmiştir:

“Gerçek olmayan, yok olan ya da olumsuz olan herhangi bir nesne, varlık ya da kavram ancak gerçek olan ile var olan ile mümkündür. Bu çerçevede olumsuzluk ya da yokluk ifadeleri, var olan / gerçekliği olan olumlu ifadelerden ya da varlık ifade eden durum ve ifadelerden doğmuştur”.

Genel olarak dil bilgisi kitaplarında olumsuzluk söz dizimi (sentaks) bölümünde ele alınmaktadır. Dil biliminde olumsuzluğun tam olarak hangi alanda incelenmesi gerektiği bir sorun olarak görülmektedir. Bu konuda Ağca (2010: 5), olumsuzlaştırılmış şekillerin daima bir işaretleyiciye sahip olmasının, olumsuzluğun biçim bilimi ile ilgili olduğunu belirtmiştir. Her bir işaretleyicinin aynı zamanda cümle bağlamında kullanılmasının ve cümleye tesir etmesinin biçim-söz dizimi ile ilgili olduğunu söylemiştir. Söz dizimi ile olumsuzlaştırılmış ya da olumsuzlaştırılmamış bazı yapıların olumluluk-olumsuzluk bağlamında farklı anlamlar içermesinin de anlam bilimi ile bağlantılı olduğunu ifade etmiştir.

Ağca (2010: 13), olumsuzluk konusunda araştırmaları olan Miestamo (2005, 2007), Veselinova (2006) gibi araştırmacıların çalışmalarında yer alan olumsuzluk sınıflandırmalarından hareketle şu şekilde bir tasnif yapmıştır:

1. Olumsuzluk

1.1 Fiillerde Olumsuzluk (Standart Olumsuzluk)

1.2. İsim Cümlelerinde Olumsuzluk

2. Yokluk

3. Olumsuzluk Niceleyicileri (Ağca, 2010: 13).

Dünya dillerinde üç çeşit ekin olduğu söylenmiştir. Bunlar: ön ek, iç ek, son ektir. Türkçe, sondan eklemeli diller grubunda yer almaktadır. Kelime kökünün ardına belli bir sırayla dizilen eklerin, bir tek kökten çok sayıda anlam ve yapıda yeni kelimeler türettiği görülmektedir. Türkçenin belli dönemlerde etkilendiği Arapça, Farsça, Fransızca, İngilizce gibi dillerde ön ekler çok sık kullanılmıştır. Bu dillerde ön eklerin yanında iç ekler de vardır. Kelime kökü aldığı bu iç ekler yoluyla kimi zaman tanınmaz hale gelmiştir (Şahin, 2006: 66).

Türkçe tarihi boyunca yabancı dillerin etkisinde kaldığı için önce Arapça ve Farsça daha sonra Fransızca ve İngilizce gibi dillerden çok sayıda kelime almıştır. Bu kelimelerin arasında ön ekli kelimelerin olduğu da bilinmektedir (Şahin, 2006: 66).

Özellikle Tanzimat'ın ilanıyla birlikte yurt dışına eğitim amacıyla gönderilen gençlerin, memlekete döndüğünde Fransızcaya ait kelimeleri çok kullandıkları belirtilmektedir. Çeviri yoluyla birçok eserin edebiyatımıza kazandırıldığı bu süreçte

Batılı dillere ait birçok sözcüğün dilimize yerleştiği görülmektedir. Bu dillerden dilimize geçen ve her geçen gün sayısı artan kelimeler içinde ön ekli kelimelerin önemli bir yer tuttuğu söylenmektedir. Daha sonraki dönemlerde aynı durumun İngilizce için geçerli olduğu ifade edilmiştir. Dilimizde gelmiş olduğu dillerdeki şekillerde görülen ametal (metal olmayan elementler), anormal (normal olmayan), anemi (kansızlık), anonim (söyleyeni bilinmeyen), antibiyotik, antidemokratik (demokrasiye aykırı olan) gibi kelimeler Yunanca yokluk ve karşıtlık bildiren ön ekli kelimelerden bazılarıdır. Fransızca demode (modası geçmiş olan), deforme (biçimsizleşmiş) gibi kelimeler önüne ek alarak olumsuzluk anlamı katmıştır. Yunanca ön ek alıp geldiği kelimeye güçlük ve olumsuzluk anlamı katan diskalifiye (yarış dışı bırakılmış) kelimesi, İtalyanca karşı, aksi yönde anlamında olan ön ekli kelimelerden kontrast (karşıt, karşıtlık), Türkçenin yapısında yer almayan ön eklerin bulunduğu kelimelerden olup dilimizde sıklıkla kullanılmaktadır (Şahin, 2006: 68-70). Batı kaynaklı dillerden dilimize geçmiş olan bu kelimeler, Türkçenin yapısından farklıdır. Dilimize yerleşmiş olan bu kelimeler, olumsuzluk ve yokluk anlamı bulundurmaktadır.

Her dilin kendine özgü olumsuzluğu ifade ediş sistemi vardır. Payne, dünya dillerinde dört tür olumsuz işaretleyici gözlemler: morfolojik (ek) olumsuzluk, olumsuzluk ekleri, olumsuz fiiller (olumsuz yardımcılar ve daha yüksek olumsuz fiiller) ve olumsuz isimler (Miestamo, 2007: 555). Her dilin kendine özgü olumsuzluğu ifade ediş sistemi olduğu gibi Türkçenin de kendine özgü olumsuzluğu yansıtma biçimi bulunmaktadır. Olumsuzluk ifadesi bütün kelimeler, kavramlar veya durumlar için aynı şekilde gerçekleşmemektedir. Türkçede olumsuzluk kavramı nesne ve eylemler için bir kısım ekler ve kelimelerle ifade edilmektedir. Bunların da kendilerine özgü kullanım özellikleri ve yerleri bulunmaktadır. Yapıca olumsuz olan kelimelerin dışında sözlüksel düzeyde olumsuzluğun yansıtıldığı görülmektedir. İyinin karşılığı kötü, akıllının karşılığı deli, güzelin karşılığı çirkin vb. gibi kelimelere karşıladıkları kavramlardaki olumsuzluk dolayısıyla anlamca olumsuz kelimeler denilebilir (İlhan, 2005: 1).

Olumsuzluğun bir kiplik türü olarak ele alınıp alınmayacağı sorunu uzun süredir tartışılmaktadır. Kimi araştırmacılar olumsuzlukla kipi birbirinden ayrı tutarken kimi de olumsuzluğu kipi bir alt kategorisi olarak değerlendirmektedir. Olumsuzlukla kip arasındaki ilişki Aristo'ya kadar uzanmaktadır. Van der Auwera, olumsuzlanmış kiplerin semantiğini (zorunluluk ve olasılık) tartışmıştır. Avrupa ve Hindistan'dan bir dizi dilde kip ve olumsuzluk birleşimlerinin farklı kapsam varyantlarının sözcükleştirilmesini incelemiştir (Miestamo, 2007: 566).

Kocaman (1971: 83-84), Türkçede kip olgusunun çok yönlü bir ulam olduğunu ifade etmiştir. Olumsuzluğun kipteki önemini şu örneklerle göstermiştir:

23 a. Çocuk gelmeli (ben öyle istiyorum).

b. Çocuğun gelmesi gerekiyor (Okulun kuralları bunu gerektiriyor)

24 a. Çocuk gelebilir (isterse ya da isterseniz)

b. Çocuk gelmeyebilir (istemezse gelmez).

Parantez içindeki açıklama ve bağlam göz önünde bulundurulduğunda Türkçe -sa, -meli biçim birimleri söylem yönelimli bir kiplemeyi anlatmaktadır. Yani özne dışı bir etmenin ağırlığının söz konusu olduğu belirtilmiştir. Sözcükleşmiş kiplemede de aynı durum geçerli görünmektedir. Ancak yeterlilik kipi için aynı şeyin ifade edilemeyeceği söylenmiştir. 24 a örneği için iki yorumun da geçerli olabileceği, ancak 24 b cümlesinin özne yönelimli bir örnek olduğu görülmektedir. Bu örnekten olumsuzlamanın kipteki önemi anlaşılmaktadır (Kocaman, 1971: 84).

Kimi dil bilimciler tarafından kipliğin alt kategorilerinden biri olarak görülen olumsuzluk, konuşurun bir durum ya da olayın gerçekleşip gerçekleşmediğini bildirmesi bakımından önemli görülmektedir. Bunun yanı sıra gerçeklik-gerçek dışılık ayrımında karşılaşılan anlam alanlarından biri olan olumsuzluk, konuşurun kesin olanı bildirirken kullandığı yapılardan biri olarak tanımlanmıştır (Hirik, 2014: 350).

Hirik (2014: 355), olumsuzluğun kipsel bir kategori olarak ele alınmasını belirtmiştir. Bunda olumsuzluğun henüz gerçekleşmemişliği bildirmesi, varsayımlardan bahsederken kullanılması gibi durumların etkili olduğunu söylemiştir. Sonucunda semantik alanın içine dâhil edilebilecek olan olumsuzluk kategorisinin yalnızca bu özelliği sebebiyle bile kip alanı içinde görülme ihtimalini dile getirmiştir. Konuşurun bir durum karşısındaki tutumunu yansıtan ve isteklerini belirten olumsuzluğun anlamının gerçeklik-gerçek dışılık ayrımında da gerçek dışılığın tarafında yer aldığını, kipsel mantığın temelini oluşturan bu ayrımla olan ilişkisinin olumsuzluk kategorisinin dil bilim çalışmalarındaki yerini belli ettiğini açıklamıştır.

Araştırmacıların gerçek dışılık alanı içinde saydığı olumsuzluk kategorisi, konuşurun bakış açısıyla ele alındığında kesinlik yansıtmaktadır. Olumsuzluk ve kesinlik arasındaki ilişkinin varlık sebeplerinden biri gerçeklik-gerçek dışılık olarak görülmektedir. Gerçeklik - gerçek dışılık ilişkisinin kesinlik-kesin dışılık ile yakın ilgisi vardır. Gerçek dünyada var olan bir bilgi atıflar dünyasında da var olabildiği gibi bunun tam tersi de söz konusudur. Söz konusu kategorilerin bu özelliklerinden dolayı gerçeklik-gerçek dışılık ayrımında çoğu araştırmacının gerçek dışı bilgi olarak kabul

ettiği olumsuzluk, kesinlik kategorisi ile örtüşen bir nitelik göstermektedir (Hirik, 2014: 360).

Sözlüksel düzeyde olumsuzluğu yansıtan “*asla, hiç, katiyen, maalesef, imkânsız, olanak dışı, artık*” gibi zarf kökenli kelimeler, cümlede olumsuzluk bildirme işlevlerinin yanı sıra kesin olan bilgiye de atıfta bulunmaktadır (Hirik, 2014: 361).

Olumsuz cümlelerde anlamı pekiştirmek, kuvvetlendirmek için zarf görevli, bazen de söz dizimine uygun başka görevlerde kullanılan kelimeler bulunmaktadır. Bunlar “*hiç, asla, sakın, katiyen*” gibi kelimelerdir. Bu bağımsız kelimeler, genellikle olumsuz cümlelerle kullanılmaktadır. Ancak olumsuzluğu tek başlarına üstlenmemektedir. Olumsuz yapıdaki yüklemi destekleyerek olumsuzluğun derecesini kuvvetlendirmektedir. Her biri aynı görev ve yapıda kullanılsa da taşıdıkları anlam itibariyle çoğu zaman birbirlerinin yerine kullanılamamaktadır (İlhan ve Kabadayı, 2017: 178).

Ağca (2010: 22), eski Türk dili alanındaki olumsuzluk sözcüklerini, olumsuzluğun “katmerli olumsuzluk” ya da “olumsuzluk niceleyicileri” bağlamında ele alınıp incelenmesi gerektiğini belirtmiştir. Eski Türk dili metnindeki olumsuzluk sözcükleri, olumlu bir yapıya sahip bir yüklemle birlikte kullanılarak tek başına olumsuzluk işaretleyicisi görevi yüklenmemiştir.

Tarihî Türk dili metinlerinde, dünyadaki birçok dilde olduğu gibi olumsuzluk sözcükleri bulunmaktadır. Metinlerdeki olumsuzluk sözcükleri dikkate alındığında daima belli bir işaretleyici ile olumsuzlaştırılmış yapılarda kullanıldığı; buna karşılık olumlu yapılarda kullanılmadığı söylenmektedir (Ağca, 2010: 22).

Fiiller kök ve gövdelerine -mA- işaretleyicisi getirilerek olumsuzlanır. İsimler “yok” sözcüğü ve +sXz aracılığıyla olumsuzlanabilir. İkincisi sadece “yokluğu” değil, aynı zamanda sıfatlarla söz konusu niteliğin olumsuzluğunu da ifade etmektedir. -mA- eki, çekimli ve çekimli olmayan fiil formlarında bulunur, ancak fiil adlarında bulunmadığı belirtilmiştir (Erdal, 2004: 229).

Erdal (2004: 237), üç tane geçmiş zaman çekiminin olduğunu ifade etmiştir. Bunlar: bilinen geçmiş zaman, duyulan (dolaylı) geçmiş zaman (Budist ve Uygur kaynaklarında), geniş geçmiş zaman çekimidir. Tarihî ve modern Türk dilinde yaygın olarak bilinen geçmiş zaman eki -mİş işaretleyicisidir. Budist Türk çevresi metinlerinde -mA- olumsuzluk işaretleyicisi ile olumsuzlanmaktadır. Böylece -mA-mİş şekliyle ifade edilmiştir. Budist Türk çevresinde -mİş duyulan geçmiş zaman ekinin yanı sıra -yUk eki de kullanılmıştır. Budist Türk çevresinde -yUk işaretleyicisi ile olumlu geçmiş zaman

ifade edilirken -mA- işaretleyicisi ile olumsuzlaştırılmış -mA-yUk şekli olumsuz geçmiş zamanı belirtmiştir (Ağca, 2010: 71-72).

Türk runik harfli yazıtlarda mİş ve -dOk, olumsuzluk açısından değişken niteliktedir: -mİş'in negatif karşılığı -mAdOk olup dolaylı geçmiş zamanı ifade etmek için kullanılır. Örneğin: "amru bušanu saknu olormış. kañi xan ögi katun... ogliņa năčă aytsar năj kiginč bermädök." Bununla birlikte -mİş+kA birleşik dizilişi mAyOk+kA olarak olumsuzlanır. -mA-mİş şekline en son Eski Türkçe kaynaklarda rastlanılmaktadır (Erdal, 2004: 239).

Geniş zamanın olumsuzluk eki, -mAz'dır. Bu ek, -mA-z olarak analiz edilebilir, -z eki -yUr'nin başka bir allomorfu olarak alınabilir. Bu uygulanabilir bir fikir gibi görünmektedir, çünkü diğer allomorflar arasındaki koşullandırma da tamamen fonolojik değildir. Aynı zamanda biçim birimin morfolojik profiline de dayandığı görülmektedir. Hatta -r ve -z arasında genetik bir bağlantının kurulabileceği ifade edilmektedir. Çünkü /r/ ~ /z/ değişimi dil bilgisinin diğer alanlarında da ortaya çıkmaktadır. Modern Türk dillerinde -mAz vurgulandığı için iki eki birbirine bağlamamak tercih edilmiştir. -mA ile olumsuzlanan diğer biçimler bu ekten önceki heceye vurgu yapmaktadır. Ancak Eski Türkçedeki vurgu hakkında kesin bir şey bilinmemektedir. Vurgu ikincil olarak öne çıkmış olabilmektedir (Erdal, 2004: 241). Karahanlı Türkçesinde -mAz eki, -mAs olarak görünmektedir. Ancak /z/ bu lehçede uç ünsüz konumunda başka şekilde seslendirilmemiştir. -mAs ekinin bir lehçe çeşidi olabileceği belirtilmiştir. Aynı zamanda Karahanlı Türkçesinde -mA-yUr biçiminin görülmediği ifade edilmiştir (Erdal, 2004: 242). Görüldüğü üzere olumsuzluk, eski Türk dili tarihinin fiil çekimlerinde genellikle -mA- işaretleyicisi ile yapılmaktadır.

Yokluk Kavramı

Yokluk, varlık üzerinden ifade bulan bir terimdir (Seçkin, 2018: 23). Berke Vardar (1980: 164), yokluk durumunu; yokluğu, yoksunluğu belirten isim durumu şeklinde açıklamıştır. İnsanlık hayatının her alanında var olanla ilişki içerisinde. Bireyin var olmak koşuluyla olanı algılayıp anlamlandırması zaman ile mümkündür. Bu durum, zaman içerisinde olay ve olgulara yüklenen anlamların koşullar farklılaştığında değişmesine zemin hazırlamaktadır. Var olanın algılanmasıyla ortaya çıkan değişim gerçekleştiği zaman durum yokluk olarak adlandırılmakta ve varlığın zıttı olarak sunulmaktadır. Aslında eksiklik ve bulunamayışlık bir olumsuzluk gibi algılsa da bireyin yaşantısında bu durum farklılık arz etmektedir; neyin eksik ve var olanın zıttı

olarak sunulduğu önemlidir. Bu noktada yoksunluğun algılanmasının, bireyin ilgisi dolayısıyla bir şeye yönelmesinden kaynaklandığını ifade etmek mümkündür. Söz konusu algı ile var olanın bir birlik içinde bulunmaması sonucunda yoksunluk kavramının oluştuğunu söylemek mümkündür (Seçkin, 2018: 26).

Dünyada var olan her şey insanın algısı üzerinde etkilidir. Var olan her şey de temelde birbirinin aynı olmayan fakat birbirini tamamlayan karşıt özelliklerden oluşmaktadır. Algılama gerçekleşmediği sürece bilgi, usamlama ya da herhangi düşünce söz konusu olmaz. Zihindeki izlenimlerin bilgi hâlini alma sürecinde öncelikle her düşüncenin bir ve aynı olanı, yani özdeş olanı; daha sonra da bir ve aynı olmayanı üzerinden anlamlandırma sağlanmaktadır (Seçkin, 2018: 20–21).

Her var olanın benzerinde olmayan nitelikler, yani yoksunluk üzerinden değer bulması, zıt olanın olumsuz olarak algılanmasına zemin hazırlamış; bu durum önermelerde zıtlığı oluşturan kavramlardan birinin olumsuzluğu temsil etmesiyle ortaya çıkmıştır. Zıtlık, iki kavram arasındaki ilişki türüdür; hatta bu ilişki türü kelimelerin anlamlarını birbirine bağlaması sebebiyle zihinde oluşan diğer anlamsal ilişkilerin en önemlilerinden birisidir. Bu ilişkide hangi ögenin olumsuzu yansıttığı görecelidir (Seçkin, 2018: 21). Sıcak ve soğuk örneklerine baktığımızda bu zıt kelimenin olumsuzluğunun belirlemesinde kişinin zihnindeki konumunun belirleyici olduğu söylenebilir.

Yokluk ifadesi; isimlerde ve isim cümlelerinde mevcut olmamayı, yok kelimesinin yer aldığı cümleler yokluğu anlatmaktadır. “Değil” kelimesi isim cümlelerinde olmama - gerçekleşmemeyi ifade etmektedir. Olumsuzluk ifadesi, her ne kadar çelişki, karşıtlık, reddetme, var olmama ve gerçekleşmeme ile aynı anlama gelen bir kavram olsa da temelde duygu değerini yansıtan ifade yoludur (Seçkin, 2018: 77).

Seçkin’e göre (2018: 77), standart olumsuzluk işaretleyicisi ile oluşan unsurlar olumsuzluğu yansıtmamaktadır. Önermede ifade edilenlerin yarattığı etki sonucunda olumsuzluk ortaya çıkmakta, bir bütün içinde anlam kazanmaktadır. Nitekim olumsuzluk eki olarak kabul edilen -mA ekinin temel işlevi olumsuzlama değil, fiil cümlelerinde eylemin gerçekleşmediğini ifade etmektir. Dolayısıyla, önermeye konu olan gerçekleşmeme, olmama ve yokluğun sonucunda olumsuzluk, bağlam çerçevesinde duygu değeri olarak gündeme gelmektedir.

Olumsuzluk ifadesi, dil bilimi çalışmalarında çoğunlukla fiiller ile bağdaştırılmıştır. Bunun yanı sıra isim cümlelerinin de olumsuzluk şekli olduğu ve ayrı bir kategoride değerlendirilmesi gerektiği düşünülmüştür (Ağca, 2010: 101).

Dillerin kendine özgü olumsuzluk ve yokluğu ifade etme şekli vardır. Dünyadaki bazı dillerde hemen hemen bütün yokluk ve olumsuzluk şekilleri aynı işaretleyiciler ile ifade edilmiştir. Bazı dillerde fiil ve isimlerdeki olumsuzluk ve yokluğu ifade etmek için farklı yapılar kullanılmıştır. Belirli eklerle ya da gramerleşmiş sözcüklerle ifade edilen şekiller, sadece belli bir yapıya ait yokluk ve olumsuzluk şeklini karşılamıştır. Dolayısıyla dünyadaki bazı dillerde isim öbeklerinin ya da isim cümlelerinin olumsuzluk ve yokluk şekilleri hem ayrı yapılarla karşılanmış hem de fiillerdeki ya da fiil öbeklerindeki yapılardan farklı şekiller ile ifade edilmiştir (Ağca, 2010: 101).

Türk dili tarihî metinlerinde “var” ve “yok” sözcükleri, isim cümlelerini varlık ve yokluk anlamında tamamlayan sözcüksel işaretleyicidir. Eski Türk dilinde “*erür, turur, bolur, titir*” yardımcı fiilleri ile olumlu bir cümle kurulmuştur. İsim cümleleri “*ermez*” sözcüğü ile olumsuzlanmaktadır. Söz diziminde cümlenin varlık ifadesi için “*bar*” sözcüğü kullanılırken yokluk ifadesi için “*yok*” sözcüğü kullanılmaktadır (Ağca, 2010: 185-205).

Kâşgarlı (DLT, 3. Cilt: 147), “*bar*” sözcüğü hakkında “Bir şeyin mevcut olduğunu ve yerinde bulunduğunu haber veren bir kelimedir. Bundan sende yarmak *bar* mu denir; “sende para var mı?” demektir. Başkası da *bar* der; “evet, bende para var” demektir. Bu kelime Arapçadaki “*leyse*” ile Türkçedeki “*yok*” sözcüğünün zıttıdır” der. İsim soylu bir sözcük “*bar*” işaretleyicisi cümle oluşturmaktadır. “*Var*” sözcüğünün karşıtı aynı işlevde “*yok*” sözcüğü ile yapılmaktadır (Ağca, 2015: 96). Diğer taraftan Kâşgarlı (DLT, 3. Cilt: 143), “*yok*” madde başında ise “değil anlamında bir kelimedir. Bundan ol munda yok denir; “o burada değil” demektir. Burada Kaşgarlı, “*yok*” sözcüğündeki olumsuzluk anlamına işaret etmiştir (Ağca, 2015: 96).

Temel anlamıyla kullanılan bir sözcüğün aynı zamanda kavram alanı ile ilgili bir işaretleyici olarak varlık göstermesi, sözcüğün temel anlamını korumaya devam etmiş olsa da işaretleme seviyesinin daha sonra oluştuğunu göstermektedir. Mesela Türk dilinde isim ile sonlanan cümlelerin yüklem işaretleyicileri olan “*erür, bolur, turur, titir*” gibi sözcükler, gerçek anlamları ile kullanılmaya devam ederken aynı zamanda anlamları ile ilgili birer işaretleyiciye dönüşmüştür. Varlık yokluk ifadeli yüklem işaretleyicisi olarak kullanılan *bar* ve *yok* sözcüklerinin “var olan, bulunan” ve yok olan, bulunmayan temel anlamları ile sıfat görevinde kullanıldığı ifade edilmektedir. Sözcüklerin birer işaretleyiciye dönüşmesinin daha sonra gerçekleştiği belirtilir (Ağca, 2015: 97).

Türkçede “*var*” ve “*yok*” sözcükleri isim cümlesi oluşturmaktadır. Bu sözcüklerden olumlu anlamda olanı “*var*”, olumsuz anlamda olanı da “*yok*” sözcüğüdür. “*Var*” ya da “*yok*” ek eylemin çekimine girerek yüklem görevinde karşımıza çıkmaktadır (Şahin, 1999: 312).

Tekin (2003: 91), fiilden isimler türeten eklerde /-(I)K/ ekinin, eylem sonucu isimler ve sıfatlar türettiğini söyler: “*yok*” sözcüğünün “*yo-*” fiilinden türeyişinde rol oynayan ek, Eski Türkçe Dönemi’nden beri fiil köklerinden isimler türeten /-(I)K/ ekidir.

“*Yok*” sözcüğünün kendisinden sonra gelen eklerle birlikte çeşitli yapı ve görevlerde bulunduğu görülmektedir. Türkçedeki “*yoksul*” kelimesi “*yok*” kökünden türemiştir (Clauson, 1972: 907). Tarihî ve çağdaş Türk dili sahasında “*yoksuz*” kelimesi ile birlikte metinlerde geçmektedir. Mevcut olmama, bulunmama bildiren “*yok*” sözcüğüne aynı anlamı veren “*-sUz*” yokluk ekinin getirilmesinin başlangıçta dil bilimi açısından yadırganacak bir durum olarak görünmektedir. “*Yoksul*” kelimesi de aynı isim köküne getirilen ve yine yokluk bildiren “*-sul*” eki ile türetilmiştir (Cin, 2002: 665). Çağatay Türkçesi metinlerinde “*yoksuz*” kelimesi fakir, yoksul anlamında (Cin, 2002: 667) “*yoksul*” kelimesi de “*yoksul, fakir*” anlamında tespit edilmiştir (Cin, 2002: 669). Köktaş olan bu iki kelimenin anlam bilimi boyutunda birbirine yakın olduğu ifade edilmiştir.

Türkçede çeşitli görevlerde kullanılan “*var*” ve “*yok*” kelimeleri anlam bakımından incelendiğinde yapı ve görev bakımından benzerlik gösteren kullanışlarda çok farklı anlamlar kazanırlar (Şahin, 1999: 312). Türkçede “*var*” ve “*yok*” kelimeleri “*ne*” soru kelimesiyle kullanıldığında değişik anlamlar kazanırlar. “*Ne var, ne olmuş?*” örneğine bakıldığında zaman ilk olarak düz soru cümleleri kurmaya yararlar. Bunun dışında “*var*” kelimesi ile “*ne*” soru kelimesi birlikte kullanıldığında yokluğu bildirir: “*Püf hayat, dedi. Bunda benim için feda edilmeyecek ne var ne kaldı?*” örneği bu durumu açıklamaktadır. Yine “*ne*” kelimesiyle birlikte kullanılan “*var*” ve “*yok*” kelimeleri bazen kalıp sözlerle kullanılarak bu cümlelerde “*var*” kelimesi “*hiç... yok*” anlamında kullanılır. Bazen de “*var*” ve “*yok*” kelimeleri paralel olarak birbirlerinin anlamını yüklenirler. Var mı sorusunun cevabının yok, yok mu sorusunun cevabının var olması beklenerek bu yapılar kurulur. Bu cümleler olumluluk-olumsuzluk açısından düşünüldüğünde yapıcı olumlu anlamca olumsuz ya da yapıcı olumsuz anlamca olumlu anlam aktarırlar. “*Bir dakika sizi düşünmediğim var mı?*” (Şahin, 1999: 317) örneğinde de görüldüğü gibi görünüşte olumlu bir yapı ancak anlamca olumsuzdur.

Eklendikleri sözcüğe “*ait olma, bulunma, olma*” anlamları katan “-II” eki ile geldiği sözcüklere “*yokluk*” anlamı katan “-sIz”, kimi kaynaklarda olumluluk ve olumsuzluk ekleri olarak değerlendirilir. Ancak kullanımda sergiledikleri durum, bu tür bilgileri doğrulamamaktadır. Türkçede adlara gelen olumluluk ve olumsuzluk eki söz konusu olmadığı gibi eklerden birini alan her sözcüğün diğerini mutlaka aldığı da söylenemez (Üstünova, 2001: 119).

“-II” ve “-sIz” ekleri, zaman zaman aynı sözcüklere gelerek birbirlerini temel anlamda olan, bulunan / olmayan, bulunmayan anlamlarında karşılamıştır. Her zaman bu anlamsal özelliği göstermemeleri, eklerin farklı sıklıkta kullanılmaları, aynı sözcüklerde, aynı kalıplarda buluşmaları, adlar için olumluluk ve olumsuzluğun söz konusu olmaması, “-II” ekine olumluluk, “-sIz” ekine olumsuzluk eki dememizi engeller (Üstünova, 2001: 124).

İlhan ve Kabadayı, (2017: 23), -sIz / -sUz eki için şunları ifade etmiştir: *“Olumsuzluk, fiil ve isimlerde yapı bakımından farklılık gösterir. Fiiller, fiilden fiil yapım eki -mA ile daima olumsuzluk anlamı kazanırken isimlerde bu kategorinin olumsuzluk olarak adlandırılması tartışmalıdır. Fiil kök ve gövdelerine getirilen -mA işaretleyicisi ile olumsuzlaştırılan bir kelimedeki olumsuzluk anlamı açıkça görülmektedir. Ancak -sIz/-sUz ekiyle yapılan türetmelerde ev/evsiz, göz/gözsüz, dil/dilsiz, akıl/akılsız, yürek/yüreksiz, yol/yolsuz gibi kelimenin olumsuzluğu ekle birlikte ortaya çıkarken bazı yapılarda -sIz/-sUz ekinin olumsuzluktan ziyade yokluk ifade ettiği görülmektedir. Bu anlamda -sIz / -sUz eki için de ‘yokluk-olumsuzluk bildiren bir ektir’ denilebilir”.*

Ağca (2010: 18), dillerdeki olumsuzluğun genellikle fiillerdeki olumsuzluk şekilleri üzerine yoğunlaştığını belirtir. İsim cümlelerindeki olumsuzluk şekilleri gibi isimlerin varlık ya da yokluk durumlarını ifade eden şekillerin olumsuzluk kategorisinde değerlendirildiğini açıklar.

-sIz / -sUz eki isimlerden genellikle sıfat olarak kullanılan isimler türetir. +sIz ekiyle türetilen kelimeler, eklendiği ismi bulundurmama veya o ismin karşıladığı varlık veya kavrama sahip olmama ifadesi taşırlar. -sIz / -sUz eki, “-II / -IU” ekinin olumsuzudur. Bir nesnede bir şeyin bulunmadığını ifade eder. Olumsuz isim yapma eki diye anılır. Bu ek -II / -IU ekinin aksine olumsuz sıfatlar yapar. Mesela “ağaçsız”, “ağaç”ın değil, “ağaçlı”nın olumsuzudur” (Ergin, 2001: 160–161).

-sIz ekinin yapısı ve işleviyle ilgili olarak Banguoğlu (1974: 201), -II ekinin zıt anlamlısı olarak Eski Türkçeden beri her isme gelebilen bir ek olarak kullanıldığını belirtmiş ve yapıyı da giderme hali, kimsiz hali olarak adlandırmıştır. Banguoğlu (1974: 201- 202) ekin işlevleri hakkında şunları söyler:

“-siz üretim eki olarak adlara gelir ve o nesneden, o nitelikte yoksul olanı gösteren giderme sıfatları (adjectif privatif) yapar. ... tatsız, kansız, cansız, sonsuz, yolsuz, soysuz. Bu kullanılış Eski Türkçede (tüzsüz arıgsız bütünsüz) ve halk dilimizde (memnunsuz, mümkünsüz, layıksız) oldukça yaygındır”.

Zeynep Korkmaz (2009: 64), +sız ekinin, -mA,-(I)m, -(U)m ve -Ar sıfat fiil ekinden sonra gelerek de yine yokluk anlamında sıfatlar türettiğini söyleyerek, “acımasız, olumsuz, geçersiz vb.” gibi kelimeleri de örnek göstermiştir. Ekin öteki kullanılış biçimlerini ise şöyle sıralar: hoşnutsuz, uygunsuz örneklerinde olduğu gibi seyrek olarak sıfatlardan da yokluk sıfatı türetebilir; borçsuz harçsız, sessiz sedasız örneklerinde olduğu gibi eş anlamlı ikileme sıfatları türetebilir; amansız, arsız, kalpsiz, ölümsüz, şüphesiz gibi anlam kayması yoluyla oluşmuş sıfat ya da zarflar türetebilir. Bunlar dışında, ciddiyetsiz (gayriciddi yerine), düzensiz (gayrimuntazam yerine), süresiz (bilâ müddet yerine), ölümsüz (lâyemut yerine) gibi yabancı sözlere karşılıklar bulmak ve terim yapmak için de kullanılabilir.

Köktürkçe Dönemi’nde ek, +sIz/+sUz şekillerinde görülür. Talat Tekin (2003: 84) bu eki, Orhon Türkçesi Grameri’nde “yokluk sıfatları türeten ek” olarak tanımlamıştır.

Gabain (2007: 48), Eski Türkçenin Grameri’nde +sIz ekinin yokluk bildirdiğini söyler. Bunun yanında +sır, +sir ekini de yokluk bildirir şeklinde açıklayıp +sIz eki ile karşılaştırılması gerektiğini söyler ve ekin kullanımıyla ilgili olarak sadece ilsiret- fiilini gösterir.

Türkiye Türkçesinde, hem ek hem sözcük hem de söz öbeği şeklinde oldukça fazla olumsuzluk işaretleyicileri bulunmaktadır. Ancak akla ilk gelen olumsuzluk işaretleyicisi, -mA ekidir. Geleneksel dil bilgisinde eylemden eylem yapan türetme eki olarak yer bulsa da günümüzde sıklıkla eylem işletme eki olarak kullanılır. Söz konusu eki kimi çatı, kimi görünüş, kimi de kiplik kodlayıcısı olarak değerlendirir. -mA olumsuzluk işaretleyicisi fiil kök ve gövdelerine gelmektedir. İsim ve isim soylu sözcükleri olumsuz yapmaz. Dil bilgisi kategorisinde -sIz ekiyle -mA eki olumsuzluk işaretleyicisi olarak değerlendirilmektedir. Ancak bu iki yapının farklı değerlendirilmemesi gerekir. Her şeyden önce kategorileri farklıdır. -mA, eylemlere

gelir; eylem işletme ekidir ve her eylem bu eki alır. -sIz, adlara gelir; ad işletme ekidir ancak her ad bu eki almaz (Üstünova, 2016: 1706).

Adlardan sıfat, zarf yapmak üzere kodlanan “-sIz” eki, yokluk ifade eden dil birimleri oluşturur. “*Vatansız bırakıldı insanlar.*”, “*Korkusuz kız derler bana buralarda.*” kullanımlarında cümleye olumsuzluk anlamı yüklemesi beklenemez. İsimlere sıfat ve zarf görevi yüklenmiştir. Ancak “*Gurbet ellerde yapayalnız kaldım, kimsesizim, arkadaşsızım, akrabasızım, sanki vatansızım...*” cümlelerinde bünyesinde “-sIz” ekini barındıran yüklem görevdeki kimse-siz-im, arkadaş-sız-ım, akraba-sız-ım, sanki vatan-sız-ım isim soylu dil birimleri isim cümlesi görevindedir. İsim cümlesi kuran söz konusu yüklem, bu ek aracılığıyla kimsem yok, arkadaşım yok, akrabam yok, sanki vatanım yok... cümlelerine eş değer olumsuz cümleler kurar. Bu nedenle olumsuzluk, sadece eylemleri/ yüklemeleri kapsıyormuş gibi gözüke de buna bağlı olarak cümleleri ilgilendirdiği açıktır (Üstünova, 2016: 1706- 1707).

Üstünova (2016: 1714), “*Dilbilgisel Olumsuzlayıcılar*” adlı çalışmasında olumsuzluk ve yokluk kodlayıcılarını değerlendirmiştir. “-mA” ekinin, olumsuzluk işaretleyicisi olduğu için olumsuzluk eki olarak adlandırılması gerektiğini belirtmiştir. “+sIz” ekinin, olumsuzluk işaretleyicisi olmadığı için yokluk eki olarak görülmesi gerektiğini söylemiştir. Olumsuzluğu sadece fiilin kodlayıcısı değil, cümlelerin de konusu olduğunu ifade etmiştir. Olumsuzluk, isimlerin konusu değildir. İsim cümlelerinin olumsuz yapılması için “yok”, “değil” işaretleyicileri kullanılmıştır. İsimleri olumsuz yapmayan yokluk eki “+sIz”, olumsuz ad cümlesi oluşturmada kullanılmıştır. “Değil” sözcüğü, eylem cümlelerinde olumsuzluk işaretleyicisi olarak kullanıldığında olumsuzluğun dışında anlamsal katkılarda bulunarak anlatımı güçlendirmiştir.

Soru Kavramı

Dil bilimi çalışmalarında soru şekilleri tek başına çalışılan bir alandır. Soru, başlı başına bu tezde ele alınmamıştır. Olumsuzluk ve yokluk kategorisi içerisinde değerlendirilmiştir. Çoğunlukla soru sözcüklerinin olumluluk-olumsuzluk bağlamında cümleye kattığı yapısal ve anlamsal özellikler olumsuzluğun anlam bilimi çerçevesinde ele alınmıştır. Özellikle karşılıklı konuşma cümlelerinde soru yapıları cümleyi olumluluk ve olumsuzluk yönünden etkilemektedir. Ağca (2010: 9), soru sözcüklerinin, herhangi bir olumsuzluk işaretleyicisi almadığı durumlarda da olumsuz

yorumlanabilecek anlamlara sahip olduğu için anlam bilimi bağlamında değerlendirildiğini ifade etmektedir.

Türkçede soru konusu, birkaç monografi, birkaç makale dışında genellikle gramer kitaplarının ilgili bölümlerinde parça parça yer almaktadır. Fiil çekimi, isim çekimi, soru zamirleri, soru zarfları ve soru sıfatları ile en son cümle bilgisi bölümünde soru cümlesi başlığı altında sorular hakkında bilgi verilmektedir.

Korkmaz (1992: 138), soru şeklini “İsimlerde ve fiillerde soru kavramı veren şekil. İsimleri ve fiil kiplerini soru şekline sokmak için Türkçede “*mI / mU*” soru eki kullanılır” şeklinde açıklar. “*mI/mU*” eki, söz dizimine öncelikle soru kavramını katan, Türkçenin bütün tarihi ve çağdaş lehçelerinde kullanılan ortak ektir. “*mI/mU*” eki, soru eki olarak adlandırılrsa da bu görevinin dışında cümleye farklı anlamlar kazandırır. Ek, soru anlamı dışında cümleye pekiştirme, inanmama, şaşırma, onaylatma ve belirgin bir şekilde de olumsuzluk anlamı kazandırır. Ne, neden, nasıl, kim vb. soru zamirleriyle de olumsuzluk anlamı sağlanır. Yapıca olumlu görünen bir cümlede soru zamirleri ya da soru sözcükleriyle olumsuz bir anlam sağlanır. Olumsuzluk kavramı her zaman olumsuzluk ekleriyle yapılmamaktadır. Soru eki “*mI / mU*”nın cümlede kullanılmasıyla olumsuzluk anlamı sağlanır. Bu tür cümlelerde amaç, soru sormaktan ziyade soru yoluyla olumsuzluğu ifade etmektir (İlhan ve Kabadayı, 142- 143).

Ergin’e göre (2001: 136), soru eki fiillerde ve isimlerde soru ifade eden gramer kategorisidir. Bir fiil gösterdiği hareketin bir şahıs tarafından yapılıp yapılmadığını öğrenmek ve buna cevap istemek için soru şekline sokulur. Onun için fiillerde soru kök veya gövdenin aldığı bir şekil değil, kök veya gövdeyi şahsa bağlayan fiil kiplerinin aldığı şekildir. Dünya dillerinde soru, farklı şekillerle ifade edilir. Bazı dillerde ses tonu ile vurgulanırken bazılarında ise kelime sırasında yapılan bir değişiklikte karşımıza çıkar. Bazılarında da bir çekim şekli ile karşılanır. Türkçede soru çekimlidir. Fiil kiplerini soru şekline sokmak için onlara soru eki ilave edilir. Türkçede soru eki isimlerde de fiillerde de aynıdır. Ancak kullanım ve görev bakımından birbirinden ayrılır. Ergin, bu ekin edat menşeli olduğunu ve sonradan eklediğini vurgular.

Baytok (2006: 79-80), “Kırgız Türkçesinde Evet/ Hayır Soruları” adlı makalesinde soruyu değerlendirmiştir. Soru sorma hareketinin her zaman bilgi edinme amacıyla kullanılmadığını ifade etmiştir. Soru sorma, cümleye davet, teklif, şikâyet, rica, istek, olumsuzluk gibi anlamlar yüklemektedir. Soru cümleleri ise soru sorma yoluyla bilinmeyen bir konuda cevap almayı hedefleyen cümlelerdir. Soru cümleleri çoğu dilde iki tip içinde değerlendirilir: Evet ya da hayır cevabı bekleyen sorular ve yeni

bilgi bekleyen yani açıklama isteyen sorular. Cevapta açıklama isteyen soru cümlelerinin amacı bilgi almaktır. Evet / hayır sorularında ise cevabın “evet” ya da “hayır” olması yeterlidir. Evet / hayır cümleleri bilgi almaktan ziyade bir bilginin olumlu ya da olumsuz olup olmadığını ortaya çıkarma ya da bilgiyi onaylatma amacı taşımaktadır.

Türkçe Sözlük’te “*evet*” kelimesi, “Öyledir anlamında doğrulama ve onama sözcüğü” şeklinde tanımlandıktan sonra “Konuşma arasında tümcenin olumlu anlamını pekiştirmek için de kullanılır” (TS, 2011) biçiminde açıklanır. Aynı sözlükte “*hayır*” kelimesi “yok, öyle değil, olmaz anlamında onamama, yadsıma sözcüğü” (TS, 2011: 1070-71) olarak karşılanır. Bunun yanında “*hayır*” kelimesi “Olumsuz cümledeki olumsuz anlamı pekiştiren kelime” olarak da tanımlanır (TS, 2011: 1071). “*Evet*” ve “*hayır*” kelimeleri, soru cümlesinde cevap edatı görevindedir. Bu soru cümlelerine olumlu verilmesi gereken cevap “*evet*” ile olumsuz verilmesi gereken cevap ise “*hayır*” ile verilir. Bu iki kelime “*var*” ve “*yok*” kelimeleri gibi birbirinin tersi, zıttı kelimelerdir (Şahin, 2001: 529).

Helvacı’nın (2013) tespitiye göre; Crystal, sorunun cümlelerin işlevlerinin sınıflandırmasında kullanılan bir terim olduğunu; genelde bilgi ya da cevap elde etmek için kullanılan, bazen söz dizimsel bazen de anlam bilimsel ve toplumbilimsel zeminde tanımlandığını belirtmiştir

Sözcüklerde olumsuzluk anlamı -mA olumsuzluk eki ile sağlanmaktadır. Söz öbeği ve cümlede ise bu görevi sözcükler üstlenmektedir. “*Yok*”, “*hayır*”, “*hiç*” gibi sözcükler, soru cümlesinde cevap edatı işlevindedir. Bu tür cevap edatı kullanımlarında ise bu sözcükler, olumlu veya olumsuz soru cümlesinin olumsuz karşılığının kısaltılmış hali olarak karşımıza çıkmaktadır. Cevap cümlesi açıkça belirtildiğinde genellikle “*yok*”, “*hayır*”, “*hiç*” gibi sözcüklerden sonra da cümlelerin yüklemi olumsuz yapıdadır. Bazen de olumsuz soruya verilen “*hayır, yok*” cevabı, olumlu bir cevap cümlesi şeklinde gerçekleşmektedir: “Dersini yap(ma)dın mı? -Hayır. / -Yok. (Dersimi yap(ma)dım.)” örneğe bakıldığı zaman verilen “*hayır / yok*” cevabı, yanında olumsuz bir yüklem istemektedir (İlhan ve Kabadayı, 2017: 152- 153). “*Hayır*” sözcüğü “*yok*” sözcüğü ile aynı anlam ve görevde kullanılmıştır. “*Yok*” sözcüğü yerine “*hayır*” sözcüğünün kullanılması anlam açısından herhangi bir eksikliğe neden olmamaktadır. “*Hayır*” ve “*yok*” sözcüğü yadsımayı işaretleyen bir yapıdadır (Seydi, 2021: 89).

Soru ekinin cümleye olumluluk ve olumsuzluk anlamı kazandırdığı görülmektedir. Soru eki gibi soru sözcükleri de cümleye olumsuz anlam kazandırabilir:

“Sen tamirattan ne anlarsın. (Sen tamirattan anlamazsın.)” örneğinde olduğu gibi yapıcı olumlu olan cümle olumsuz anlam taşır (İlhan ve Kabadayı, 2017: 29). “mI/mU” soru eki, ilk olarak Eski Türkçe Dönemi’nde karşımıza çıkmaktadır. Bu dönemde de yine bugün olduğu gibi soru işleviyle kullanılmaktadır. Gabain (2007: 106). “*Eski Türkçenin Grameri*” adlı eserinde, “Çok yaygın olan soru edatı, sorulan şeyin arkasına gelen *mu*’dur” şeklinde açıklama yapar ve ardından bununla ilgili bir örnek verir:

“Açıg bolur mu? (acı olur mu/acı verir mi?), ikinti ajunta ok mu taginür azu bo ajunta yma mu taginmeki bar? (ikinci varlık dünyasında mı ulaşılır yahut bu varlık dünyasında mı ulaşılır? ...)”.

Gabain (2007: 106), sadece kitabelerde (ve bazı modern ağızlarda) belgelerle kanıtlanmış soru edatının ise *ğu*, *gü* olduğunu belirtir. Bu ek ile oluşturulan cümlelerin cevap olarak bir “*hayır*” beklediğini dile getirir.

Köktürk Türkçesinde “+gu/+gü” ekinin yanı sıra Türkiye Türkçesinde “*mu*” edatı soru unsuru olarak kullanılır. Tek şekilli olup isim soylu kelimelerle birlikte kullanılan söz konusu edat, Köktürk Türkçesinde henüz ünlü uyumlarına uyum sağlamadığından soru edatı kimliğindedir: Tonyukuk Yazıtındaki “*eki üç bing sümüz kelteçimiz bar mu ne?*” (Aydın, 2015: 118) örneğinde olduğu gibi. Bu dönemde fiil çekiminde kullanılmayan “*mu*” soru edatı, fazla işlek değildir. Orhun yazıtlarından sadece Tonyukuk yazıtında soru edatı olarak “*bar*” ve “*yok*” kelimeleriyle beraber kullanılmıştır. Bu durum, söz konusu edatın daha sonraki dönemlerde ünlü uyumlarına uyum sağlayarak eklenmesinde etkili olmuş ve isim soylu kelimelerin yanı sıra fillere de kullanılmasına yol açmıştır (Bulak, 2019: 313).

Çetin (2008: 315), *mu / mü* soru parçacığının anlam özellikleri başlığında *mu / mü* soru yapısının gerçek soru işlevli olarak kullanıldığını belirtmiştir. Çetin (2008: 328), ardından başka bir maddede verdiği örneklerle *mu / mü* soru yapısının cümlede, olumsuz yapıda yer aldığı aslında durumun gerçekleşeceğine inanılmasına karşın bu durumun türlü nedenlerle söylenmemekte olduğunu ifade etmiştir. Olumsuz yapıdan sonra *mu / mü* soru ekinin gelmesiyle aslında olumlu bir yapının oluştuğu belirtilmiştir. Çetin (2008: 331), Türkiye Türkçesindeki *değil mi* yapısına karşılık gelen *ermes mü* yapısı hakkında tanıkladığı örneklerle beraber şunları ifade etmiştir: “*Cümlede sözü edilen yargının söz edildiği gibi olduğuna inanıldığı ancak bunun olumsuz bir yapıyla söylenerek anlatımın kuvvetlendirilmesinin amaçlanması ermes mü yapısıyla sağlanmaktadır.*”

Öztürk (2018), “*Nehcü’l- Ferādis’te Soru*” adlı çalışmasında soru cümleleri üzerine yapılan çalışmalardan yola çıkarak bu eserlerdeki soru cümlelerinin kullanımıyla *Nehcü’l- Ferādis*’teki soru cümlelerinin kullanım biçimini karşılaştırmıştır.

Yaylagül (2003), “*Türk Runik Harfli Metinlerde Soru*” adlı çalışmasında Türk dilinin 7. - 10. yüzyıllarda yazılmış metinlerini biçim- dizim bilgisi açısından ve anlam bilimi açısından değerlendirmiştir. Türk Runik harfli metinlerde gerçek soru cümlelerinden çok belagatla ilgili soru cümlelerinin yoğun olarak kullanıldığı belirtilmiştir. Bu durumun cümlelerin büyük bölümünün tespit edildiği metinlerin konusundan kaynaklandığı açıklanmıştır. Belagat amaçlı soruların ikinci tipi, konuşmacının ifade ettiği olumsuz önermeye karşılık olumlu, olumlu önermeye karşılık olumsuz onay (evet/hayır) beklediği soru cümleleri olarak açıklanmıştır. Bu önermeyi Ali Şîr Nevâyî’nin Türkçe divanlarında olumsuz yapıdan sonra gelen -mI soru ekinin anlamı olumlu, olumlu yapıdan sonra gelen -mI soru ekinin anlamı olumsuz şekilde etkilediği örneklerde görmek mümkündür.

Anlam Bilimi Açısından Olumsuzluk, Yokluk ve Soru

Dildeki birimler birbiriyle sıkı bir bağ içindedir. Böyle bir bağlantı söz konusu olduğunda her bir birimin anlam açısından değişik değerleri vardır. Dildeki ögeler birbiriyle ilişki içerisinde olduğu için dildeki birimleri anlam yönünden tek tek ele almanın doğru olmadığı ifade edilir. Bunlar ancak diğer birimlerle olan ilişkisiyle birlikte değerlendirilmelidir (Aksan, 1982: 3). Genel olarak dilbilgisi kitaplarında olumsuzluk söz dizimi (sentaks) bölümünde ele alınmaktadır. Aynı zamanda olumsuzluk, biçim bilimi, biçim söz dizimi ve söz dizimi boyutunun yanında anlam bilimi boyutuyla ele alınmalıdır.

Olumsuzluk kavramı, temel olarak iki alanda değerlendirilebilir: biçim birimsel düzlemde ve söylemsel/bağlamsal düzlemde. Söylemsel/bağlamsal düzlemdeki olumsuzlukta devreye yüzey yapıdan ziyade derin yapı girmektedir. Bu durumda kelimenin anlamında çağrışımlar, mecazlar, sezdirmeler, inkârlar, kinaye ve taşlamalar rol oynamaktadır (Hirik, 2014: 351).

Sözlük düzeyinde olumsuz anlama sahip bir kelimenin anlamının tüm cümleyi etkilemesi beklenir. Olumsuz anlama sahip olan bu kelime, cümle içerisinde herhangi bir öge olabilir. Sözlük birimsel düzeyde olumsuz anlama sahip kelimeler, biçim birimsel ve söz dizimsel düzeyde olumsuzluk taşıyan ifadelerden ayrılır. Eylemin

gerçekleşmemesi ya da başka bir eyleme denk gelmesi boyutunda değil, istenmeyen, korkulan, sevilmeyen, beğenilmeyen bir durumun ortaya çıkması sözcüğe olumsuzluk anlamı yüklemektedir. Bazı kaynaklarda dildeki olumluluk ya da olumsuzluğa ilişkin çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalarda da genel olarak iki kutuplu (olumlu/olumsuz) bir yön takip edilmiştir. Börekçi'nin “Duyuşsal Kategori” olarak belirttiği olumluluk olumsuzluk kategorisi ise bu kavramların anlam yönü ile ilgilidir (Börekçi, 2001: 45).

Araştırmacıların çalışmalarında da görüldüğü üzere olumluluk ve olumsuzluk bir dil bilgisi kategorisi olmasıyla beraber duygulara, sezgilere hitap eden bir duyuşsal boyuta da sahiptir. İlhan ve Kabadayı'ya göre (2017: 29- 30), Türkçede yapısal ve anlamsal olumsuzluk dışında sözcük ve cümlelerin de olumsuzluk çağrışımları bulunmaktadır. Örneğin kara, siyah, gri gibi renkler kişide karamsar duygular uyandırdığı için birlikte kullanıldığı bazı kelimelerde olumsuz yargılı oluşumlar meydana getirmektedir. Toplumsal değerlere bağlı olarak kelimenin yüklendiği olumsuzluk anlamıyla ‘kara kedi, karalara bürünmek, kara gün, kara ol-’ gibi kullanımlarda olumsuz bir durumu anlatmak için ortaya çıkarılan söyleyişlerdir. Karalar giymek (bağlamak), kara ağızlı, kara bahtlı, kara gün, kara cahil vb. deyimler de kara kelimesinin olumsuz çağrışım değeriyle ortaya çıkarılmış yapılardır. Toplumsal yargılara ve toplumun bir ferdi olarak kişisel değerlere bağlı olarak karga, kedi gibi bazı hayvan adları ‘kara kedi, karakarga’ kullanımlarıyla uğursuzluk ifadesiyle özdeşleştirilmiş olduğu için olumsuz çağrışım değerine sahiptir.

İlhan ve Kabadayı (2017: 33), “olumlu anlam taşıyan kelimelerin bağdaştırmalar veya alışılmamış bağdaştırmalar yoluyla olumsuz bir çağrışım değeriyle söz diziminde kullanılmasının, söz diziminde kelimelere yüklenen anlamlarla olumsuz bir durum ifade etmesinin anlamsal olumsuzluk” olduğundan bahseder. Dil bilgisi sisteminde isim, sıfat, fiil, bağlaç, edatın da anlamsal olumsuzluk içerisinde değerlendirilmesi” gerektiğini belirtir.

Bazı fiiller, diğer sözlük birimler gibi olumsuz anlam çağrışımına sahiptir. Olumsuz anlam çağrışımına sahip sözlük birimler, dilsel üretimlerde sürece dayalı olumsuzlama görünümüyle karşımıza çıkabilmektedir. “bık-, cay-, san-, usan- vb.” fiiller, sözlük bilimsel düzeyde olumsuz görünümündedir (Özkan, 2006: 276).

Olumsuzluk işaretleyicisi kullanmadan bazı kalıp yapılarla, soru cümleleriyle bağlamdan hareketle olumsuzluk ifade edilebilmektedir. Olumsuzluğu ifade ederken yazım ve noktalama işaretlerinin, konuşma dilinde parçalar üstü birimlerin; vurgu, ton

ve ezginin anlamı belirmeye katkısı olduğu da göz ardı edilmemelidir (Üstünova, 2016: 1712).

Üst dilsel olumsuzluk, sıklıkla önce gelen yapının yadsınmasıyla gerçekleştirilir. Verici, kendi söylemini, genellikle alıcının söyleminden alıntılama yoluyla oluşturur. Bazen tamamını, bazen bir kısmını yineleyerek düzeltme işlevi gören ikinci söylemle üst dilsel olumsuzluğu gerçekleştirir. Olumsuzluk işaretleyicisi kullanmadan ifade edilen olumsuzluk, genellikle meydan okuma, büyülenme, özgüven, emin olma, hayıflanma, öfke, kızgınlık, sitem vb. duyguları içerir. Bu yapılarda söz konusu olan yalnız olumsuzluk değildir. Hatta öne çıkan bilgiden çok duygudur denebilir (Üstünova, 2016: 1714).

Olumsuzluğun bir kategorisi olan yokluk, var olanın zıttını ifade eder. Yokluğu ifade etmek için, “*yok*”, “*değil*” sözcükleri ve “*-sIz*” eki kullanılır. +sIz, +sUz eki yokluk sıfatları türeten bir ek olarak ifade edilir (Tekin, 2003: 84). Olumsuzluk başlığı altında değerlendirilen *yok* sözcüğü, “*yok, mevcut değil, olmaz*” anlamlarında isim cümlesi olarak karşımıza çıkmaktadır (Tekin, 2003: 211). Bir kelime aynı zamanda sözlüksel düzeyde de yokluk değerine sahiptir. Burada kelimenin okuyucuda hissettirdiği duygu önemlidir.

Soru eki ‘*mI/mU*’, soru ifadesinin yanı sıra olumlama ya da olumsuzlama görünümüyle cümleye katılmaktadır. Bu görünüm, soru biçim biriminin özel kullanımları olarak karşımıza çıkmaktadır. Çoğunlukla sözde soru anlamı taşıyan soru cümlelerinde görülen bu anlam özelliği, gerçek soru ifadesi taşıyan söylemlerde de karşımıza çıkabilmektedir. Bunlar genellikle söylemi daha çarpıcı hâle getirmek amacıyla kullanılan yapılardır. Aynı zamanda soru cümlelerinde yer alan sözlük birimin, diğer söylem biçimlerinde olduğu gibi, sözlük birimsel anlamının göz ardı edilmemesi gerekmektedir (Özkan, 2006: 274).

Özkan’a göre (2006: 275) olumluluk ve olumsuzluk, gerçek ve sözde soru şekilleriyle sağlanmıştır: “*olumsuz isim ya da fiil+mI/mU*” yapıları soru söylemleri, olumluluk; “*olumlu isim ya da fiil+mI/mU*” yapıları soru söylemleri ise olumsuzluk yapısını ortaya koymuştur. Diğer taraftan, soru biçim birimleri, ‘*çekimli fiil+değil+mI/mU*’ ya da ‘*isim+değil+mI/mU*’ yapıları soru söylemleri olumluluk ya da olumsuzluğu bağlam merkezli olarak pekiştirme görünümüleriyle söylemdeki yerlerini almıştır.

Dilde bir durumun gerçekleşmediğini veya bir varlığın yokluğunu bildirmek için farklı yollar bulunduğu ifade edilmiştir. Olumsuzluk standart olumsuzluk işaretleyicisi

ile sağlanır. Bunun yanında doğrudan olumsuzluk bildiren sözlüksel işaretleyiciler ile doğrudan olumsuz bir anlam alanını çağrıştıran sözlüksel - anlam bilimsel işaretleyiciler ile olumsuzluk anlamı sağlanmaktadır (Hirik, 2014: 355).

Hirik, “*Kesinlik ve Olumsuzluk İlişkisine Kipsel Yaklaşım*” (2014: 363) adlı çalışmasında kipsel alanda birbiriyle kesişen olumsuzluk ve kesinlik kategorisini dilde gösteren işaretleyiciler, “*olumsuz görünümde olup olumsuzluk ve kesinlik bildirenler, olumsuz görünümde olup olumluluk ve kesinlik bildirenler, olumlu görünümde olup olumsuzluk ve kesinlik bildirenler*” şeklinde sınıflandırmıştır.

Hirik (2014: 363), doğrudan olumsuzluk bildiren sözlüksel işaretleyicilerden olan “hiç” sözcüğünü şu şekilde değerlendirir: *-mI* soru eki almış bir fiil ile aynı cümle içinde kullanıldığında söz konusu soru cümlesine verilebilecek cevap yine olumsuz biçimdedir; tartışmaya ve tereddüte yer vermemektedir: *O kendini hiç ortaya atar mı? Hayır, atmaz*” örneğinde olduğu gibi. Burada Hirik, olumsuz cümlede yer alan *hiç* sözcüğünün konuşurun bilgisindeki kesinliği ve kararlılığını gösterdiğini belirtmiştir.

Bir fiil ya da ismin olumsuz görünüme sahip olabilmesi için çeşitli olumsuzluk işaretleyicileri alması ya da cümlede zarf, bağlaç gibi farklı türden kipliklerin kullanılması gerekmektedir. Cümlede bunlardan herhangi birinin olmaması bu cümlemin olumsuz anlam taşımadığı anlamına gelmemektedir. Olumsuzluk işaretleyicileri kullanılmadığı zaman bir cümle olumsuz anlam taşır. Bu, olumsuzluğun söylemsel düzeyde olumsuzluk anlamı taşıdığını göstermektedir. Soru eki “*-mI*” ile kurulan kimi cümlelerin tek bir cevabı olduğu görülmektedir: *Kapıyı vurmada içeride girilir mi?* Aslında bu yapıdaki bir cümlede kimi zaman “*hiç*” zarfının saklı olduğu söylenebilir: *Kalem, silgi olmadan (hiç) sınava girilir mi?* İlk cümlede olumsuzluk olmadan cümlemin anlamının olumsuz olduğu görülmektedir. Burada *-mI* soru eki anlamı olumsuzlamaktadır (Hirik, 2014: 363).

Olumsuzluk niceleyicisi olarak bilinen “*hiç*”, “yok değerinde bir şey” anlamıyla “*hiç*”, “*hiç mi hiç*”, “*hiç de bile*”, “*hiç olmazsa*”, *hiç değilse*”, “*hiç yoktan*”, “*hiç yoksa*”, “*hiç saymak*”, “*bir hiç yüzünden*” vb. kalıp yapılar içinde genellikle olumsuz cümlelerde kullanılmaktadır. Ayrıca soru bağlamında bir soruya olumsuz karşılık vermek üzere düzenlenmiş cümlelerde de karşımıza çıkmaktadır (Üstünoğlu ve Akkök: 2009: 26). Türkçede olumsuzluk ve yokluk *-mA*, *-sIz* biçim birimleri ve *yok*, *değil* sözcükleri ile yapılmaktadır. Üstünoğlu ve Akkök’e göre (2009: 26), olumsuz bir cümlemin, bu özelliği için “*hiç*”e gereksinim duymaması gerekir. Olumsuzluk ve

yokluk yapılarında “hiç”in kullanılması “hiç”li yapıların farklı biçimsel ve anlamsal görevlerin var olduğunu düşündürmektedir.

“Hiç” sözcüğünün anlamsal işlevinin sadece olumsuzluk belirtmek, olumsuzluğu güçlendirmek olmadığını belirten Üstünoğlu ve Akkök, (2009: 25) “hiç”li yapıların bağlama göre karşı çıkma, reddetme, umursamazlık gibi anlamlarının da olduğunu ifade eder. Olumlu cümleye itiraz amaçlı verilen hiç de bile, hiç de değil karşılıkları, olumsuz cümlelerin yerini tutar: “*Sen kuru köfte seversin. -Hiç de bile (ben kuru köfte sevmem)*” örneğinde olduğu gibi biçimce olumlu bir yapının hiç sözcüğü ile karşılık verilmesi sonucunda olumsuz bir anlam ortaya çıkmıştır.

“Hiç”in yer aldığı olumlu soru cümlelerinde hayır cevap olmak zorundadır. Görüldüğü üzere “hiç”in yer aldığı cümleler biçimsel olarak olumlu görünse de anlamsal olarak olumsuzdur. “*Allah hiç para ister mi?*” örneğine bakıldığında zaman “*Allah’ın paraya ihtiyacı yoktur*” ya da “*hayır, istemez*” anlamı çıkmaktadır (Üstünoğlu ve Akkök: 2009: 30).

Sözlüksel düzeyde olumsuzluk sağlayan kelimelerin yanında “-Abilirdi, -AcAklI, -sAydl/-Abilseydi, -yordu” gibi biçim birimleri olumlu görünüme sahip olmasına rağmen cümlelerin anlamını derin yapıda olumsuz yönde etkilemektedir. Bu eklerin geçtiği cümleler hem konuşurun hem de dinleyicinin zihninde aynı fiilin olumsuzluğu ile tamamlanmaktadır. “*Ayşe o yükseklikten atlayabilirdi, (ama atlayamadı)*” örneğinde –abilirdi biçim birimi olumlu bir görünüme sahip olmasına rağmen cümlelerin anlamını olumsuzlamaktadır (Hirik, 2014: 363-364).

Olumsuzluğun anlam bilimi katmanlarından biri de ne... ne bağlayıcısıdır. Yapıca olumlu olan bir cümle “ne...ne” bağlayıcısı ile anlamca olumsuz bir görünüm oluşturmuştur. “*Gittiğinden beri ne aradı ne sordu. (Gittiğinden beri aramadı, sormadı.)*” örneğindeki gibi “ne...ne...” bağlacıyla kurulan cümlelerin yüklemde olumsuzluk eki bulunmadığı hâlde cümle anlamca olumsuzdur (İlhan ve Kabadayı, 2017: 29).

Cümlelerin ifade ettiği anlam farklı özellikler taşır. Örneğin: “1. Amcam bize yardım etti; 2. Amcam bize yardım etmedi değil; 3. Amcam bize yardım etmesine etti.” cümlelerine bakıldığında zaman, bu cümlelerin hepsi genelde amcamın bize yardım ettiğini anlatır. Ancak birkaç farklı sözcük, ince anlam ayrımlarını ortaya koymaktadır. İkinci cümlede amcamın yardım ettiği, ancak bunun yetersiz kaldığı belirtilmektedir. Üçüncü cümlede yardımın yapıldığı ancak pek istenmeyen bir durumun meydana geldiği belli belirsiz dile getirilmektedir. Dolayısıyla ikinci ve üçüncü cümleler birinci cümleden

farklı bir anlamı yansıtmıştır. Buna rağmen bu ikisi arasında yine ince bir anlam ayrımı ortaya çıkmaktadır. İkinci cümlede iki tane olumsuzluk işaretleyicisi kullanılarak çift olumsuz bir yapı ortaya çıkmıştır. Olumsuz görünen cümle olumlu bir yargıya dönüşmüştür. (Aksan, 2006: 44-45).

Biçim Bilimi, Biçim Söz Dizimi ve Söz Dizimi Açılarında Olumsuzluk, Yokluk ve Soru

Biçim birimsel düzeyde olumsuzluk, bir eylemin gerçekleşmediğini eklerle veya olumsuzluk bildiren zarf, bağlaç ve fiil gibi kelime türleriyle anlatmaktadır (Hirik, 2014: 351).

Olumsuzluk, cümlenin tamamını kapsıyorsa söz dizimsel olarak tümcesel olumsuzluk olarak ifade edilir. Tümcesel olumsuzluk aynı zamanda anlamsal yapıda önermesel olumsuzluk olarak da adlandırılır. Anlam bilimde çalışılan olumsuzluk çeşidi, önermesel olumsuzluktur (Çalışır Zenci, 2020: 194).

Biçim bilimsel olumsuzluk fiilin çekimsel bir kategorisidir. Çekimli dillerde biçim bilimsel olumsuzluk ön eklerle yapılan olumsuzluk, son eklerle yapılan olumsuzluk, vezne /ölçüye bağlı olumsuzluk ve indirgeyici olumsuzluk şeklinde gerçekleştirilir (Dahl, 1979: 81).

Dahl (1979: 83), biçim birimsel ve söz dizimsel olumsuzluk arasındaki ayrım hakkında açıklamalarda bulunur. Bu durumun bir biçim birimi bir ek olarak ve ya ilgeç olarak analiz etmek arasında bir seçim olduğunu belirtir. Ek olarak ya da ilgeç olarak kullanılan olumsuzluğun keyfi bir karar gibi görüldüğünü ifade eder. Bu keyfi durumun bazı dillerde imla karışıklığına sebep olacağını ekler. Örneğin, yakından ilişkili Batı Slav dilleri Lehçe ve Çekçe olumsuzluğun ayrı bir kelime olarak yazılıp yazılmaması sorunu için farklı çözümler seçmiştir:

(1) *Nie wiem I do not know' (Polish)*

(2) *Nevim I do not know' (Czech).*

Tek bir dilde olumsuzluk söz dizimsel bağlama göre farklı şekilde ele alınabilir: Lehçe'de/ Polonyaca'da söz dizimsel bağlama göre farklı şekilde alınan olumsuzluk eki *nie* 'nin ne zaman ayrı yazılacağı veya yazılmayacağı sorununun Polonya imlasındaki en büyük engellerden biri olduğu söylenir. Bu durum göz önüne alındığında, olumsuzluğun keyfi olarak ayrı yazılıp yazılmama durumundan kaçınılması tercih edilecektir (Dahl, 1979: 83).

Dahl (1979: 83-84), ekler ve edatlar arasındaki ayrımları, imla gibi alakasız şeylerden soyutlayamayan gramercilerin teorik bir yapısından başka bir şey olmadığını iddia etmektedir. Bazı tipolojik ölçütlerin, biçim birimsel olumsuzluğa uygulandığında hiçbir anlam ifade etmediğini belirtir. Bundan sonra olumsuz biçim birimin çekimli fiilden önce mi yoksa sonra mı geldiği konusu ortaya çıkmaktadır. Açıkçası, bu konu, olumsuzlama biçim biriminin çekimli fiilin bir parçası olup olmadığını sormaz. Bununla birlikte, belirleyici faktör, bazı belirsiz durumların biçim birimsel olarak değil söz dizimsel olarak ele alınıp alınmamasıdır. Ya da bunun tersinin yapılmak istendiği genellemeler için herhangi bir fark yaratıp yaratmadığıdır. Bu amaçla biçim birimsel olumsuzluk ve söz dizimsel olumsuzluk arasında ayırım yapmak için olası ölçütlerin değerlendirilmesinin gerektiğini ifade etmektedir: (a) olumsuzluğun birleşik kelime olarak gerçekleştirilmesi; (b) olumsuzluğun ve fiilin vezne /ölçüye bağlı birliği (yani, eğer bir kelime vurgusunu 'paylaşıyorlarsa'); (c) olumsuzluğun fiilin köküne yakın yerleştirilmesi (yani kök ve diğer çekim biçim birimleri); (d) olumsuzlama biçim biriminde biçim birimsel dönüşüm gibi faktörler biçim birimsel bir işleyişi destekler. Bunun yanında, (a) olumsuzluğun hareket kabiliyeti; (b) vezin/ölçü bağımsızlığı (örneğin, olumsuzluk biçim birimi kendi stresini taşır); (c) yazılı dilde: imla ayrımı; (d) olumsuzluk biçim birimi kendi başına çekim ekleri taşıması gibi faktörler söz dizimsel bir işleyişi destekler.

Miestamo (2007: 554), “Söz dizimsel olumsuzlukta, olumsuz işaretleyicinin çekimsiz bir ek (particle) [Endonezyaca, Fransızca] veya bir yardımcı fiil [Fince] olabileceğini belirtmiştir. Her iki durumda da sözcük fiilinin biçim bilimsel olarak değiştirilip değiştirilmediği konusunda başka bir ayırım yapılabileceğini açıklamaktadır (bu örneklerde Fince değişiklik gösterirken Endonezyaca ve Fransızca’da yoktur). Olumsuzluk işaretleyicisinin bir ek olduğu başka bir türün daha olduğunu, cümleye bir etkisiz öge eklenerek olumlu çekimli fiilin biçim bilimsel olarak değiştirilebileceğini [Korece]” söyleyerek standart olumsuzluk işaretleyicisinin dillere göre farklı şekilde olduğunu belirtmiştir.

İlhan ve Kabadayı (2017: 25), Türk dilinde olumsuzluğun söz dizimi içerisinde genel hatlarıyla yapısal ve anlamsal olarak iki yolla karşılandığını söylemiştir. Yapısal olumsuzlukta, olumsuzluk açısından asıl görevin eklerin ve görevli sözcüklerin üzerinde olduğu belirtilmiştir. Temel işlevi olumsuzluk ve yokluk bildirmek olan ekler isim ve fiil kökleriyle gövdelerine eklenerek birlikte kullanıldıkları sözcüğe, sözcüğün yüklem olması durumunda cümleye, bulunmama, yapılmama, olmama, yokluk gibi anlamlar

kazandırmaktadır. Bu sebeple olumsuzluğun bütün cümleye yayılması olumsuz olan yüklemle sağlanmaktadır.

Olumsuzluk biçim birimleri, olumsuz sözlük birimsel anlama sahip yapılara bağlandıklarında bu yapıları olumlamaktadır. Olumlu sözlük birimsel anlama sahip sözlük birimlere bağlandıklarında ise bu yapıları olumsuzlamaktadır. Bu ilişkisellik, sadece sözlük birimlerin olumsuz ya da olumlu anlamlarına göre değildir. Aynı zamanda, bağlam merkezli olarak söylemin sözlük birime yüklediği olumsuzluk ya da olumluluğa bağlıdır. Bu durumun olumlama ve olumsuzlamanın söylemde gerçekleştiği her aşamada görülebildiği ifade edilmektedir. Diğer taraftan, söylemde sadece ana yargıların değil yan yargıların da söz dizimsel yapılara bağlı olarak bu anlamsal süreçte yerlerini aldıkları görülmektedir (Özkan, 2006: 273).

Biçim birimlerle olumsuzluk “-mA-, -mAdAn, -mAksIzIn, -mAz- sıfatfiil biçim birimi, -mAktAnsA, +sIz / -sUz, -mI / mU soru biçim birimleri ve küçültme ekleri olan “+cA, +cIk, +cAk, +cAğIz ...” biçim birimleri ile sağlanmaktadır. Küçültme biçim birimleri olan “+cA, +cIk, +cAk, +cAğIz ...” ulandığı sözlük birimler, genellikle sıfat olarak metin üretimine katılmaktadır. Bu yapılar, sıfat olmalarının yanında, zarf göreviyle de kullanılmaktadır. Dil bilgisi kaynaklarında söz konusu bu küçültme biçim birimleri, metin bağlamında, olumlama ya da olumsuzlama olarak görülmektedir (Özkan, 2006: 275).

Söyleme olumlu sözlük birimsel anlamlarıyla katılan sözlük birimler olumlu bir cümle yapısı ortaya çıkarmaktadır. Olumsuz sözlük birimsel anlamıyla katılan sözlük birimler ise olumsuz bir görünüm elde etmektedir (Özkan, 2006: 275). Öte yandan, bazı olumsuz anlam çağrışımına sahip olumsuz fiiller olumsuzluk ekini aldıklarında, olumlu bir şekilde cümleyi oluştururlar: “*Nesibe yandan tokalı ayakkabıları sever. Gerçi bu durumlarda onları ilikleme büyük bir usanç veriyorsa da öteki günler bu usancı duymadığından yandan tokalı ayakkabı almaktan caymaz.*” (Özkan, 2006: 276) örneğinde anlamca olumlu bir durum görülmektedir. Ancak “*caymaz*” sözcüğü yapıcı olumsuzdur. “*İrice gözleri vardı.*” > ‘İri değil, iriye yakın.’; “*Kısacık bir ömür sürdü.*” > “Uzun bir ömür sürmedi.” söylemlerinde derin yapıda ortaya çıkan anlam çözümlemeleri, söz konusu biçim birimlerin bu türden kullanımına örnek olarak gösterilmektedir. Ancak bu biçim birimlerin söyleme kattıkları olumlama ya da olumsuzlama görünimleri diğer biçim birimlerinki kadar belirgin değildir (Özkan, 2006: 275).

Türkçede olumsuzluk işaretleyicileri aldığı halde olumlu anlam bildiren yapılar da bulunmaktadır. Çift olumsuzluk kategorisinde değerlendirilen bu yapılarda, art arda iki olumsuzluk işaretleyicisi kullanılmaktadır. *-mAdI/-mAmIş/-AcAk değil* ve *yok değil* biçim birimsel, sözlük birimsel ve sözlüksel birlikleri bu durumu örneklemektedir. Bu işaretleyicilerden *-mAdI/-mAmIş değil* birliğinin kullanıldığı cümle devamında iki katmanlı cevaba sahiptir. Birincil katmanda yer alan devam cümlesi olumlu bir fiil ile ifade edilirken ardından gelen *ama*’lı diğer cümle olumsuz çekimle anlatılmaktadır. *Ama*’dan sonra gelen ikincil katman, konuşur dile getirmese de zihnen *ama ...-mAdI* şeklinde tamamlanmaktadır (Hirik, 2014: 362). Ali Şîr Nevâyî’nin Türkçe divanlarında olumsuz bir görünüme sahip olup olumlu anlam bildiren yapıların varlığı tanıklanmaktadır. *+sIz* ekinden sonra *(ir)mes* sözcüğünün gelmesi ile olumlu bir anlam ortaya çıkmaktadır. Aynı şekilde *-mA-* olumsuzluk işaretleyicisinden sonra *(ir)mes* sözcüğünün geldiği örnekler de tanıklanmıştır.

Biçim birim söylemlerinin dışında olumsuzluk betim-anlamsal sözcüklerle ve bunların dışında dil bilgisel sınıflandırmalarda fiil, belirteç, ad, sıfat, bağlaç, ilgeç olarak ayrımlanan sözlük birimlerin olumsuzluk işlevine sahip olanlarıyla sağlanmaktadır. Bu sözlük birimler, yine betim - anlamsal sözcüklerde olduğu gibi, yapıcı hiçbir olumsuzluk içermemelerine karşın, sahip oldukları sözlük birimsel anlamlarla söylemde olumsuzluk görünümüyle yer almaktadır (Özkan, 2006: 279).

Gerek yüzey yapıda gerekse derin yapıda karşılan yapıcı olumlu anlamca olumsuz yapılar ya da yapıcı olumsuz anlamca olumlu yapılar, iki karşıt bağımlı eksen etrafında gerçekleşmektedir. Sadece olumluluk ya da sadece olumsuzluk görünümüne sahip dil üretimlerinin yanı sıra, metnin yüzey yapısında biçimce olumlu bir yapı, derin yapıda olumsuzluk; biçimce olumsuz bir yapı ise derin yapıda olumlu görünümüyle karşımıza çıkabilmektedir. Söylemde karşılaşılan diğer bir anlamsal durum, olumsuzlanmış bir söylemin olumlanabilmesi ve olumlanmış bir dil biriminin de olumsuzlanabilmesidir (Özkan, 2006: 280).

Dildeki her öge başlangıçta o dili kullanan herkese birbirine yakın kavramları çağrıştırmaktadır. Bu ögeler değişik kuruluş ve dizilimlerle genel anlamlarının dışında yeni anlamlar kazanır. “*Var*” ve “*yok*” kelimeleri de sözlükteki anlamları dışında dilimizdeki kullanımlarıyla farklı görevler ve anlamlar yüklenmektedir. Cümle bilgisi ve yapı bilgisi bakımlarından incelendiğinde yüklem, nesne, tümleç, özne, basit ve türemiş isim, birleşik fiil, edat, ünlem görevinde kullanılan bu kelimeler anlam bilgisi

açısından değerlendirildiğinde kabul, red, alay, küçümseme, şüphe, emir vb. bildiren durumlarda karşımıza çıkmaktadır (Şahin, 1999: 323).

Cümlede bağlaçlarla, edatlarla ya da eklerle yapıcı olumsuzluk sağlanmaktadır. Bu yapılarla anlamca olumsuzluk da sağlanabilmektedir. Anlamca olumsuzluk, olumsuzluk işlevi taşıyan iki unsurun bir arada kullanılması ile gerçekleşmektedir. Olumsuzluk işlevi taşıyan iki unsurun bir arada kullanılması cümledeki olumsuz anlamı ortadan kaldırır. “*Hak bildiğin yolda yürümek olmaz. (Hak bildiğin yolda yalnız da olsan yürüyeceksin)*” örneğinde iki olumsuzluk işaretleyicisi cümledeki olumsuz anlamı ortadan kaldırmaktadır. “*Değil*” ve “*yok*” sözcükleri, isim cümlelerinde olumsuz yapı kazandırmaktadır. Bu sözcükler, ikisi bir arada kullanıldığında yapıcı olumsuz görünen cümledeki yokluk anlamını ortadan kaldırır. “Sana soracaklarım yok değil. (Sana soracaklarım var.)” (İlhan ve Kabadayı, 2017: 26) örneğinde cümledeki yokluk anlamı ortadan kalkmıştır. Aynı şekilde olumsuzluk eki almış bir fiilin veya bir fiilimsinin ardından gelen “*değil*” ve “*yok*” kelimeleri de cümleyi olumlu hâle getirir.

Olumsuzluk işaretleyicileri olmadan bir cümle soru unsuru ile olumsuzluk bildirebilmektedir. Bu, olumsuzluğun söylemsel/bağlamsal yolla da ifade edilebildiğini göstermektedir. Köktürk Türkçesinde kullanılan “*mu*” eki, daha sonraki dönemlerde ekleşerek neredeyse Türkçenin tek ve genel soru eki hâline gelmiştir. Köktürk Türkçesi Dönemi’nde henüz edat olarak kullanılan ve söz dizimsel olarak eklendiği isimlerden sonra gelen “*mu*” soru edatı, ekleştiği dönemden itibaren tarihî yazı dillerinde isim soylu kelimelerle kullanıldığında varsa söz dizimsel olarak varsa kelimenin aldığı bütün eklerden sonra gelmektedir. Fiillerle kullanıldığında kişi unsuru olarak zamir kökenli kişi eklerinin kullanıldığı fiil çekimlerinde genellikle kişi unsurundan önce karşımıza çıkmaktadır (Bulak, 2019: 322-324). Çağatay Türkçesinde soru eki, isim soylu kelimelerle kullanıldığında söz dizimsel olarak kelimenin sonuna yani varsa kelimenin aldığı bütün eklerden sonra kullanılmaktadır (Bulak, 2019: 315).

Standart Olumsuzluk

Olumsuzluk şekline sahip olmayan hiçbir dil yoktur. Yapısal/standart olumsuzlukta mutlaka bir olumsuzluk işaretleyicisi vardır. Bu olumsuzluk işaretleyicisi, bazı dillerde çekimsiz bir sözcük, bağlı veya bağımsız bir unsur olabileceği gibi çekimli bir biçim birimde olumsuzluk ifade eden başka bir fiil de olabilir (Ağca, 2010: 14).

Türkçenin bilinen ilk metinlerinden günümüze kadar çekimli fiillerle beraber kullanılan olumsuzluk eki –mA’dır. Fiil kök ve gövdelerinden sonra gelip onların

anlamalarını olumsuzluk yönüyle genişleten -mA eki olumsuz fiil cümleleri oluşturulurken kullanılmaktadır (İlhan ve Kabadayı: 2017: 61).

Dil bilimi çalışmalarında genellikle çekimli fiillerdeki olumsuzluk şekilleri üzerine çalışmalar bulunmaktadır. Olumsuzluk işaretleyicisi doğrudan fiili ve dolaylı olarak cümlenin anlamını etkilediği için çalışmaların bu yönde olduğu belirtilmektedir. Fiillerdeki olumsuzluk şekilleri; fiil olumsuzluğu, standart olumsuzluk ve söz dizimsel olumsuzluk gibi çeşitli adlandırmalarla ifade edilmiştir (Ağca, 2010: 15).

Payne tarafından standart olumsuzluk, en küçük ve basit cümlelere uygulanabilen olumsuzlama türü olarak ifade edilmektedir. Bu tür cümleler karakteristik olarak ana cümledir ve mümkün olduğunca az sayıda isim tamlaması ve zarf niteleyicisi içeren tek bir yüklemden oluşur. Bu özelliği bir rehber olarak kullanarak daha karmaşık cümlelerdeki standart olumsuzlama tespit edebilmektedir. Standart olumsuzluğun birincil işlevi temel cümleyi olumsuzlamaktır (Miestamo, 2005: 39).

Standart olumsuzluk, bir cümlecik olumsuzlama yapısıdır ve standart olumsuzluğun bir tanımını vermek için önce cümlesel olumsuzlamanın tanımlanması gerekmektedir. Cümlesel olumsuzluğun tanımında olumsuzluk işlevsel olarak tanımlanmaktadır. Tanım biçimsel olarak yan tümcelerin olumsuzluğu ile sınırlandırılmaktadır (Miestamo, 2005: 41).

Standart olumsuzluğun işlevsel-biçimsel tanımı şu şekilde ifade edilmektedir: Bir standart olumsuzluk yapısı, işlevi, p önermesini ifade eden olumlu fiil cümlesinin p'ye zıt doğruluk değerine sahip önermeyi yani -p'yi veya en yakın eşdeğer olarak kullanılan önermeyi ifade edecek şekilde değiştirmek olan bir yapı olarak açıklanmıştır (Miestamo, 2005: 42).

Bir dilde işlevsel - biçimsel tanım temelinde bir standart olumsuzluk yapısı tanımlandıktan sonra, ona dile özgü bir biçimsel tanım verilebilir. Kısacası, yapılara ait olarak tamamen gramerleştirilmiş unsurlar dikkate alınmaktadır. İspanyolcada (1), olumsuz işaret “no”nun fiilden önce görüldüğü bir standart olumsuzluk yapısı tanımlanabilir.

Fincede (2) olumsuz yardımcı e-'nin yan tümcenin çekimli ögesi olarak görüldüğü ve sözcüksel fiilin çekimli olmayan bir biçimde olduğu bir standart olumsuzluk yapısı tanımlanabilir (Miestamo, 2005: 42-43).

(1) Spanish (personal knowledge)

a. canta-s	b. No canta-s
sing-2SG	NEG sin-2SG

“You sing.” “You do not sing.”

(2) Finnish (personal knowledge)

a. *juokse-n*

run-1SG

“I run.”/ “I am running.”

c. *osta-n talo-n*

buy-1SG house- ACC

“I will buy a/ the house.”

b. *e-n juokse*

NEG-1SG run. CNG

“I do not run.”/ “I am not running.”

d. *e-n osta talo-a*

NEG-1SG buy. CNG house-PART

“I will not buy a/ the house.”

Basit önerme mantığında önermesel olumsuzluk, bir önermenin doğruluk değerini değiştiren bir işlemcidir. Cümlesel olumsuzluk (sentential negation) terimi anlaşılır değildir ve bu durumun tartışılması gerekmektedir. Cümle olumsuzluğunda (sentential negation) olumsuzluğun kapsamı cümlenin tamamı olarak düşünülürken yapısal olumsuzluk (constituent negation) cümlenin yalnızca bir kısmını kapsamaktadır (Miestamo, 2005: 3-4).

Miestamo (2005: 5), İngilizcedeki cümle olumsuzluğunu belirlemek için verilen örneklerden yola çıkarak bir çıkarımda bulunmuştur:

(3) English (personal knowledge)

a. My dog didn't bark.

b. You saw nobody.

c. Scarcely anybody accepts suggestions.

d. She is unhappy.

Bu örnekler göre (a)'daki olumsuzluk, standart ya da söz dizimsel olumsuzluk; (b)'deki olumsuzluk niceleyicisi sözcük ile yapılmış olumsuzluk; (c)'deki olumsuzluk, olumsuzluk zarfıyla yapılmış olumsuzluk şekilleridir. (b) ve (c)'de olumsuzluk işaretleyicisi bulunmadığı için standart olumsuzluk şekli kabul edilemez. (d)'deki örneğin hiç cümlesel olumsuzluk içermediği söylenmiştir. “O mutsuzdur” örneğine bakıldığı zaman olumsuzluk değil yokluk şekli olduğu söylenebilir.

Bir dil, bazıları standart olumsuzluk olarak analiz edilebilen, bazıları ise analiz edilemeyen birçok olumsuz yapıya sahiptir. Standart olumsuzluğun sınırları sözlüksel, biçimsel ve söz dizimsel yapıda değerlendirilmektedir. Farklı gramer kategorileriyle farklı olumsuz yapılar kullanılmaktadır. Eğer her durumda çekimli fiillerle ilgileniliyorsa yapılardan birinin standart olumsuzluk olduğunu ve diğerlerinin olmadığını söylemek için hiçbir neden yoktur. Birden fazla standart olumsuzluk yapısına sahip dillerin örnekleri zaten görülmüştür: Komi-Zyrian, farklı zamanlara sahip

farklı olumsuz yapılara sahiptir. Korece, alternatif olarak kullanılabilecek iki olumsuz yapıya sahiptir (Miestamo, 2005: 43-44).

Standart olumsuzluk teorisinin temeli 1917 yılında Jespersen tarafından yapılan çalışmaya dayanır. Dil bilimi alanyazınında Jespersen's Cycle "*Jespersen Dairesi*" olarak bilinmektedir. Jespersen Dairesi olarak bilinen bu teoride, olumsuzluğu güçlendiren işaretleyiciler analiz edilmektedir (Miestamo, 2007: 566). Standart olumsuzluk terimi yaygın olarak kullanılmaktadır. Fiil olumsuzluğu, söz dizimsel olumsuzluk gibi çeşitli adlandırmalarla bilinmektedir (Ağca, 2010: 15). Payne (1985) standart olumsuzluğu, tümcesel olumsuzluktan ayırmıştır.

Jespersen (1917: 7), Latince ve onun devamı olan Fransızcada, İskandinav dillerinde ve İngilizcede olumsuzluk ekinin, başlangıçta "ne" sözcüğü olduğunu ifade etmektedir. Latince ilk başta (1) *ne dico* "ne" sözcüğü ile kurulan cümleler vardır. Daha sonra "non" kelimesi kullanılmaya başlamıştır. "non" olumsuz zarf haline gelmektedir ve "ne" sözcüğü gibi genellikle fiilin önüne gelmektedir: (2) *non dico*.

Eski Fransızcada "non" sözcüğü, "nen", "nenil", "nenni" şekillerinde olduğu gibi "nen" olur. Daha sonra fonetik zayıflamanın devam etmesiyle "ne" sözcüğü elde edilmiştir: (3) *jeo ne di*. Sonrasında "pas" sözcüğünün de kullanılmasıyla karmaşık bir hal almıştır: (4) *je ne dis pas*. "Pas" sözcüğü, *ne* sözcüğü ile birlikte kullanılarak olumsuzluğu ifade etmiştir. Bir süre sonra "ne" olumsuzlaştırıcısı düşerek tüm görevlerini "pas" sözcüğüne bırakmıştır. Böylece yeni bir olumsuzlaştırıcı ortaya çıkmıştır (Jespersen, 1917: 7).

Bükünlü dil olan Almancada olumsuzluğun genellikle eklerle değil, çeşitli sözcüklerle ifade edildiği belirtilmiştir. Bunun yanı sıra olumsuzluğu ifade etmek için önekler ve soneklerin de bulunduğu dile getirilmiştir (İmrağ, 2018: 15). Almancada şu öneklerle olumsuzluk ifade edilmiştir:

- a: atypisch, agrammatisch
- an: anorganisch
- non: nonverbal
- nicht: nichtamtlich, Nichtbeachtung
- un: unmöglich, Unmöglichkeit

Son ek ile yapılan olumsuzluğun ön eklere oranla daha az olduğu söylenmiştir. "-frei, -leer, -los" son ekler ile olumsuzluğun sağlandığı görülmüştür (İmrağ, 2018: 16). Aynı zamanda "*nicht, Kein, keiner, keinerlei, keineswegs, Nie, niemals, nichts, nicht mehr, nirgendwo, nirgend(s), niemand, Weder ... noch/ Nicht ... noch*" yapıları leksikal

olumsuzluk olarak değerlendirilmiştir. Olumsuzluğun belirli sözcük grupları ya da sözcüklerle ifade edilmesi “*leksikal olumsuzluk*” olarak tanımlanmıştır. Bu yapılardan “*nicht*” sözcüğünün Almancada genellikle fiil cümlelerinin olumsuzluğunda kullanıldığı belirtilmiştir. İsim cümlelerinin olumsuzluğunun ise genellikle “*kein*” sözcüğü ile sağlandığı ifade edilmiştir. yine *Weder ... noch/ Nicht ... noch* yapısının Türkçede *ne...ne* bağlacı ile aynı anlamı taşıdığı söylenmiştir (İmrağ, 2018: 16-19).

Bükünlü bir dil olan İngilizcede olumsuzluğun eklerden çok sözcük grupları ya da sözcüklerle sağlandığı belirtilmiştir. “-a, -dis, -il, -im, -in, -ir, -non ve -un” gibi ön eklerle İngilizcede olumsuzluk ifade edilmiştir. “*Apolitical, disagree, illogical, illegal, impossible, immortal, inorganic, irrational, irregular, nonfiction, unusual, unable*” gibi sözcüklerde olumsuzluğu ifade eden ön ekler görülmektedir. Bu ön ekler dışında “-less” son ekiyle de İngilizcede olumsuzluğun sağlandığı ifade edilmiştir. “*Sleepless, useless*” gibi sözcükler son ek ile yapılan olumsuzluğa örnek olarak gösterilmiştir (İmrağ, 2018: 25-26).

“*Not, No, never, nothing, nowhere, no one, nobody, no longer, none, Neither ... nor / None ... nor / Not ... nor*” yapıları İngilizcede sözcüksel olumsuzluğu ifade etmiştir. İngilizcede yaygın olarak kullanılan olumsuzluk ifadesi “*not*” sözcüğüdür. Bu sözcük hem isim cümlelerini hem de eylem cümlelerini olumsuzlaştırmaktadır (İmrağ, 2018: 27).

Standart olumsuzlukta mutlaka bir olumsuzluk işaretleyicisinin bulunduğu ifade edilmektedir. Bu olumsuzluk işaretleyicisi, bazı dillerde çekimsiz bir sözcük, bağlı veya bağımsız bir unsur olabileceği gibi çekimli bir ögede olumsuzluk ifade eden başka bir fiil de olabilmektedir (Ağca, 2010: 14).

Standart olumsuzluk, dilde cümleyi olumsuzlama yollarından biridir. Bu tip olumsuzluk temel cümlelerde görülür. Standart olumsuzluk Türkçede, fiil cümlelerinde -mA- ile isim cümlelerinde “değil” sözcüğü ile işaretlenmektedir. Dildeki standart olumsuzluk işaretleyicisi her zaman tümcesel olumsuzluk yaratmayabilir. Çünkü açığı değiştiren elemanlar tarafından, sözgelimi niceleyiciler, etkilenir (Çalışır Zenci, 2020: 194-195).

Standart olumsuzluk işaretleyicisi olan -mA- ekinin kökeni hakkında çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Konuya ilişkin çalışmalarda -mA- ekinin vurgusuzluğu esas alınarak -mA- ile kurulan olumsuz fiillerin başlangıçta iki kelimeden oluştuğu görüşü öne çıkmıştır. Standart olumsuzluğun olumsuzluk son ekleriyle kurulması, Altay dil ailesi içinde daha çok Türk dilleri için tipiktir. Hem olumsuzluk edatını hem de

olumsuzluk ekini kullanan Çuvaşça sayılmazsa Türk dillerinde standart olumsuzluğun tipik işaretleyicisi olumsuzluk eki -mA'dır. Ortak Türkçe -mA- olumsuzluk ekinin kökeni itibariyle arkaik bir *e- olumsuzluk fiilini işaret ettiği ifade edilmektedir. Ramstedt, bu ekin fiillerin -m ile yapılmış isim şekillerine Tunguz dillerinde yaşayan olumsuz fiil e- “nicht sein” fiilinin getirilmesiyle meydana geldiğini ileri sürmüştür: *bolum e-di > bolmadı. Talat Tekin, Ramstedt'in görüşünün Türkçe olumsuzluk eki -ma/-me'nin kökeni üzerine ileri sürülmüş olan görüşler içinde en akla yakın ve kabul edilebilir olduğunu (Tekin, 2013: 209) ifade etmiş ve bu görüşü destekleyen yeni kanıtlar sunmuştur.

Kuznetsov (1995: 229-230), “*Türkiye Türkçesi Morfoetimolojisine Dair*” adlı çalışmasında, -ma- ekini değerlendirmiştir: *Yakut Türkçesinde bazı fiil şekillerinde olumsuzluk eki, -ba ve -bat- biçimlerinde sağlanmaktadır. -bat- biçiminin bütün Türk lehçelerinde öteden beri kullanılan gelen bir fiili andırdığını ifade etmiştir. Mecaz anlamları arasında “yok olmak”, “elden gitmek” gibi anlamları olduğu göz önünde bulundurulursa Kuznetsov’a göre -bat- fiili -ma-, -me- ekinin kökeni olmaya uygundur: al-bat- tı > al-ba(t)-dı > al-ba-dı (Kırgızca, Altayca ve daha bir iki lehçede olumsuzluk ekinin -ma- biçimi yoktur. b>m sürecinden sonra -bat->-mat- şeklinde değerlendirilen ekin izleri Türkçede bazı fiil şekillerinde görüldüğü ifade edilmiştir. Bu şekil -madı/-madın/-madan zarf-fiilleridir.*

Kelimeler, çeşitli dil bilgisel olaylar sonucunda yeni anlamlı ve yeni görevli kelimelerin ortaya çıkmasını sağlamaktadır. Türkçedeki binlerce kavram da bu köklere getirilen ekler ile ortaya çıkmıştır. Tek başlarına anlam özellikleri bulunmayan, yalnızca bağlandıkları kelime ile kullanılabilen eklerin bir bölümü, kelime türetme görevi üstlenmektedir. Diğerleri de kelimeler arası geçici anlam ilişkileri kurmaktadır. Türkçede standart olumsuzluk işaretleyicisi -mA- ekidir. Kimi çalışmalarda Türkçede -mA- ekinden başka +sIz eki de olumsuzluk işaretleyicisi olarak değerlendirilmektedir; ancak -sIz ekinin bir yokluk işaretleyicisi olduğu artık kabul edilmektedir (Hirik, 2015: 173).

Türkiye Türkçesinde, olumsuzluk işaretleyicilerinin hem ek hem sözcük, sözcük öbeği bazında oldukça fazla olduğu bilinmektedir. Akla gelen standart olumsuzluk işaretleyicisi -mA- ekidir. Günümüzde sıklıkla eylem işletme eki olarak kullanıldığı ifade edilmiştir. Söz konusu eki kimi çatı, kimi görünüş, kimi de kiplik kodlayıcısı olarak değerlendirmiştir. Bitmiş, bitmemiş bütün eylemlerin bu eki alabildiği görülmektedir (Üstünova, 2016: 1705–1706).

Ergin (2001: 201; 295), *-mA* ekini fiilden fiil yapan ekler içinde vermiştir. “Olumsuzluk fiilin gövdesine ait bir şeydir.” der. Ekle ilgili olarak Korkmaz (2009: 128), “Fiil kök ve gövdelerinden olumsuz fiiller türeten bir ek olduğunu belirtmiştir. İ-ek-fiili dışındaki her fiil kök ve gövdesine gelebildiği için Türk dilinin en işlek türetme eki durumunda olduğunu söylemiştir. Çekimli fiiller, fiil kök veya gövdeleri ile fiil çekimi ekleri arasına *-mA-* olumsuzluk eki getirilerek olumsuzlaştırılır. Aynı zamanda Korkmaz, Ergin gibi, *-mA-*’yı fiilden fiil türeten ekler arasında vermiştir. Türk dilinin en işlek türetme eki kabul etmektedir.

Korkmaz (2009: 128; 573), *-mA* ekinin bazı gramerlerde çatı eki olarak verilmesine karşı şunları söylemektedir: “*-mA-* eki, öteki çatı ekleri gibi fiilin özne ve nesne ile olan bağlantısında yalnız biçim ve durum değişikliği yapmayıp fiile yeni bir anlam yüklediği için doğrudan doğruya türetme eki niteliğindedir.”

Ekin işleviyle ilgili olarak Hatiboğlu (1981: 112), “*Türkçenin Ekleri*” adlı eserinde, “*-mA-* ekinin belirli ve belirsiz geçmiş, gelecek zaman, istek, dilek, gereklilik ve emir cümlelerinde, eylem kök ve gövdeleriyle, zaman bildiren ekler arasında kullanılarak olumsuzluk kavramı sağladığını ifade etmiştir: almadım (al-ma-dı-m), yorulmamışım (yorul-ma-mış-ım) vb.”

Karahan (2019: 104- 105), “*Türkçede Söz Dizimi*” adlı eserinin olumsuz cümlelerden bahsettiği bölümünde, *-mA-* ekiyle olumsuz cümleler kurulduğunu, bu ekin fiil cümlelerini olumsuz yaptığını belirtmiştir.

Karaağaç (2018: 605), “*Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*” nde olumsuzluk deyince bütün dillerde cümlenin (olay) anlaşıldığını ifade etmektedir. Aynı zamanda bütün dillerde isim ve fiil cümlelerinin olduğunu belirtmiştir. İsim ve fiil cümlelerinde olumsuzluğa işaret eden bağlı birimlerin, ya ekleşmemiş edatlar ya da ekleşmiş ekler halinde olduğunu söylemiştir. Fiil cümlelerinin olumsuz yüklemi için fiil kök ve gövdelerine *-ma-* olumsuzluk eki getirilmektedir.

Olumsuzluk biçimi için, daha ön Türkçede fiillerde özel *-ba* (*-ma*) olumsuzluk eki kullanılmaktadır. Bu durum, Türk yazı dillerinin asli aşamasında ismin ve fiilin gramer bakımından ayrılmaması fikrini reddetmektedir. Tarihî ve çağdaş Türk yazı dillerinde fiilin söz türetme eklerinin zaman bakımından tarafsız olduğu bilinmektedir. Zaman göstericisi kabul edebilir. Bunun anlaşılması için Türkçe fiili en eski üç biçiminin *-a* ögeli şimdiki zaman, *-dı* ögeli geçmiş zaman ve *-ar / -ır* ekli gelecek zaman şekillerinin yapısına bakmak gerekmektedir. Örnek olarak Nogay Türkçesi verilebilir: *-a* ögeli şimdiki zaman *baraman* “*gidiyorum*”; *barmayman* “*gitmiyorum*”. *-a* ögeli

şimdiki zaman yapısında –ma- olumsuzluk ekinden sonra y eki gelir (Serebrennikov ve Gadjieva, 2011: 188).

Gelecek zamanda -ma- olumsuzluk işaretleyicisi –s göstericisini kabul etmektedir. Gelecek zamanın olumlusu yapan –ar/ -er ekinde bu öge yoktur. Bu durum, şimdiki- gelecek zamanın türettiği –ar/ -ır ekli sıfat- fiil ekinin Türk yazı dillerinde olumsuzluk şeklinde –mas (-bas) eki kabul ettiğini göstermektedir: *kelmes “gelmeyecek adam” örneğinde olduğu gibi (Serebrennikov ve Gadjieva, 2011: 189).

Bir grup Türk yazı dillerinde, özellikle Oğuz dillerinde, olumsuzluk ekinin s ögesi bazen de r ögesi ile değişmiştir. Örneğin Türkmen Türkçesinde yazmarın, yazmarsın, yazmaz, yazmarıs, yazmarsınız, yazmarlar örneğinde olduğu gibi. N. K. Dmitriev tarafından, en sondaki –mar ekindeki “r” ögesinin teklik üçüncü şahısta “z” ögesine geçtiğini belirtmiştir. Buradan da çokluk ekini getirmekle çokluk üçüncü şahısta “almaz-lar” şeklinin geliştiği bildirilmiştir (Serebrennikov ve Gadjieva, 2011: 189).

Serebrennikov ve Gadjieva’ya göre (2011: 189-190) bu durum mümkün görünmemektedir, çünkü Türk yazı dillerinde r ögesi z ögesine dönmemiştir. –maz olumsuzluk ekinde sondaki z çokluk üçüncü şahısta yazmaslar, yazmazlar şeklinden gelebilirdi ve analogi ile teklik üçüncü şahsa dönebilirdi. –mar ekine gelince r ögesinin ise –a şimdiki-gelecek zamanın göstericisi olduğunu belirtmişlerdir: Tat. Karar “bakar” buradan analogi ile olumsuzluğa geçilmiştir. Aynı şekilde –mas ekindeki son ses olan s ögesinin z’ye dönmesi Türkiye Türkçesinde de gözlemlenebilmiştir: yazmazsın, yazmazlar.

Türk yazı dillerinde asli olumsuzluk ekleri –bay (şimdiki zaman), –ba (geçmiş zaman) ve –bas (gelecek zaman) olmuştur. Bu eski biçim günümüzde birçok yazı dilinde halen kullanılmaktadır. Nitekim baştaki b sesi sabit değildir, birçok Türk yazı dilinde m sesine geçmiştir. Kazak Türkçesinde olumsuzluk için –may, –ma ve –mas eklerinin yanında –ba / -be, –pa/ -pe türevleri de bulunmaktadır (Serebrennikov ve Gadjieva, 2011: 190).

Yakut Türkçesinde olumsuzluk için –ba// -pa ekinin yanında –ma- olumsuzluk eki de bulunmaktadır. Ancak Yakut Türkçesinde –ma- olumsuzluk şekli, kelimenin kökündeki m, n, ŋ burun ünsüzünden önce gelen öndeki b sesinin kullanılmamasının sonucudur. Aynı durumun Hakas Türkçesi için de geçerli olduğu ifade edilebilir. Hakas Türkçesinde olumsuzluk için –ba// -pa ekinin yanında –ma- olumsuzluk eki de

bulunmaktadır. Ancak baştaki *m* sesi, kelimenin kökündeki *m* ve *n* son ünsüzlerinden sonra ortaya çıkmaktadır (Serebrennikov ve Gadjieva, 2011: 191).

Çağdaş Türk yazı dillerinden Uygur Türkçesi ve Özbek Türkçesi, Çağatay Türkçesinin devamı niteliğindedir. Abdurishid Yakup (2020: 427), Uygurca ve Özbekçede fiil köklerinin vurgusuz *-ma-* ekiyle olumsuzlaştırıldığını ifade etmektedir. “*qayt-ma, čiq-ma, al-ma, iç-me*” örneğinde olduğu gibi. İsim cümleleri Uygurca’da “*emes*” sözcüğü ile Özbekçe’de aynı kökenli “*emes*” sözcüğü ile olumsuzlanmaktadır. Her ikisi de “*değil*” anlamına gelmektedir.

Moğol yazı dilinde ise olumsuzluk, isimlerde ve fiillerde farklı şekilde ifade edilmektedir. İsimlerle birlikte kullanılan olumsuzluklar “*ügej*” ve “*busu*”dur. “*Ese*” olumsuzu fiillerle kullanılmaktadır; fiilin önüne yerleştirilir. “*Ese irebeçü*” kalıplaşmış bir eylemdir ve birkaç çekimi hala varlığını sürdürmektedir. “*Ülü*” olumsuzu, fiil biçimleriyle kullanılmaktadır. Fiillerin önüne getirilir (Poppe, 2019: 217-219).

Türkçe Üzerine Yapılmış Olumsuzluk, Yokluk ve Soru ile İlgili Çalışmalar

Türkçe üzerine olumsuzluk ile ilgili yapılmış olan çalışmaların tarihi çok eskiye dayanmamaktadır. Bu olumsuzluk çalışmaları söz dizimsel, anlam bilimsel ve sözlük bilimsel yapılar olmak üzere üç basamakta ilerlemektedir. Özmen (1995), Cin (1998), Börekçi (2001), Demirel (2002), Özkan (2003; 2006), İlhan (2005), Erten (2007), Çalışır (2007), Ağca (2010), Hirik (2010), Çürük (2010; 2012; 2013; 2014) olumsuzluk konusuyla ilgili çeşitli çalışma yapmışlardır.

Olumsuzlukla ilgili yapılan çalışmalara dil bilgisi kitaplarının yapı bilgisinde yer verilmektedir. Bu çalışmalar, genellikle çekimli fiillerin olumsuzluğunu göstermektedir. Bunun yanında tek bir dönemi ele alan olumsuzluk ve yokluk şekilleri ile ilgili çalışmaların olduğu ifade edilebilir. Bu çalışmalarda olumsuzluk ve onun bir kategorisi olan yokluk şekilleri biçim bilimsel, anlam bilimsel, söz dizimsel ve sözlük bilimsel yönleriyle ele alınmıştır. Soru şekilleri de olumsuzluk ve yokluk içerisinde değerlendirilmiştir.

Banguoğlu (1974: 452–453), zaman, tarz, kişi ve sayı gibi olumsuzluk (negation) ve soru (interrogation) kavramlarının fiil çekiminde yer aldığını belirtmiştir. Olumsuzluk eki olan *-me-* öbür görünüş eklerinden sonra fakat bütün fiil çekim eklerinden önce gelmektedir. Aynı zamanda fiilin tabanına ait olduğu ifade edilmiştir. Bu durum olumsuz taban olarak adlandırılmaktadır. Öbür görünüşlerden farklı olarak

olumsuz taban bütün fiil kök ve tabanlarından ve her görünüşteki fiilden kurulabilmektedir.

Budist Türk çevresi metinlerindeki olumsuzluk ve yokluk şekillerini ele alan Ağca (2010), olumsuzluk kavramını evrensel dil bilimi çerçevesinde ifade edilen teori ve yaklaşımlar temelinde ele almıştır. Bu çalışmada olumsuzluk ve yokluk iki ayrı kategori olarak değerlendirilmiştir. Olumsuzluk ve yokluk işaretleyicileri biçim, biçimsöz dizimi ve söz dizimi açısından değerlendirilmiştir.

Karademir (2009: 1350-1351), olumsuzluk eki *-mA*'nın kip ile ilgisini değerlendirmiştir. Bunun sonucunda *-mA*'nın kip olgusuna katkısının daha çok taban üzerinde olduğunu ifade etmiştir. *-mA* ekinin yapım eki olduğunu iddia edip onu çekimin asli unsuru gibi işlemenin ve olumsuzluğu bir çekim eki gibi görüp çekim/ kip adlarına yansıtıp kiple ilgisiz bir ek olarak değerlendirilmesinin mümkün olmadığını belirtmiştir. *-mA* ekinin kiple ilgisi, biri fiilin tabanı, diğeri çekimi üzerinden olmak üzere iki boyutludur.

Üstünova (2004: 174- 175), *-mA* ekinin işlev açısından tam bir türetme eki gibi olmadığını bildirmektedir. Bunun açıklamasını şu şekilde yapar: *“Türkçenin eklemeli yapısı, eklerin değerini artırmakta, dil öğretiminde dikkati üzerlerine çekmektedir. Bu durumda üzerinde durulması gereken nokta, eklerin yapım ve çekim eki olarak iki grupta toplanışının doğruluğunun değerlendirilmesidir. Yapım eki olarak adlandırılan eklerin tümünün bu işlemi gerçekleştirdiği konusu kuşkuludur. Ekleri yeniden sınıflandırmak gerekmektedir. Çünkü bu gruptaki eklerin bir kısmı, yeni kavrama karşılık oluşturma işinde kullanılırken, bir kısmı bu görevin dışında kalmaktadır. Olumsuzluk ekleri de bu şekildedir”*.

Hirik (2015: 174), *“Anlam Değiştirme Aracı Olarak Olumsuzluk Eki -ma”* adlı çalışmasında olumsuzluğu değerlendirmiştir. Hirik olumsuzluk ekinin bir yapım eki olarak ele alınması gerektiğini belirtmiştir. Çünkü olumsuzluk eki *-mA* alan bazı fiil tabanlarının başka fiillere denk gelecek şekilde dönüştüğü, olumsuz halinin başka fiil tabanlarıyla da karşılandığını söylemektedir. Ekin iki işlevi olduğunu ifade etmiştir. Bunlardan birincisi ekin fiil tabanlarına kattığı gerçekleşmeyişi/olmayışı yeni bir anlama denk gelme durumudur. İkinci olarak ise olumsuzluk eki *-mA* almış fiillerin söz varlığında başka fiillerle karşılanabilecek, ifade edilebilecek şekilde kullanılabilme durumunu açıklamıştır. Yani, olumsuzluğun hem dil bilimsel hem de anlamsal boyutuna dikkat çekmiştir.

Hirik (2010), “*Türkiye Türkçesinde Olumsuzluk Eki*” adlı yüksek lisans çalışmasında olumsuzluk ekinin bitimli ve bitimsiz fiillerle anlam ve biçim ilişkisi incelendikten sonra söz diziminde nasıl bir işleve sahip olduğunu incelemiştir. Ardından deyimler, atasözleri ile alkış- kargışlardaki olumsuzluk ekinin işlevi üzerinde durmuştur.

Börekçi (2003: 51–52), “*Türkçe Öğretimi Bakımından Dil Bilgisi Terimi ve Kavram Olarak Olumluluk- Olumsuzluk*” adlı çalışmasında, olumluluk ve olumsuzluğun duyuşsal bir kavram olduğunu açıklamıştır. Geleneksel dil bilgisinde “biçimce” diye adlandırılan olumluluk, fiil cümlelerinde eylemin veya oluşun gerçekleştiğini (kılma); isim cümlelerinde de durumun olduğunu, onaylandığını veya nesnenin var olduğunu (olma) belirtmektedir. Olumsuzluk ise eylemin gerçekleşmediğini (kılmama) durumun olmadığını, reddedildiğini veya nesnenin var olmadığını (olmama) göstermektedir. Kılmama-olmama kavramlarının olumluluk - olumsuzluğun dil bilgisel boyutunu adlandırmak için kullanılabileceğini ifade etmiştir. Böylece yüzeysel yapının esas alındığı dil bilgisi öğretiminin ilk aşamasında yapılan dil bilgisel çözümlemede biçim- anlam karşıtlığının ortadan kalkmış olacağını söylemiştir.

İlhan (2005: 271-276), çatı eki olarak gösterdiği -mA olumsuzluk ekinin haricinde “-mAz, -mAdAn, -mAzIlk, -mAksIzIn, mI” gibi eklerin de olumsuzluk işlevini gördüklerini söylemektedir. Kelimelerle olumsuzluğun ise “*değil, hiç, yok, hayır, ne ... ne (de), hem ...hem (de), ama, aksi hâlde, yoksa*” gibi kelimeler ve bağlaçlarla yapıldığını dile getirmektedir.

Demirel (2006: 45–54), “*Yapıca Olumlu Anlamca Olumsuz Cümleler Hakkında Bir Değerlendirme*” adlı çalışmasında yapıca herhangi bir olumsuzluk işaretleyicisi almadan anlamca olumsuz olan cümleleri değerlendirmiştir. Yapıca olumlu anlamca olumsuz cümleleri aldıkları eklere ve cümlede kullanılan kelimelere göre: 1. Biçim bilimsel düzeyde olumsuz cümleler, 2. kelimelerin cümledeki dizilişlerine göre söz dizimsel düzeyde olumsuz cümleler, 3. kelimenin anlamına göre sözlüksel düzeyde olumsuz cümleler olmak üzere üç grupta incelemektedir. Demirel’e göre ilk gruptaki cümleler sadece soru eki -mI ile yapılmaktadır. -mI soru eki, yapıca olumlu olan bir cümleyi anlamca olumsuzlaştırmaktadır. İkinci gruptaki cümleler bağlaçlarla (ör. ne ...ne (de), dA), soru kelimeleriyle (ne, niçin, nasıl, kaç, hangi, hani), vazgeç- fiili ile ve yalan sözcüğü ile yapılanlar olmak üzere çeşitlenebilir. Üçüncü gruptaki cümlelerin diğer iki türden farkı olumsuzluğun eylemin gerçekleşmemesini değil, istenmeyen,

beğenilmeyen, korkulan, sevilmeyen bir durumun gerçekleşmesini göstermesi olarak açıklanmıştır.

Özmen (1995), “*Türkçe’de Değil Kelimesi ve Kullanımları*” başlıklı çalışmasında, “*değil*” kelimesinin kökenine ve tarihi gelişimine değindikten sonra lehçelerdeki kullanımından bahsetmiştir. Ardından *değil*’ in kullanım alanlarına odaklanmıştır: “*Değil, edat olarak ek fiilin olumsuzluğunda, fiil çekimlerinde ve değil mi yapısı içerisinde kullanılır. Değil, isim unsuru ile ek fiilin arasına girerek ek fiilin olumsuzluğunu kurar. Fiil çekiminde ise ya kip ekleriyle şahıs ekleri arasına girerek olumlu fiil çekimlerini olumsuz, olumsuz fiil çekimlerini tekrar olumlu yapar veya çekimli fiillerden sonra gelerek cümledeki hükmü reddeder.*”

Yapılan çalışmalarda, çoğunlukla olumsuzluk kavramının yanında yokluk kavramının da ele alındığı görülmektedir. Özellikle son zamanlarda olumsuzluk ve yokluk şekilleri başlığında çalışmalar mevcuttur. Başdaş (2015: 63), “*Türkmen Türkçesinde Olumsuzluk ve Yokluk*” adlı çalışmasında, Türkmen Türkçesinde fiillerin çeşitli kip ve zamanlardaki farklı olumsuz şekilleri üzerinde durmuştur. Bir Oğuz lehçesi olan Türkmen Türkçesinin, aynı zamanda tarihî Harezmi - Çağatay yazı dili geleneğine dayandığını ifade etmektedir. Oğuzca özellikler yanında Karluk, Uygur ve Kıpçak lehçelerine ait dil özelliklerini koruyan Türkmen yazı dilinde olumsuzluk ve yokluğun farklı şekillerde ifade edildiğini belirtmiştir.

Erten (2007), “*+SIZ Eki Olumsuzluk Eki midir ?*” adlı çalışmasında, bazı dil bilgisi kitapları ve çalışma kaynaklarında +sIz ekinin “olumsuzluk eki” terimi olarak kullanıldığını belirtmiştir. Bu ekin olumsuzluk eki değil, “bulunmama”, “zıtlık” ve “yokluk” ifade ettiğini söyler. Yine dil bilgisi terimleri sözlüklerinde “olumsuzluk” ve “olumsuzluk eki” terimleri için, yüklem, eylem veya eylem soylu sözcüklerin temel alınarak açıklandığını ifade etmiştir. +sIz ekine “olumsuzluk eki” demenin uygun olmadığını açıklamıştır. +sIz eki ile yapılan kelimelerin karşıtlık, bulunmama, yokluk bildirdiğini örneklerle göstermiştir. Fiillerde olumsuzluğun –mA- eki ile sağlandığını belirtmiştir. Burada durumun +sIz ekinin işlevinden farklı olduğunu belirterek olumsuzluk teriminin yalnızca fiiller için kullanılması gerektiğini ifade etmiştir.

Çalışır (2007), Türkçe bilimsel metinlerde görülen olumsuzluk ve olumsuzluğun işlevleri üzerine bir yüksek lisans çalışması yapmıştır. İncelenen bilimsel metinlerde görülen olumsuzluk türü standart olumsuzluktur. –mA standart olumsuzluk işaretleyicisinin bütün beklentilerin olumsuzlanması için kullanıldığını ifade etmiştir. Bilimsel metinlerde nesnellik sunumu ön planda olduğu için –mA olumsuzluk

işaretleyicisinin yoğun kullanıldığını belirtmiştir. “*değil*” olumsuzunun ise daha çok anlatı metinlerinde kullanıldığını dile getirmiştir.

Cin (1998), *Tarihî Türk Şiveleri ve Günümüz Oğuz Grubu Şivelerinde Olumsuzluk İfadesi*” adlı yüksek lisans çalışmasında, Türk yazı dillerindeki olumsuzluk ifadesini incelemiştir. Şekil bilgisi ve anlam bilgisini göz önünde bulundurarak sınıflandırma yapmıştır.

Demirel (2002), “*Türkiye Türkçesinde Olumsuz Cümle Yapıları*” adlı yüksek lisans çalışmasında, olumsuzluk yapılarını cümlede olumsuzluk ve kelimedeki olumsuzluk olarak iki bölümde incelemiştir. Fiil cümlelerinde yapıca ve anlamca olumsuz cümlelerin “-mA” olumsuzluk işaretleyiciyle yapıldığını belirtmiştir. Ardından isim cümlelerinin “+sIz” yokluk ekiyle olumsuzlandığını ifade etmiştir. “-mI” soru ekinin cümlelerin anlamını olumluluk- olumsuzluk bakımından etkilediğini göstermiştir. Söz dizimsel, anlam bilimsel, biçim bilimsel yönden olumsuzluğu ele aldığı görülmektedir. Yapıca olumsuz anlamca olumlu isim cümlelerinin “*değil*” ve “*yok*” sözcüğünden sonra getirilen “-mI” soru eki ile sağlandığını söylemiştir. “*Yok*” sözcüğünün isim cümlesini olumsuzlayan bir sözcük olduğu görülmektedir. “*Yok*” sözcüğünün bir yokluk işaretleyicisi olduğu ayrıca belirtilmemiştir.

Olumsuzlukla ilgili yapılan çalışmaların çoğu daha çok bir konu, ek ya da tek bir dönemi ele alarak yapılmıştır. Tan (2024), hem tarihî hem de çağdaş Türk lehçelerinin olumsuzluk şekillerini ele almıştır. Çalışma, ek düzeyinde olumsuzluk ve kelime düzeyinde olumsuzluk şeklinde sınıflandırılmıştır. Öncelikle tarihî lehçelerdeki olumsuzluğa değinilmiş, daha sonra çağdaş lehçelerdeki olumsuzluk incelenmiştir.

Çakmak (2013: 466), “*Var*” ve “*Yok*” Sözcüklerinin Morfolojik Kimliği” adlı çalışmasında, köken itibarıyla yo- “yok ol-” fiiline dayandığı bilinen “yok” sözcüğünün, çoğunlukla yapılmış, edilmiş anlamlı sıfatlar türeten /-K/ ekiyle oluşturulduğunu belirtmiştir. Anlam açısından değerlendirildiğinde *yok olmuş* ve *yok olan* anlamlarını bildirdiği için sıfat olarak değerlendirilmesi gerektiğini dile getirmiştir. Söz dizimsel açıdan, tarihî ve çağdaş lehçelerdeki örneklerinin de tanıklıklarında, sıfat tamlamalarının tamlanan kısmında yer almaları yönleriyle sıfatlara benzediğini ifade etmiştir.

Zülfikar (2018: 5-6), “*Eklendiği Kelimeyle “Yokluk” Anlamı Kazanan Ekler*” adlı çalışmasında +sIz (+siz, +suz, +süz) ekini incelemiş, aynı zamanda yakın görevde olan Türkçedeki yabancı kökenli eklere de yer vermiştir. Araştırmacılar tarafından +sIz eki için “eksiklik, azlık, zıtlık, olumsuzluk” terimlerinin kullanıldığını ifade etmiştir.

Ancak bir birlik sağlanması açısından “yokluk” kelimesinde birleşilmesi gerektiğini belirtmiştir. Ayrıca bu ekin karşılığı olan +*lı* (+*li*, +*lu*, +*lü*) sıfat eki için de “varlık” teriminin kullanılmasının uygun olduğunu söylemiştir. +*sız* (+*siz*, +*suz*, +*süz*) ekinin, Eski Türkçeden bugüne dilde kullanılagelmiş canlı bir ek olduğu ifade edilmiştir. Ekin Kutadgu Bilig’deki örneklerde ünlü uyumlarına uygun olarak kullanıldığını belirtmiştir.

Kurgun (2013: 811), “*A Study on Sleepy and Sleepless Words*” (Uykulu ve Uykusuz Sözcükleri Üzerine) adlı çalışmada, Türkçeye ait olan +*IX* eki, +*sXz* eki ve *uyku* sözcüğünün kullanım şekilleri ve *uyku* sözcüğünün anılan eklerle yapılan türevlerini anlam bilimi çerçevesinde değerlendirmiştir. Kurgun’a göre, “uyku+*lu* ve uyku+*suz*” sözcüklerinin karşıladıkları anlam aşağı yukarı örtüşmektedir. Uykuluyum cümlesi ve uykusuzum cümlesinin, “benim uykum var”, “benim uykuya ihtiyacım var” anlamları taşıdığını belirtmiştir. Kişinin uykuya ihtiyacının olmadığını belirtmek için kullanacağı cümlelerin ise, “uykum yoktur” olması gerektiğini söylemiştir.

Varlık ve yokluk, yapısal özelliklerinin yanında anlamsal özellikleri de göz önünde bulundurularak çalışmalara konu edinilmiştir. Varlık ve yokluk kavramının düşünsel boyutta şiirde çağrıştırdığı anlam ile ilgili “*Türk Şiirinde Varlık ve Yokluk Düşüncesi (1839-1908)*” adlı çalışma önem arz etmektedir:

Karataş (2021: 880), “*Türk Şiirinde Varlık ve Yokluk Düşüncesi (1839-1908)*” adlı çalışmada, varlık ve yokluk meselesinin asıl itibarıyla düşünsel veya felsefik bir konu teşkil ettiği göz önünde bulundurulduğunda, insanın en temel meselesinin şiirle çözüme kavuşturulmaya çalışılması, söz konusu düşünsel faaliyetin sadece ifade aracını değiştirmesi anlamına geldiğini belirtmiştir. Yazar; Tanzimat Fünûn Dönemi, Ara Nesil ve Servet-i Fünûn Dönemi’ni kapsayan şiir atmosferine yönelmiştir. Ona göre, yeni Türk şiirinin oluşum aşamasını belirten 1839-1908 yılları arasındaki şiir dönemine bakıldığında, şairlerin de varlık ve yokluk düşüncesini yoğun şekilde şiirlerine taşıdıkları fark edilmektedir.

Acarlar (1970: 361-362), “*Mi*” Ekinin *Türlü Kullanışları*” adlı çalışmada “*mi*” ekinin metnin bütününden çıkan anlama, sözün gelişine uygun olarak karşılık gerektirmeyen bütün eylemlere türlü amaçlarla olumluluk ya da olumsuzluk anlamı kattığını örneklerle açıklamıştır. Bu gibi örneklerde daha çok şaşma duygusunun oluştuğunu ifade etmiştir. Ayrıca, böyle karşılığı beklenmeyen “*mi*” soru ekli cümlelerden çıkan anlamda daha bir güçlülük olduğu, konuşan kişinin bilinen ve doğruluğu herkesçe önceden kabul edilmiş olan düşüncelerini ileri sürerek cümlelerin anlamının pekiştirilmiş olduğunu belirtmiştir.

Altun (2009), “*Türkçede Soru*” adlı doktora çalışmasında Türk yazı dillerinden Eski Türkçe, Karahanlı, Harezmi, Kıpçak, Eski Anadolu Türkçesi, Çağatay ve Osmanlı Türkçesi ile Altay, Azeri, Başkurt, Çuvaş, Gagauz, Hakas, Karaçay, Karakalpak, Kazak, Kırgız, Kumuk, Nogay, Özbek, Tatar, Tuva, Türkmen, Uygur, Yakut ve Türkiye Türkçesindeki soru cümlelerini yapı ve anlam bakımından incelemiştir. Bu dillerdeki soru şekillerinin yapı ve işlev olarak ortak bir özellik gösterdiğini ancak ses ve sözlük bilgisi bakımından farklılıkların bulunduğunu ifade etmiştir. Art zamanlı ve eş zamanlı yapılan bu çalışmada, Türk yazı dillerinde kullanılan ortak şekillerde görülen morfolojik değişimleri izlemek mümkündür. Altun (2009: 99-101), Çağatay Türkçesinde cevap beklemeyen soru cümlelerini vurgu soruları ve retorik sorular olarak sınıflandırmıştır. Retorik sorular başlığında verdiği soru yapıları biçimce olumlu anlamca olumsuz ya da biçimce olumsuz anlamca olumlu bir yapı görünümündedir.

Haji Moh Naseem (2016), *Çağatay, Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinde Fiil İşletimi (Kişi- Olumsuzluk- Zaman- Soru)* adlı yüksek lisans çalışmasında Çağatay, Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerini fiil işletimi bakımından karşılaştırmıştır. Basit ve birleşik kipler içerisinde kişi, olumsuzluk, zaman ve soru ifade eden ekler ile işlev ve yapılarını değerlendirmiştir. Sonuç olarak söz konusu dil veya lehçeler arasında büyük farklılıkların bulunmadığını ifade etmiştir. Bulunan farklılıkların daha çok birleşik kiplerde belirgin bir şekilde olduğunu dile getirmiştir.

Türkiye Dışında Yapılmış Olumsuzluk, Yokluk ve Soru ile İlgili Çalışmalar

Olumsuzlukla ilgili çalışmaların sayısı 1980’li yıllardan itibaren dil biliminde artış göstermiştir. 1990’lı yıllardan itibaren ise dil biliminde psikologlar tarafından çalışılan olumsuzluk, ilk olarak Wason ve onu takip eden Eifermann, McMahon, Gough, Slobin gibi araştırmacılar tarafından da incelenmiştir (Hirik, 2015: 170).

Bütün diller olumsuzluk kavramına sahiptir. Genel olarak dil bilimi alan yazınında olumsuzluk ile ilgili çok sayıda konu işlenir. Ancak bunlardan yalnızca birkaçına tipolojik bir bakış açısıyla yaklaşmıştır. Olumsuzluğa tipolojik bir bakış açısıyla yaklaşan çalışmalar şunlardır: Auwera ve Krasnoukhova , “The typology of negation”; Dahl (1979), “Typology of sentence negation”; Miestamo (2007), “Negation- An Overview of Typological”.

Olumsuzlukla ilgili çalışmaların çoğu biçim bilimsel, söz dizimsel ve anlam bilimsel yapı üzerinedir. Bu alandaki çalışmaların çoğunda İngilizce üzerine

yoğunlaşmıştır: (Klima, 1964; Lasnik, 1969; Partee, 1970; Jackendoff, 1971; Taglicht, 1984; McGloin, 1986; Givon, 1984, 1990; Jespersen, 1917) (Çalışır, 2007: 4).

Az sayıda dilbilimci, olumsuzluğun işlevsel ve edimsel çözümlemesini söylemsel veri üzerinde araştırmıştır (Labov, 1972a; Givon, 1978; Leech, 1983; Horn, 1985; Tottie, 1991; Pagano, 1994; Hwang, 1992; Cheshire, 1998 ve Jordan, 1998) (Çalışır, 2007: 19).

Horn'a göre (1985: 132) olumsuzluk iki şekilde görülmektedir: betimleyici (descriptive) ve edimsel olumsuzluk (metalinguistic negation). Horn, olumsuzluğu daha çok kavramsal boyutuyla değerlendirmiştir. Aynı zamanda olumsuzluğu iletişimin, mantıksal gösterimlerin ve doğal dilin merkezine almıştır. Horn'a göre olumsuzluk nesnel, olumluluk öznel. Olumlu cümle dünya hakkındaki gerçekliği ifade ederken olumsuz cümle ise olumluluk hakkındaki gerçekliği bildirmektedir. Horn, harici ve dâhili olumsuzluk olarak nitelediği iki olumsuzluk türünün yanında betimleyici (descriptive negation) ve üst dilsel olumsuzluk (metalinguistic negation) kavramlarını da alan yazınına kazandıran isimlerden olmuştur. Üst dilsel olumsuzluk görece betimleyici olumsuzluğa göre daha öznel ve verilen bilginin gerisindeki gerçekleri sorgular.

Miestamo (2007: 553), alan yazınında olumsuzluğun evrensel bir statüsü olduğu konusunda hemfikir olduğunu söylemiştir. Her doğal dilin cümleyi olumsuzlaştırmak için bir işaretleyiciye sahip olduğunu belirtmiştir. “Standart olumsuzluk” teriminin Payne'den (1985) beri kullanıldığını ve dillerin ana cümleyi olumsuzlaştırmak için fiilin sahip olduğu temel araç olarak standart olumsuzluk işaretleyicisine sahip olduğunu söylemiştir.

Dahl tarafından yaklaşık 240 dilden oluşan bir örneklem temelinde, temel ayrımın biçim bilimsel ve söz dizimsel olumsuzluk arasında olduğu bir tipoloji önerilmektedir. Olumsuzluk işaretleyicilerinin durumuna göre biçim bilimsel olumsuzluk, ön ek [Letonca], son ek [Lezgice], vurgulu [Chukchi], ölçülü ve indirgeyici olumsuzluk olarak ayrıma gidilmiştir (Miestamo, 2007: 553).

Simetrik ve asimetrik standart olumsuzluk yapılarının arkasındaki bazı artzamanlı gelişmeler Miestamo tarafından tartışılmıştır. Miestamo'nun (2000, 2003, 2005a) sınıflandırmasında, 297 dilden oluşan temsili bir örneğe dayanarak olumsuzluk iki temel türde gelişmektedir: simetrik ve asimetrik. Simetrik ve asimetrik arasındaki ayrım olumsuzların olumlulardan yapısal olarak farklı olup olmadığına dikkat etmiştir. Simetrik olumsuz yapılara sahip olumsuz tümceler, olumsuzluk

işaretleyicilerinden başka olumsuz olmayanlardan farklı değildir. Bu durum, Letonca, Lezgice, Endonezyaca ve Fransızca da olduğu gibi Daga’da da geçerlidir. Buna karşılık asimetrik yapılarda, olumsuzlar ve olumlular arasında başka yapısal farklılıklar - asimetriler - gözlemlenmektedir (Miestamo, 2007: 556–557).

Miestamo (2007: 559), farklı standart olumsuzluk türleri için işlevsel açıklamalar önermiştir. Öncelikle, olumsuzluğun işlevsel düzeyde (anlam bilim ve edimsel) olumluluktan farklı yollarının olduğuna işaret etmiştir. Bu işlevsel düzeyi asimetrinin aşağıdaki yönleri ile ilgilidir: “(i) *durağanlığa karşı dinamiklik: olumlular, olayların sabit veya dinamik durumlarını bildirebilir, ancak olumsuzlar esas olarak yalnızca sabit olanları bildirir, (ii) gerçeklik durumu: anlam bilimlerinde, olumlular gerçekleşenin alanına, olumsuzlar ise gerçekleşmeyenlerin alanına aittir ve (iii) söylem bağlamı: olumsuzlar esas olarak inkârlar olarak yani karşılık gelen olumlunun bir şekilde mevcut olduğu veya varsayıldığı bağlamlarda kullanılır, ancak olumluların tipik bağlamları bu şekilde kısıtlanmaz.*”

Miestamo’nun yukarıdaki açıklamaları analogiye dayandırılmaktadır. Simetrik olumsuzluk olumlunun dilsel yapısını kopyalar. Simetrik olumsuzluklar bu nedenle dil açısından bu olumlu yapılara benzemektedir. Bu, sistem bütünlüğüne yönelik baskıdan kaynaklanmaktadır. Asimetrik olumsuzluk, onaylama arasındaki işlevsel düzeydeki asimetrinin yönlerini kopyalar. Olumsuzluk bu nedenle dil açısından işlevsel düzeydeki asimetri olgusuna dışsal olarak benzemektedir. Asimetrik olumsuzluğun farklı alt türleri, işlevsel asimetrinin farklı yönlerinin yapısal yansımalarıdır (Miestamo, 2007: 559). Türk dili tarihinin, fiillerin olumsuzluk şekli ya da standart olumsuzluk şekli bakımından simetrik bir görünüme sahip olduğu belirtilmiştir. Bazı farklılıklar dışında hem bitimli hem de bitimli olmayan olumlu fiillerin olumsuzluk şekli, fiilimsi ekleri/ zaman ve şahıs eklerinden önce fiile eklenmiş -mA- olumsuzlaştırıcısı ile ifade edilmiştir (Ağca, 2010: 16–17).

Honda tarafından olumluluk ve olumsuzluk arasındaki yapısal benzerlikler ve farklılıklar üzerine sınıflandırma yapılmıştır. Honda sınıflandırmasını olumlu ve olumsuz tümcelerdeki çekimli ögeler arasındaki farklılıklara dayandırmaktadır. Tip I’de aynı öge, olumsuzun ve buna karşılık gelen olumlunun çekimli ögesi olarak işlev görür. Letonca, Lezgice, Endonezyaca ve Fransızca için durum böyledir. Tip II’de olumsuzun çekimli ögesi olarak (negatif olmayan) bir yardımcı eklenir ve sözcüksel fiil genellikle çekimli olmayan fiil şeklinde ortaya çıkmaktadır. Olumsuzluk işaretleyicisinin Korecede olduğu gibi eklenen çekimli ögeye göre mi yoksa Çukçi’de olduğu gibi

sözcüksel fiile göre mi yerleştirilmesiyle daha ileri bir ayırım yapılmaktadır (Miestamo, 2007: 556).

Türkçede fiil cümleleri çoğunlukla -mA olumsuzluk işaretleyicisiyle olumsuzlanmaktadır. Menges ve Tekin'e göre olumsuzluk eki olan -mA, Türkçede bir fiil eki olarak karakteristik olmayan bir özelliğe sahiptir. Yani Türkçede vurgunun genellikle son heceye geldiği, fiil köküne ek geldiğinde vurgunun son ekin son hecesine kaydığı belirtilmiştir. Bu temel kalıbın aksine, mA- olumsuzluk işaretleyicisinin bir fiil köküne eklendiğinde vurgunun -mA- ekinde olmadığı ifade edilmiştir. Bu gerçek, Ramstedt gibi Türkologların Türkçe olumsuzluk işaretleyicisi olan -mA-nın Tunguz ve Moğol dillerindeki olumsuzluklarla aynı kökenden geldiği hipotezini kurmalarına yol açmıştır. Tunguz -e-, Moğol ese- olumsuzlukları sesli harfle başladığı için Ramstedt (1924), Menges (1968) ve Tekin (1989), olumsuzluk işaretleyicisi -mA-nın sessiz harfinin başka bir kaynaktan türemiş olması gerektiğini düşünmektedir. Ardından olumsuzluk işaretleyicisi -mA-nın tarihsel olarak nominalleştirici -m ve orijinal negatif *e'den oluştuğunu varsaymıştır (Honda, 1996: 126).

Emir kipinde kullanılan olumsuzluk stratejileri, literatürde standart olumsuzluktan daha az dikkat çekmiştir. Van der Auwera ve Lejeune (2005), 495 dilde yaptıkları çalışmaya dayanarak ikinci tekil şahıs emir kipine odaklanmışlardır. Önerdikleri emir kipinde olumsuzluk (veya yasaklayıcılar) tipolojisi şu şekildedir:

Tip 1: Yasaklayıcı/emir, ikinci tekil buyruğun fiilimsi yapısını ve (gösterge) bildirimlerde bulunan duyuşsal olumsuzluk (sentential negation) stratejisini kullanır - 495 dilden 113'ünde (örn. Bağırmi).

Tip 2: Yasaklayıcı/emir, ikinci tekil buyruğun fiilimsi yapısını ve (gösterge) bildirimlerde bulunmayan bir duyuşsal olumsuzluk (sentential negation) stratejisini kullanır- 495 dilden 183'ünde (örn. Purepecha).

Tip 3: Yasaklayıcı/emir, ikinci tekil olumlu buyruk dışında bir sözlü yapı ve (gösterge) bildirimlerde bulunan duyuşsal olumsuzluk (sentential negation) stratejisini kullanır- 495 dilden 55'inde (örn. İtalyanca).

Tip 4: Yasaklayıcı/emir, ikinci tekil olumlu buyruk dışında bir sözlü yapı ve (gösterge niteliğinde) bildirimlerde bulunmayan bir duyuşsal olumsuzluk (sentential negation) strateji kullanır- 495 dilden 144'ünde (örn. Koasati) (Miestamo, 2007: 560).

Dillerin açık bir çoğunluğunda, emirlerin standart olumsuzluktan farklı bir olumsuzluk stratejisi kullanmasının dikkat çekici olduğu belirtilmiştir. Van der Auwera (2006), bu tercih için, bildirimli olumsuzluktan kökten farklı olan yasaklamanın söz

edimi statüsüne dayanan bir açıklama önermektedir. Ayrıca tipoloji türlerinin ardındaki bazı artzamanlı gelişmeleri tartışmaktadır. Miestamo ve van der Auwera (2007), 30 dillik bir pilot örneklem temelinde, bildirim ve emir negatiflerinin simetri ve asimetri açısından birbirlerinden nasıl farklılaştıklarını tartışmaktadır (Miestamo, 2007: 561).

Van der Auwera ve Krasnoukhova (2020: 93), “*Olumsuzluğun Tipolojisi*” adlı çalışmasında dillerdeki olumsuzluk yapılarının farklılığına odaklanmıştır. Olumsuzluk, görünüşte basit bir anlamsal işlemdir. Olumsuz cümle, olumsuzlamanın etkisi dışında olumlu cümle ile aynı anlama sahiptir. Dolayısıyla, olumlu bir ifade bazı durumların geçerli olduğunu söylerken olumsuz karşılığı aynı durumları ortaya koymaktadır. Ancak bunların geçerli olmadığını söylemektedir. Dolayısıyla bu “basit anlamın” basit bir strateji ile ifade edilmesi beklenir. Sezgisel olarak, basitliğin iki yönü vardır. İlk olarak basit bir anlam sadece bir işaretleyici gerektirecektir. İkincisi, olumsuzlama kapsamındaki ifade olumlu cümledekiyle aynı şekilde belirtilecektir.

Standart ve standart olmayan olumsuzlama arasında bir ayrım yapmak, bir bakıma olumsuzlayıcının gerçekleştiği bağlamın türü arasında bir ayrım yapmak olarak görülmüştür. Açıklayıcı olumsuzlama dışındaki tüm standart olmayan olumsuzluk türleri için anlam hala aynıdır. Ancak olumsuzlamanın doğruluk değerini tersine çevirdiğini söylemekten daha genel terimlerle tartışılması gerekeceği ifade edilmiştir (Van der Auwera ve Krasnoukhova, 2020: 104).

(36) Do *not* believe him (Ona inanmayın).

(37) I do *not* believe him (Ona inanmıyorum).

(36)’daki olumsuzlayıcının açıkça herhangi bir doğruluk değerini değiştirmedeği belirtilmiştir. Çünkü emirlerin doğruluk değerleri yoktur. Standart olmayan olumsuzlamada, olumsuzlayıcıların özelliklerinin standart olumsuzlamada bulunanlarla aynı veya benzer olabildiği ifade edilmiştir. Dolayısıyla (36)’daki “değil” sözcüğünün (37)’dekine çok benzer olduğu görülmektedir (Van der Auwera ve Krasnoukhova, 2020: 104).

Dünya dillerindeki standart olumsuzluk, genellikle tek bir olumsuzlayıcıyla sağlanmaktadır. Van der Auwera ve Krasnoukhova (2020: 107-108) “Varoluşsal Olumsuzluk” başlığı altında varoluşsal olumsuzluk ile ilgili şunları dile getirmiştir: “*Diller varlığın olumsuzluğunu standart olumsuzlayıcıdan farklı bir işaretleyiciyle ifade edebilir. Veselinova’nın 95 dilden oluşan örnekleminde 42 dilde (%44) durum böyledir. Türkçe bunun bir örneğidir. “-mA” eki standart olumsuzlayıcıdır. Varlığın olumsuzu “yok” sözcüğü ile olumsuzlanır. Bu 95 dil örneğine dayanarak dünya*

dillerinin yaklaşık üçte ikisinde varoluşsal olumsuzlama için kullanılan ve standart olumsuzlayıcılardan farklı olan olumsuzlayıcılara sahip olduğu varsayılabilir. Bu, söz konusu olumsuzlayıcıların yalnızca varoluşsal olumsuzlama için kullanıldığı anlamına gelmez.”

Sözlüksel olmayan ve varoluşsal cümleler genellikle standart olmayan yöntemlerle olumsuzlaştırılmaktadır. Croft (1991), sözlüksel olumsuzlayıcılar ile olumsuz varoluşsal biçimler arasındaki ilişkiye dair bir tipoloji önermektedir. Dünya dillerinde üç farklı tip bulmuştur: Sıradan varoluşsal yüklemın sözlüksel olumsuzlayıcı tarafından olumsuzlandığı A tipi, varoluşsal yüklemın sözlüksel olumsuzlayıcı tarafından olumsuzlandığı B tipi. Olumsuz varoluşsal yüklemın sözlüksel olumsuzlayıcıdan farklı olduğu ve olumsuz varoluşsal yüklemın sözlüksel olumsuzlayıcı ile aynı olduğu C Tipi. Bunlar sırasıyla Tzutujilce (20), Türkçe (21) ve Tongaca (22) ile örneklendirilmiştir. Türkçede olumlu varoluşsal “var” sözcüğünden ve sıradan sözlüksel olumsuzlayıcı -me- olumsuzluk işaretleyicisinden tamamen farklı özel bir olumsuz varoluşsal “yok” sözcüğü bulunmaktadır (Miestamo, 2007: 561–562). Türkçe için verilmiş olan örnek şu şekildedir:

(21) Turkish

a. gel-me-yecek

b. su var

c. su yok

come-NEG-FUT

water EX

water NEG.EX

‘(S)he will not come.’

‘There is water.’

‘There is no water.’

(Miestamo, 2007: 562).

De Haan (1997) tarafından kiplik ve olumsuzluk arasındaki etkileşimin çeşitli yönleri incelenmiştir. Temel odak noktası, kip ve olumsuz unsurların göreceli kapsamı üzerinedir. Kipin olumsuzluk üzerinde kapsama sahip olduğu durum (MOD(NEG(P))) İngilizce “*must not*” ve olumsuzluğun kip üzerinde kapsama sahip olduğu durum (NEG(MOD(P))) İngilizce “*need not*” ile örneklendirilmiştir (Miestamo, 2007: 566).

De Cuypere (2007), çift olumsuzluk işaretleyicilerinin ortaya çıkmasının arkasındaki temel sebepleri (iconic motivations) tartışmıştır. Standart olumsuzluklar için bir başka olası kaynak, Croft’un olumsuzluk-varlık döngüsündeki olumsuz varoluşsalların (negative existentials) sözlüksel (verbal) olumsuzlayıcılar olarak yeniden analizidir. “Başarısız”, “eksik”, “bırakmak”, “reddetmek” gibi olumsuzluk bildiren fiiller de olumsuzlayıcılar için kaynak olarak gösterilmektedir (Miestamo, 2007: 567).

Olumsuz ifadenin yapısı üzerine yirmi beş yüzyıldır süren tartışmalar “*Olumsuzluk ve olumluluk arasındaki ilişki nedir? Olumsuz ifadelerin genel biçimleri nedir ve onlardan hangi varoluşsal (ve diğer) çıkarımlar yapılabilir? Kaç farklı olumsuzluk biçimi kabul edilmelidir?*” gibi sorulara cevap aramaktadır. “Olumsuz önerme tam olarak nedir ve bunu nasıl söyleyebiliriz?” sorusu tam anlamıyla çözülmüş değildir: Aristoteles için böyle bir soru ortaya çıkmaz. Aristoteles’in terimsel bir mantıktır; Horn’un “Organon” adlı çalışmasında “olumsuz önerme” gibi kavramları kullanması Aristoteles’ten çok kendi çıkarlarının bir işlevi olduğu dile getirilmektedir. Görüldüğü gibi, olumsuz ifadenin bu sistemdeki en yakın karşılığı, bir yüklem bir S öznesi tarafından reddedildiği yüklem olumsuzlamasıdır. O halde, a. (Not-)S is not ({not-/un-})P Aristoteles için olumsuz bir önerme sayılırken b. (Not-)S is ({not-/un-})P olumsuz bir ifade sayılmayacaktır. Bu ayrım, görüldüğü gibi, çelişki ve zıtlık durumlarının anlamsal olarak ele alınması gereken nicelikli ifadeleri otomatik olarak genelleştirilmez. Olumsuz ifadeler sınıfını saptamak ilk olarak Stoacılar için önemli bir hedef olarak ortaya çıkmıştır. Stoacıların mantığı, Frege’ninki gibi, doğası gereği önermeseldi ve bu da onların “Çift Olumsuzluk Yasası”nı oluşturmalarına yol açtı. Stoacılar için reddedilen (ya da olumsuz) önerme, basitçe olumsuz birimle (ouk, oukhi) başlayan önermedir. Dolayısıyla, Aristoteles’in aksine, (26a, b)’deki gibi önermeler olumsuzluk (apophatika) olamaz ve (26c) de olamaz.

(26) a. Pleasure is not good. (Zevk iyi değildir)

b. Some pleasure is not good. (Bazı zevkler iyi değildir)

c. It is light and it is not good. (Hafiftir ve iyi değildir) (Horn, 1989: 30).

Aristoteles’i örnek alan Mill’e göre olumlu önerme yüklem özneyi olumladığı, olumsuz önerme ise yüklem özneyi reddettiği önermedir. Tekil bir ifadede (Sezar ölüdür / ölü değildir), kopula, is (olumlama işareti) ya da is not’tan (olumsuzlama işareti) oluşmuştur. Bu şekilde Mill, iki çelişkinin aynı özneyi (Sezar) ve yüklemi (ölü) paylaştığına dair Aristoteles’in şartını korumaya çalışır, ancak Mill ikinci terimi Aristotelesçi olmayan bir şekilde kullanmıştır. Mill’in görüşü, Hobbes’un görüşü ile karşıtlık içindedir. Ona göre kopula basitçe “is” biçim birimidir olumsuzluk işareti “not” basitçe yükleme eklenmektedir. Hobbesçu görüş aslında iki Aristotelesçi olumsuzlamayı yıkmıştır; olumsuz bir ifade, yüklem olumsuz bir isim olduğu önermedir. Mill’e göre bu yaklaşım sadece bir geçiştirme, gerçeklikten kaçıştır. Mill şunları ifade eder: “Temel ayrım, bir olgu ile o olgunun varolmayışı arasındadır. Şunun

için bir şeyleri bir araya getirmek ve onları ayırmak ya da bir arada tutmak, dille ne tür oyunlar oynarsak oynayalım farklı işlemler olarak kalacaktır.” (Horn, 1989: 31–32).

Royce (1917) tarafından olumsuzluk ile ilgili farklı bir görüş ortaya konmuştur. Royce, karşıt olumsuzlamanın simetrisine (“p, değil- p’den tam olarak biri doğru olmalıdır”) ve Çift Olumsuzluk Yasasına (“her önerme kendi olumsuzlamasının olumsuzlamasıdır”) atıfta bulunarak tutarlı bir olumsuz (ya da olumlu) önermeler sınıfı olamayacağını savunmuştur. Her yadsıma aynı zamanda bir olumlama ve bunun tersi de geçerlidir. Çünkü “olumlamak, olumlanan şeyin zıttını yadsımaktır” (Horn, 1989: 33).

Ayer tarafından olumsuzluğun tanımına, bir ifadeyi neyin olumsuz yaptığını belirleme gibi çok daha zor bir amaçtan ayırarak başlanmıştır. İlk başta, S’nin olumsuzlanmasını S ile ilişkili olan herhangi bir T ifadesiyle özdeşleştirmek yaygın kullanımın bir yansıması gibi görünmektedir. Kullanılan bu ifadelerden biri doğruysa diğeri de yanlıştır.” Ayer burada geçmişin filozoflarını hatırlatarak bugünün dil bilimcilerini öngörmektedir. Bu kritere göre, eklerle olumsuzluğun (un-, in-, -less) (doğru) olumsuzlama vermediğini belirtmiştir. Bu sonuca ulaşırken Peripatetikler ve Stoacılar -A, B değildir- gibi özel ifadelerin doğası gereği olumlayıcı olduğu Sigwart, Strawson, Zimmer ve H. Clark’a kadar, ekli olumsuzlamanın -en azından çoğu ekli olumsuzlamanın- gerçek bir çelişkiden ziyade karşıt bir olumlama, bir “kutuplaşma” ürettiği konusunda evrensel olarak hem fikir olunan bir kararı onaylamıştır (Horn, 1989: 33).

Bunun yanında Ayer, bir T önermesinin ya da ifadesinin başka bir S önermesinin ya da ifadesinin çelişkili olumsuzlaması olduğunu bilmenin bize T’nin ya da bu bağlamda S’nin kendisinin olumsuz olup olmadığı hakkında hiçbir şey söylemediğini belirtmiştir. Tıpkı bir B adamının başka bir A adamından daha uzun olduğunu bilmenin, A’nın mı yoksa B’nin mi daha uzun olduğu konusunda aydınlatmaması gibi. Ayer, ilişkisel ve mutlak bilgi arasındaki farka dayanan bu noktanın farkındadır ve sorunu çözmek için farklı söz dizimsel ölçütleri deneyerek Frege’nin işaret ettiği noktayı yeniden keşfetmiştir: farklı biçimler aynı önermeyi ifade edebilir. Ardından Ayer, (29)’daki çifti örnek olarak sunar:

(29) a. Everest is the highest mountain in the world (Everest dünyanın en yüksek dağıdır.)

b. There is no mountain in the world higher than (Dünyada Everest’ten daha yüksek bir dağ yoktur.) (Horn, 1989: 33- 34).

Bu durumda, olumsuzlamaları yalnızca reddetme ya da inkâr için kullanılan özel bir ifade sınıfı olarak ayırmanın psikolojik gerekçeleri olabilir mi? Ancak herhangi bir ifade bu şekilde kullanılabilmektedir. Sonunda, olumlu ve olumsuz ifadeler arasındaki fark bir yaklaşım farkına indirgenir: “Bir ifade, bir nesnenin belirli bir özelliğe sahip olduğunu belirtmek yerine belirli bir özellikten yoksun olduğunu belirtiyorsa olumsuzdur. Aynı zamanda bir ifade, tamamlayıcı özelliğin evrensel olarak örneklendiğini belirtmek yerine, belirli bir özelliğin örneklenmediğini belirtiyorsa da olumsuzdur.” (Horn, 1989: 33- 34).

Çalışmanın Önemi

Nevâyî'nin divanları bilim insanlarına hitap edecek düzeyde hazırlanıp yayımlanmıştır. Ancak Türkiye Türkçesine aktarılmış biçimlerinin hazırlanıp yayımlanmamış olması kültür yaşıntımız açısından büyük bir eksikliktir. Şüphesiz bir kültür adamı olan Nevâyî gibi büyük bir şahsiyetin Türk kültür tarihine bıraktığı dil hazinelerinin anlaşılabilir ve ulaşılabilir olmasının gerekliliğini düşünmekteyiz. Çalışmada, Nevâyî'nin divanlarındaki olumsuzluk ve yokluk şekillerine odaklanılarak bu anlamları taşıyan belirli sayıdaki örnekler gözden geçirilmiştir. Bunun yanı sıra soru şekilleri olumsuzluk ve yoklukla birlikte ele alınıp incelenmiştir. Burada var olan yöntemlerden istifade edilerek Nevâyî'nin dilindeki yapıların aydınlatılması hedeflenmiştir.

Problemler ve Araştırmanın Gerekliliği

Ali Şîr Nevâyî'nin Türkçe divanlarının Türkiye Türkçesine aktarılmış hali bulunmamaktadır. Genellikle çalışmalar divan tahlili şeklindedir. Bu yüzden çalışmada olumsuzluk ve yokluk içeren beyitler dikkate alınmıştır. Burada Nevâyî'nin divanlarının ilgili beyitleri Türkiye Türkçesine aktarılacak olumsuzluk ve yokluk şekilleri kategorilere ayrılıp irdelenmiştir. Söz konusu metnin tamamı Türkiye Türkçesine aktarılmaya da ilgili kısımların dil çalışmalarına katkı sağlayacağı öngörülmektedir.

Bu zamana kadar yapılan çalışmalarda olumsuzluk ile ilgili bilgiler dil bilgisi eserlerinin söz dizimi kısmında verilmektedir. Bunun yanı sıra olumsuzlukla ilgili son zamanlarda yapılan çalışmalar anlam bilimi, sözlük bilimi bakımından incelenmektedir. Ek olarak genellikle bir tarihî dönem ele alınarak hazırlanan bu çalışmalar, Türk yazı dillerindeki olumsuzluk yapıları ve işlevleri ile ilgili bütünsel tez çalışmalarıdır. Bu çalışmada Çağatay Türkçesi Dönemi'ne ait olumsuzluk ve yokluk yapılarını içeren Ali

Şîr Nevâyî'nin Türkçe divanları incelenerek çalışılmıştır. Söz konusu çalışma Çağatay Türkçesi Dönemi'ne ait dil hazineleri üzerine olumsuzluk ve yokluk çalışmalarının hız kazanması bakımından önemlidir. Ayrıca Ali Şîr Nevâyî'nin Türkçe divanlarında olumsuzluk ve yokluk yapılarının incelenmesi ile tezin söz dizimi, anlam bilimi, sözlük bilimi çalışmalarına katkıda bulunacağı düşünülmektedir.

Yöntem

Çalışmamızda yöntem olarak olumsuzluk ve yokluk yapıları ile ilgili var olan kuramsal eserlerden hareket edilmiştir. Burada Ali Şîr Nevâyî'nin Türkçe divanlarında olumsuzluk, fiillerde olumsuzluk ve isimlerde olumsuzluk şekilleri olarak ele alınmıştır. Yine yokluk şekilleri de olumsuzluğun bir kategorisi olarak değerlendirilmiştir. Aynı zamanda çalışmamızda olumsuzluk ve yokluk şekilleri söz dizimsel, anlam bilimsel, sözlük bilimsel düzeyde incelenmiştir. Bunların yanı sıra bağlam merkezli ilerleyerek seçilen örnekler üzerinde olumsuzluk ve yokluk yapılarının nasıl sağlandığı incelenmiştir. Ayrıca olumsuzluk ve yokluk şekillerinde aynı örnekler değerlendirilmeyip özellikle farklı yapıda örnekler ele alınmaya çalışılmıştır. Elde edilen olumsuzluk ve yokluk şekilleri ile ilgili örnekler, var olan kuramsal çalışmaların sınıflandırmasından hareketle, yer yer kendi geliştirdiğimiz başlıklarla söz dizimsel ve anlam bilimsel kategorilere ayrılmıştır.

Çalışmanın Sınırları

“Ali Şîr Nevâyî'nin Türkçe Divanlarında Olumsuzluk ve Yokluk” isimli bu çalışmada, Ali Şîr Nevâyî'nin Türkçe divanları üzerine yapılan yazı çevirimli yayınlardan (Günay Kut, “Ali Şîr Nevâyî, Ğarâibü's- Şığar, İnceleme- Karşılaştırmalı Metin, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2003”, Metin Karaörs, “Ali Şîr Nevâyî, Nevâdirü's- Şebâb, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2006”, Kaya Türkay, “Ali Şîr Nevâyî, Bedâyi'ül- Vasat, Üçünçü Dîvân, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2002”, Önal Kaya, “Ali Şîr Nevâyî, Fevâйдü'l- Kiber, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1996”.) hareketle malzemeler taranmıştır. Soru şekilleri ayrıca bir bölüm içerisinde ele alınmamıştır. Bu yüzden olumsuzluk ve yokluk kategorisinde soru şekilleri değerlendirilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

ALİ ŞİR NEVÂÎ'NİN TÜRKÇE DİVANLARINDA OLUMSUZLUK ŞEKİLLERİ

1.1. Fiillerde Olumsuzluk

Dillerde fiillerin olumsuzluk durumları farklı yollarla ifade edilmiştir. Bazı diller fiillere getirilen ekler ile olumsuz hale getirilirken bazı dillerde ise fiiller ek almamaktadır. Fiiller doğrudan olumsuz anlamı içeren sözcükler yardımı ile olumsuzluk anlamı kazanmıştır. Bazı dillerde olumsuzluk anlamı oluşturan yardımcı fiiller kullanılmıştır (Keskin, 2021: 98).

Türkçede olumsuzluk fiillere getirilen -mA- işaretleyicisi ile sağlanmaktadır. Kimi çalışmalarda olumsuzluk eki olarak değerlendirilen -sIz eki yokluk bildiren bir ek olarak görülmektedir. Sözlüksel anlamda olumsuzluk “değil” sözcüğü ile sağlanırken yokluk anlamı ise “yok” sözcüğü ile ortaya çıkmaktadır (Hirik, 2015: 171). Olumsuzluk işaretleyicisi kullanmadan bazı kalıp yapılarla, soru cümleleriyle bağlamdan hareketle olumsuzluk sağlanabilmektedir (Üstünova, 2016: 1712).

Ali Şîr Nevâyî'nin Türkçe divanlarında fiil çekimlerinde olumsuzluk, fiil kök ve gövdelerine -mA- işaretleyici getirilerek yapılmıştır.

1.1.1. Çekimli Fiillerde Olumsuzluk

Türkçede bütün fiillerin olumsuzluğu -mA- ekiyle yapılmıştır. Fiil kök ve gövdesine gelen olumsuzluk eki o fiilin olumsuz görünüşünü meydana getirmiştir. Aynı zamanda bir fiilin bütün öbür çatı ekleriyle yapılmış görünüşleri -mA- eki ile olumsuz görünüşe girmektedir: te'pmemek, tepi'lmemek, tepi'nmemek, tepi'smemek, tepti'rmemek örneklerinde olduğu gibi (Banguoğlu, 1974: 412).

Banguoğlu (1974: 452), olumsuz fiiller başlığı altında dilimizdeki olumsuzluk kavramını şu şekilde ifade etmiştir: “*Dilimiz olumsuzluk kavramını fiilin çatısı içerisine almış, yani onu edilen, dönüşlü vb. görünüşler gibi bir görünüş, olumsuz görünüş saymıştır. Olumsuzluk eki olan -mA, öbür görünüş eklerinden sonra, ancak bütün fiil çekim eklerinden önce gelir ve fiil tabanına ait olur. Öbür görünüşlerden farklı olarak olumsuz taban bütün fiil kök ve tabanlarından ve her görünüşteki fiilden kurulabilir: çekmemek, çekilmemek, çekinmemek gibi.*” Nevâyî’de tanıklanan “yitmedi (GS: 7/8), yitişmedi (NŞ: 242/6); yazmadı (BV: 732/2), yazılmadı (GS: 657/4)” vb. yapılar bu duruma örnek gösterilebilir. Olumsuz taban öbür görünüşlerden farklı olarak bütün fiil kök ve tabanlarından ve her görünüşteki fiilden kurulabildiği için tıpkı olumlusu

şeklinde bütün fiil çekimi tablosu boyunca çekilebilmektedir. Böylece her fiilin kendisine paralel bir de olumsuz çekiminin olduğu ifade edilmiştir.

Tarihî ve çağdaş Türk dilinde olduğu gibi Ali Şîr Nevâyî'nin Türkçe divanlarında bitimli fiillerin olumsuz çekimi -mA- işaretleyicisi ile yapılmıştır:

1.1.1.1. Tasarlama Kiplerinde Olumsuzluk

Tasarlama kipleri, fiilin olumlu veya olumsuz durumunu; tasarlanan istek, emir, şart ve gereklilik kavramları içinde veren kipler olarak açıklanmıştır. Yani, haber verme biçiminde bir kılış ve oluşun olmadığı belirtilmiştir. Bu kiplerin, daha gerçekleşmemiş olduğu, ancak gerçekleşmesi istek, emir, şart ve gereklilik şekillerinde tasarlandığı söylenmiştir. Şekil gösteren belirli ekler ile kurulan tasarlama kiplerinin, açık ve belirli bir zaman kavramı taşımadığı görülmektedir. Tümüyle zaman ögesinden yoksun olmayan tasarlama kipleri, konuşana ait bir isteği, bir eğilimi, bir emri ya da bir gerekliliği dile getirdikleri için gerçekleşme şartları bakımından doğrudan olmasa da dolaylı bir şekilde belirsiz bir gelecek veya şimdiki zamanı içermektedir. Aralarında görev farklılığı olmasına rağmen tarsarlama kiplerini birleştiren ortak özelliğin, hepsinin ortak bir dileğe yönelmiş olduğu gösterilmektedir (Korkmaz, 2009: 674). Tasarlama kiplerinde zaman kavramını belirtmek için genel olarak zarflara başvurulduğu bilinmektedir (Korkmaz, 2009: 648).

Tasarlama kiplerinin gerçek olmayan, tasarlanan, tasarıda olan, düşüncede olan hareketleri ifade için kullanılan fiil kalıpları olduğu ifade edilmiştir. Şart, emir, istek ve gereklilik kipi olmak üzere dört tane tasarlama kipi vardır. Bu çekim kalıplarında zaman ifadesinin olmadığı, sadece şekil ifadesinin olduğu bilinmektedir (Ergin, 2001: 319).

Ali Şîr Nevâyî'nin Türkçe divanlarında tanıklanan tasarlama kipleri şu şekildedir:

1.1.1.1.1. İstek/ Emir Kipi

İstek/ emir kipi, fiilin bildirdiği kılış, oluş veya durumu emir şeklinde ifade eden tasarlama kipi olarak bilinmektedir. Sınırlama içeren emir kipi, yapılması istenen kılış, oluş veya durumun gerçekleştirilmesini buyurduğu için konuşulan kimseye başka seçenek bırakmamaktadır. Bu yüzden kesinlik ifade ettiği söylenmiştir. Emir kipinde kip ekiyle kişi unsuru kaynaştığından Türkçenin yazılı kaynaklarla takip edilebildiği ilk dönemden itibaren emir kipi çekiminde her kişi için farklı bir ek kullanılmaktadır. Emir

kipi ekleri aynı zamanda kişi anlamı taşıdığı için çekiminde ayrıca kişi unsuruna ihtiyaç duyulmamaktadır (Bulak, 2017: 280-281).

Buyuru bildirme kipinin, tek bir kipinin var olduğu belirtilmiştir. Onun öbür üç tarzı, anlatması, söylentisi, şartının olmadığı görülmektedir. Bu tek kipin, tekli ve çoklu 2. ve 3. kişilerden ibaret olduğu söylenmiştir. Banguoğlu'na göre (1974: 473) kişi kendi kendisine emir veremez. O yüzden buyurunun 1. kişiye yönelmesinin doğru olmadığı ifade edilmiştir. 1. kişiye dönük en kesin eğilim olarak gereklilik kipinin kullanıldığı belirtilmiştir (yapmalıyım, etmeliyim). Banguoğlu; kendimizi 2. kişi yaparak buyuruyu kendimize çevirebileceğimizi söylemiştir:

“Silkin sakın ol! dedim avare gönlüme.”

“Uzatma Veysel bu sözü... Kendi kendime “Gel, şeytana uyma!” dedim.

Yukarıdaki örnekte kişinin kendi kendine emir veremeyeceği, ancak kişinin kendisini 2. kişi yaparak emri kendine çevirebileceği örneklendirilmiştir.

Emir kipi ünlem niteliği taşıdığı için anlatımının tonlanma ile çok yakından ilgili olduğu açıklanmıştır. Diğer taraftan kullanış ve üslubun anlatım farkları ortaya çıkardığı görülmektedir. Öyle ki emir kipi ile deyimlerde ve cümlelerde hakareten yalvarmaya kadar varan değişiklikler görülmektedir: “Defol! Yıkılsın! Aldırma! Kısa kesin! Beklesinler! Kerem buyurun!” (Banguoğlu, 1974: 473) örneklerinde de görüldüğü gibi emir kipiyle kurulan bu yapılar anlatım farklılıkları yaratmıştır.

Kişinin kendi kendisine emredebileceğini ifade eden Ergin (2001: 325-326), emir eklerinin fiilin emir çekimini yapan ekler olduğunu belirtmiştir. Zaman anlamı olmayan emir kipinin şekil olarak tasarlama ifade ettiğini söylemiştir. Her şahsın ayrı bir emir ekinin olduğunu, bu yüzden aynı zamanda şahıs eki durumunda olduklarını ifade etmiştir.

Tarihsel gramerlerimizden olan Divanü Lügati't Türk'te emir kipi ve olumsuzluk işaretleyicisi ile ilgili bilgiler bulunmaktadır. Kaşgarlı (DLT I, 175), fiillerin olumsuzluğundan bahsederken “nehiy yapma yolu, bütün fiillerde emir sıygasının sonuna “mim” ve “elif” getirildiğini belirtmiştir. Ardından “alma= alma, ılma=inme” gibi örnekler vermiştir.

Yine eserinin farklı yerlerinde emir kipini şu şekilde açıklamıştır: *“Emir sıygası, bütün Türk dillerinde ayrılmaz bir yoldadır. Nehiy şeklinde barmadım, kelmedim denir. Şahıs sıygasında bütün Türk dillerinde birlik vardır. Fiili gaibin nehyinde “barmaduk, kelmedük” denir ki “gitmedi, gitmediğini işittim”, “gelmedi, ben böyle gördüm” demektir. Bu çeşit nehyiler, işin yapılmış olduğunu göstermek bakımından söyledikim*

gibidir”, barmış, kelmiş” denir ki “gitmiş, gelmiş ama görmedim, tanık olmadım” demektir” (DLT II, 62).

Emir kipinin olumsuzluğu için tek bir kural vardır, o da emir kipi üzerine bütün Türk dillerinde elif ve mim eklemektir: “barma”, “turma” gibi ki “gitme”, “kalkma” demektir. Cemi yapılırsa “barmanglar, turmanglar” denir, “gitmeyiniz, kalkmayınız” demektir (DLT II, 64).

Kaşgarlı Mahmut (DLT II, 44-45), “Emir kipinin şahıslarının bir düzen içerisinde olduğunu, erkek - dişi arasındaki hükmün ayrılmadığını ve bir kişi için “bar”, iki kişi için “barırlar ikigü”, “ikiniz gidiniz” demek olduğunu söylemiştir. Yaş ve mevkisi bakımından sayılan bir kişi olursa “barırlar” “gidiniz” şeklinde kullanıldığını belirtmiştir. Oğuzlarla Kıpçaklar tek kişiye “bar”, birkaç kişiye “barırlar” derler. Oğuzlarla Kıpçaklar +IAr eki yerine +z ekini getirirler” şeklinde açıklamıştır.

İstek-emir ekleri, Türk runik harfli yazıtlar, Maniheizt-Budist çevresinde yazılmış metinler ve İslami Türk çevresi metinlerinde bazı fonolojik farklılık göstermiştir. Köktürk Türkçesinde emir kipinin olumsuz şekli –mA standart olumsuzluk işaretleyicisiyle yapılmıştır. Olumsuz fiil tabanlarına getirilen emir kipi ekleriyle ifade edilir. Kişiye göre farklılık gösteren bu ekler, kişi anlamı da taşıdığı için ayrıca kişi unsuruna ihtiyaç duymamaktadır. Köktürk Türkçesinde görülen emir kipinin olumsuz çekimi şu şekildedir:

1. teklik şahıs {-mA-yIn}, 2. teklik şahıs {-mA/ mA-gIl}, 3. teklik şahıs {-mAzU(n)/ -mA-çUn}, 1. çokluk şahıs {-mAIlIm}, 2. çokluk şahıs {-mA-η}, 3. çokluk şahıs {-mA-zUnlAr} (Bulak, 2017: 283-284). Kitabeler, dil bakımından tam birlik göstermediği için emir kipinin 3. kişi eki için –zun yerine –sun, yer yer de –çun eki ile karşılandığı söylenmiştir. Bu durumun ağız farklılığından olduğu ifade edilmiştir (Gabain, 2007: 2).

Eski Uygur Türkçesinde emir kipinin olumsuz çekimi, olumsuz fiil kök ve gövdelerine emir eklerinin getirilmesiyle oluşmuştur. Eski Uygur Türkçesinde görülen emir kipinin olumsuz çekimi şu şekildedir:

1. teklik şahıs {-mA-yIn}, 2. teklik şahıs {-mA/ mA-gIl}, 3. teklik şahıs {-mAzU(n)}, 1. çokluk şahıs {-mAIlIm}, 2. çokluk şahıs {-mA-η/ -mA-ηlAr}, 3. çokluk şahıs {-mA-zUnlAr} (Eraslan, 2012: 348).

Karahanlı Türkçesinde emir kipinin olumsuz çekimi, –mA standart olumsuzluk işaretleyicisiyle yapılmıştır. Olumsuz fiil tabanlarına getirilen emir kipi ekleriyle ifade

edilmiştir. Kişiye farklılık gösteren bu ekler, kişi anlamı da taşıdığı için ayrıca kişi unsuruna ihtiyaç duymamaktadır. Karahanlı Türkçesinde görülen emir kipinin olumsuz çekimi şu şekildedir:

1. teklik şahıs {-mA-yIn}, 2. teklik şahıs {-mA/ -mA-gIl/ -mA-gIn}, 3. teklik şahıs {-mAsU(nI)}, 1. çokluk şahıs {-mAIlm}, 2. çokluk şahıs {-mA-η/ -mA-ηIz/ -mAnIzIAr}, 3. çokluk şahıs {-mA-sUnIAr/ -mA-sUIAr} (Bulak, 2017: 293).

Çokluk 1. şahıs emir eki ünsüzle biten fiillerden sonra -AIlm, ünlülerden sonra -Ilm şeklindedir. Ercilasun'un daha sonradan oluştuğunu ifade ettiği -AIIη ekli örneklerin ise bilhassa Kur'an tercümelerindeki varlığı dikkat çekmektedir. -AII biçimi ise yalnız KB'nin Herat nüshasındaki bir örnekte (bar-alı) görülmektedir (Ercilasun, 2020: 185).

Harezm Türkçesinde emir kipinin olumsuz çekimi, -mA standart olumsuzluk işaretleyicisiyle yapılmıştır. 1. teklik şahıs {-mA-yIn/ -mA- gAyIn/ -mA- gAyIm}, 2. teklik şahıs {-mA/ -mA-gIl/ -mA-gIn}, 3. teklik şahıs {-mAsU(n)}, 1. çokluk şahıs {-mA-gAIIη/ -mA-gAIIIm/ -mA-IIη}, 2. çokluk şahıs {-mA-η/ -mA-ηIz/ -mAηIAr}, 3. çokluk şahıs {-mA-sUnIAr}. Teklik 2. şahsa ait olan -gıl, -gUl, -kıl, -gün ekleri, yaygın olarak emir ekleri olarak değerlendirilse de aslında birer emir eki değil, emir ifadesini kuvvetlendirici ekler olarak değerlendirilmesi gerektiği ifade edilmiştir (Argunşah ve Sağol Yüksekaya, 2012: 202).

Çağatay (Doğu) Türkçesi metinlerinde emir kipinin şahıslara göre çekimini şu şekildedir:

Teklik 2. şahıs (-Ø veya -ĞIl/ -ĞIn), teklik 3. şahıs (-sun/-sün, -dik), çokluk 2. şahıs (-η, -ıη/-ıη/-uη/-üη/-ıηız/-ıηız/-uηız/-üηız, -ηlar/-ıηızlar), çokluk 3. şahıs (-sunlar/-sünler, dikler). Emir, yalnız ikinci ve üçüncü kişilerde bulunmaktadır. (Eckmann: 2017: 115-116).

Tarihî Türk dili alanında şahıslarla çekimlenen istek/emir eklerinde olumsuzluk, -mA- olumsuzluk işaretleyicisi ile karşılanmıştır. Ali Şîr Nevâyî'nin Türkçe divanlarında istek/emir kipinde olumsuzluk işaretleyicisinin ve olumsuz emir anlam alanının sık kullanıldığı metinlerden biri olduğu söylenebilir.

Ali Şîr Nevâyî'nin Türkçe divanlarında istek/emir çekimlerinin 1. teklik şahıs olumsuz çekimi -mA-y, -mAyIn şekillerinde kullanılmıştır.

Tespit edilen -mA-y, -mAyIn biçim birimleri, aklımıza -p zarf-fiil ekine karşılık gelen olumsuz zarf-fiil eki -matı/-meti, -madı/-medi; -matın/-metin, -madın/-medin ve Türkiye Türkçesindeki biçimi olan -madan/-meden ekini getirmektedir. Uygur metinleri

içinde, olumsuz hal zarf-fiili türetmek üzere seyrek olarak -may\mey ve çoklukla -mayın/-meyin ekleri kullanılmıştır. -mayın/-meyin, -mayu/-meyü, -may/-mey kullanımlarındaki -y-li şekiller, Uygur metinlerinden başlayarak ve Rabguzî'nin Kısasü'l-Enbiyâ'sı gibi bir kısım önemli eserleri de içine alarak günümüz Türk lehçelerinde de kullanılmıştır. Türkiye Türkçesinin -madan/-meden zarf-fiil eki, tarihî Türk lehçelerinden Eski Anadolu Türkçesinde ses değişimleri bakımından daha eski bir -madın/-medin ekine dayanır. Eski Türkçede -madın/-medin yanında, -matın/-metin şeklini ve ayrıca bunlara paralel bir türetim olan -matı/-meti, -madı/medi şekilleri de bulunmaktadır (Korkmaz, 1965: 259-263).

Korkmaz (1965: 263-264) I. a. -ma-t-ı/-me-t-i, b. -ma-d-ı/-me-d-i, c. -ma-y-u/-me-y-ü; II. a. -ma-t-ın/-me-t-in, b. -ma-d-ın/-me-d-in, c. -ma-y-ın/-me-y-in şeklinde gruplandığı şekillerin yapı bakımından birbiriyle yakın ilgisi bulunduğunu ifade etmiştir.

Korkmaz'a göre (1965: 264), -ma/-me olumsuzluk tabanı üzerine getirilmiş bulunan bu eklerin hepsi de birer zarf-fiil ekidir. Bu eklerin Türkçede olumlu fiil kök ve tabanlarından zarflar türettikleri gibi, olumsuz fiil tabanından da kolayca zarflar türetebildiğini söylemiştir. Aynı zamanda Divanü Lügati't Türk'te tanıklanan "körmedip, bolmadıp, tenlemedip vb. örneklerinden yola çıkarak -d- sesinin olumsuz fiil tabanı ile -o^p zarf-fiil ekini birbirine bağlayan bir yardımcı ses olduğunu ifade etmiştir. Ardından -madı/-medi, -madın/-medin zarf-fiil eklerindeki -d- de aynı şekilde fiilin olumsuz tabanı ile -ı/-i ve -oⁿ zarf-fiil eklerini birbirine bağlayan bir yardımcı ses ve "koruyucu ünsüz" olduğunu belirtmiştir. Zarf-fiil ekinin -matı/-meti, -matın/-metin, -mayu/-meyü, -mayın/-meyin gibi türlerinin de iç sesteki koruyucu -d- sesinin geçirdiği daha sonraki -t-, -y değişimleri ile oluştuğunu ifade etmiştir.

Öner'e göre (1999: 5), -matı/-meti olumsuzluk zarf-fiili birleşik cümle sentaksından kalıplaşmış bir ektir. Orhun abidelerinden vermiş olduğu "tün **udımatı** küntüz **olurmatı** kızıl kanım töküti kara terim yügürti işig küçüg bertim ök (T. doğu, 51.)" örneğinde -matı/-meti zarf-fiil ekinin daha önceki bir iç içe birleşik cümle yapısına dayandığını, aslında, faili teklik 3. şahıs olan bir yardımcı cümleden gelişen bu zarf kuruluşunun Orhun abidelerindeki örneklerde -ma "olumsuzluk eki" + -tı "görülen geçmiş zaman eki" kalıplaşmasından sonraki aşamada -matı/-meti zarf-fiil ekini meydana getirdiğini söylemiştir.

Öner (1999: 8), -mayın/-meyin yapısı için şunları ifade etmiştir: "-matın/-metin şekillenmesinde -ma "olumsuzluk eki" -tı "kalıplaşmış geçmiş zaman eki" -n "vasıta eki"

*kuruluşunu esas görüyoruz. Aynı vasıta ekinin, -ma "olumsuzluk eki" + y "yardımcı ses" + -u "gerundiyum" kuruluşundaki -mayu/-meyü, -mayı/-meyi gerundiyumunun ve türevi olan -may/-mey ekinin üzerine gelip kalıplaştığını düşünüyoruz: -mayı-n / -mey-i-n (krş. türk bodun kanın **bulmayın** tabgaçda adırılı/Tonyukuk, 2). Bu -mayın/-meyin ekinin -ma "olumsuzluk + -yın "gerundiyum" şeklindeki etimolojisi, bize doyurucu bir açıklama gibi gelmiyor; iddia edilen -yın/ -yın gerundiyumunun Eski Türkçe Dönemi'nde daha bol örneklerle ispatlanması gerekmektedir."*

Tekin'in (2013: 209), "Olumsuzluk Eki -ma / -me'nin Etimolojisi" adlı çalışmasındaki tespitinde Ramstedt, -ma / -me ekinin fiillerin -m ile yapılmış isim şekillerine Tunguz dillerinde yaşayan olumsuz fiil e- fiilinin getirilmesi ile meydana gelmiş olduğunu bildirmiştir: *bolum e-di > bolmadı gibi. Tanıkladığımız -mAyIn şekillerini 1. teklik şahıs istek/emir yapısı mı yoksa zarf-fiil eki olarak mı değerlendirmemiz gerekiyor. Bu durumda Tekin'in açıklamalarına dikkat çekmek yerinde olacaktır. Tekin (2013: 593), "-matı(n) Gerundiumu Üzerine" adlı çalışmasında bu ekin Altayca "*e-" olumsuzluk fiiline {-m} isim-fiil ve {-tI(n)} gerundiumunun eklenmesiyle oluştuğunu kabul etmiştir. Fiillerin emir şekillerinin de yine e- fiilinden türemiş *ekel* (< *e-*kel*), *eci* (< *e-*di*) gibi olumsuzluk edatları ile oluşturulduğunu belirtmiştir: Evk. Ekel büre! "verme" (krş. Türk. -gıl /-gil emir eki). Bu açıklamaların ışığında, Ali Şîr Nevâyî'nin Türkçe divanlarında -mA-y, -mAyIn şekilleri, bağlamdan yola çıkarak cümle formunda istek-emir anlamı vermektedir.

mA-y, -mAyIn şekillerinin 1. teklik şahıs çekiminde istek/emir anlamı verdiğini belirttikten sonra bir hususa daha değinmek yerinde olacaktır. Günümüz Türkçesinde kullanılan "geleyim" ve "gelelim" şekillerinin emir kipi mi yoksa istek kipi mi olduğu bir tartışma konusudur.

Ergin (2001: 327-328), bu şekillerin emir istek kipine ait olduğunu ve kişinin kendi kendisine emredebileceğini söylemiştir. İstek şeklinin bugün edebî dilde birinci şahıslarının olmadığını belirtmiştir. Var olan ikinci ve üçüncü şahıslarının da nadir kullanıldığını, böylece istek çekiminin büyük ölçüde ortadan kalktığını ifade etmiştir. Bunun yanında istek ifadesinin devam ettiğini ve bu işi daha çok emir eklerinin karşıladığını söylemiştir. Edebî dilde istek yapısının kullanımdan düşmesiyle bu yapının görevini emir şeklinin yüklenmesine sebep olduğunu, bu yüzden emir ve istek eklerinin karıştığını, emir ekinde istek ifadesinin bulunmasını bu şekilde açıklamıştır. Tarafımızdan bu çalışmada yapı istek/emir başlığı altında değerlendirilmiştir.

Ali Şîr Nevâyî'nin Türkçe divanlarında teklik 2. şahıs çekiminde eksiz ve -gIl biçim birimleri olumlu istek/emir kipini ifade etmiştir. Olumsuz istek/emir çekiminde kök halindeki fiile -mA- olumsuzluk işaretleyicisi eklenmiştir. İstek/emir kipine özgü bir ek olan -gIl biçim birimine -mA- olumsuzluk işaretleyicisi eklenerek iki farklı biçimde olumsuzluk söz konusudur.

Standart Türkiye Türkçesinde istek/emir kipinin 2. şahıs çekimi herhangi bir ek almamaktadır. Sadece fiilin kök ve gövde biçimleri ile karşılanmaktadır. İstek/emir kipinin 2. şahıs çekimi tarihî Türk dili dönemlerinde fiil kök ve gövdesinin yalın kullanışları dışında -gIl ekiyle pekiştirildiği halde bu ek zamanla kullanımdan düşmüş ve yalın biçimleri yaygınlaşmıştır (Korkmaz, 2009: 670).

Tarihî Türk dili alanında istek/emir şekli için kullanılan ekler 3. teklik şahısta -zUn, çokluk 3. şahısta ise -zUnlAr'dır. Tekin (2003: 180), Orhon Türkçesi Grameri'nde buyurma kipinin 3. kişinin -zUn eki ile kurulduğunu, bir örnekte de bu ekin -çun olarak geçtiğini ifade etmiştir.

Maniheizt-Budist Türk çevresindeki metinlerde 3. şahıs için -zUn ve -zUnlAr ekleri kullanılmıştır. 11.-12. yy İslamî Türkçe metinlerde teklik 3. şahıs emir eki -su, -sü; -sun, -sün ve -sunı, -süni şekillerindedir. Daha çok -su, -sü şekilleri kullanılmaktadır (Ağca, 2010: 59). Ercilasun (2020: 185), KB'de tanıklanan A nüshasında baştaki ünsüzün yazılışının karışık olduğunu, bir imla özelliği olarak bazen /z/ bazen /s/ ile yazıldığını ifade etmiştir. Ağca (2006: 130), Uygur Türkçesi'nde de /z/ ve /s/ ünsüzlerinin yazımı için, bazı metinlerde istikrarsız olduğunu belirtmiştir. Ardından şunları söylemiştir: *"Erken ve klasik öncesi ünsüzlerin yazımı oldukça düzenliyle özellikle 13. yy.dan sonra yazılmış metinlerde oldukça karışıktır. Asıl karışıklık 13.-14. yy. da meydana gelmiştir. /z/ ve /s/ ünsüzlerinin birbirinin yerine yazıldığı metinler, 13. yy.dan sonraya aittir. Bunun yanında ünsüzlerin çok düzenli olduğu ya da düzensizliğin seyrek görüldüğü metinler de 13. yy.dan önceye aittir"*. Ağca (2006: 130), bu sesbirimlerdeki değişimlerin geç tarihli Maniheizt-Budist Türk çevresi metinlerinde yazımla ilgili bir özellik olarak genellikle /s/ ile yazıldığını ifade etmiştir. Kısasü'l- Enbiya'da 3. şahıs için -mAsUn, -mAsUnlAr biçimleri tanıklanmaktadır (Çürük, 2013: 145-148).

Ali Şîr Nevâyî'nin Türkçe divanlarında teklik 3. şahıs çekiminde -mAsUn ve -dik biçim birimleri olumsuz istek/emir kipini ifade etmiştir. Çokluk 1. kişi ile ilgili bir örnek tanıklanamamıştır. Çokluk 2. şahıs çekiminde -mAñ ve -mAñIz biçim birimleri tanıklanmıştır. Çokluk 3. şahıs çekiminde herhangi bir örnek tespit edilememiştir ancak

birleşik fiilin 3. çokluk şahıs çekiminde –mAsUnlAr biçim birimi tespit edilmiştir.

Örnekler şu şekildedir:

1.1.1.1.1.1. Basit İstek/ Emir Kipi Çekimi

1.1.1.1.1.1.1. Teklik 1. Kişi

1.1.1.1.1.1.1.1. –mAy

Dimey ki min özi ma‘şūḵ olup özi ‘âşık

Ki tîğ-ı ğayret olup aña naḵş-ı ğayr zidā (NŞ: 1/6)

“Bana özü aşk kendi de âşık demeyim çünkü (ben) gayret kılıcı olup gayr nakşini yok ederim.”

Ger diseñ kim **cānga yitmey** her zamān bir cevrdin

Ay Nevāyī pend işit yār isteme bisyār şūḥ (GS: 113/7)

“Eğer her zaman eziyetten bıkmayayım desen ey Nevāyī öğüt işit, şuh bir sevgiliyi çok arzulama.”

Miñ nāle tartıp **körmey** ol gül vaşlın âḥır ölgenim

Bu bāğnıñ bülbülleri ger bilseler hoş pend irür (GS: 139/8)

“Bu bağın bülbülleri güzel öğüt olduğunu bilseler, binlerce feryat çekip o gülün kavuştuğunu evvel ölmüşüm, körmeyeyim.”

Niçük **ölmey** ol abraş üzre ol meh-veşni körgeç kim

Hem ol abraş irür ser-keş hem ol meh-veş irür ser-hoş (GS: 265/4)

“O alacalı at üzerinde ay yüzlüyü görünce niçin ölmeyeyim. Hem o abraş at serkeştir hem de o ay yüzlü sarhoştur.”

Dem urma muğ-beçeler ‘işvesidin ey zāhid

Vücūd naḵşın **akızmay** mey-i muğāne saña (BV: 17/5)

“Ey zahit, meyhaneci çırakları işvesinden şikâyet etme. Tarikat reisinin içtiği şarabı sana, vücudunun nakşına akıtmayayım.”

Sihr taşnīf ara **sürmey** kalemi

Ki miniñ atıma çıkmey rakamı (FK: 689/315)

“Büyü sınıflandırmada kalemi sürmeyeyim. Çünkü benim adımla işaretlemeyeyim.”

Yığlamay hâlimğa n'iley kim anıñ vaşlı maña

İyle kim ümmîd yoqtur yoq turur imkân dağı (FK: 645/5)

“Halime ağlamayayım da ne yapayım çüñkü ona kavuşmak için bana öyle imkân yoktur, ümit de yoktur.”

Munuñ cevır ü cefâsı rûzgârımnı kara kıldı

Bu mahzûnnı **çıkarımay** rûzgâr anıñ karasıdın (FK: 525/5)

“Bunun eziyeti ömrümü kararttı. Bu mahzunu onun ömrünün karasından çıkarmayayım.”

Ey Nevâyî ger diseñ köp **incimey** devr ehlidin

Her ni dirler yâ kılurlar kılmağıl pervâ besî (BV: 587/9)

“Ey Nevâyî, eğer zamane insanlarından çok kırılmayayım dersen her ne derler ya da yaparlarsa çok korkma.”

Her niçe cevır kılsa nâz ehli

Tartımay n'ilegey niyâz ehli (BV: 582/1)

“Her nasıl naz ehli haksızlık etse niyaz ehlini tanımayayım ne yapacağım.”

1.1.1.1.1.1.2. -mAyIn

Ger öltürür habîb murâdımgâ **yıtmeyin**

İstey disem hayât Mesihâ devâsıdın (FK: 528/5)

“Hz. İsa'nın şifasından isteyeyim desem eğer sevgili öldürürse muradıma ulaşmayayım.”

Gâh devletlîğ başıñdın **kitmeyin** çetr-i şehâb

Geh felek-rev merkebiñgâ yıtmeyin peyk-i şabâ (NŞ: 7/2)

“Bazen zengin başından bulut gölgesi gibi uzaklaşmayayım. Bazen de felek gibi giden eşeğine saba habercisi göndermeyeyim.”

Körmeyin dip kördi köz körgeç köñül kıldı hevâ

Boldı zâr itken mini rûsvâ köñül, kullâb köz (GS: 225/6)

“(Sizi) görmeyeyim deyip göz gördü, körünce gönül heves etti. O kullab gözler beni feryat ettirdi, gönlü rüsva etti.”

Küyide min za‘fdın eyle ki her yan mini

İt **dimeyin** belki mür tu‘me üçün südremiş (GS: 275/2)

“Sevgilinin mahallesinde zayıflığım o derece ki her taraftan beni it demeyeyim belki de karıncalar sürüklemeye başlamış.”

Bu şem‘ birle Һarābāt sarı başla mini

Ki tīre zühd tūni içre **ölmeyin** nā-geh (GS: 552/5)

“Bu mum ile eğlence yerine (ilahi aşk ile sarhoş olunan yer) başla. Kendini ibadete verdiği karanlık gecede ansızın ölmeyeyim.”

Şart kıldım kim vefāsızlarını imdi **sivmeyin**

‘Işk zūr itkeç velī bātıl bolur bisyār şart (BV: 280/2)

“Şart kıldım ki vefasızları şimdi sevmeyeyim. Ama aşk güç olunca koşul çok boş ve yalan olur.”

Nevāiyā dir iseñ **köymeyin** vefāsızlığ

Tevaqquf itme zemān ehlidin veğā kibi kaç (NŞ: 98/7)

“Nevāiyā der isen vefasızlık görmeyeyim, zamane insanından eğlenip kalma, kavga gibi kaç.”

Yok fenā deyride özdin Һaberi

Qalmayın özlükidin hem eseri (FK: 689/328)

“Yokluk dünyasında özden haberi yok. Hem de benliğinden eseri kalmayayım.”

Sözünde pīr-i Һired tapmadı ğalaṭ aḥkām

Tiliñde sehv ile hem **ötmeyin** ḥaṭā elfāz (NŞ: 284/4)

“Akıl yaşlısı sözünde yanlış bulmadı. Kanunların dilindeki yanlış ile de geçmeyeyim hatalı sözler.”

Ol imāretni **bozmayın** salık

Bola almas bu naḥdğa malik (GS: 724/2)

“Ey salık kişi, o yapıyı bozmayayım. Malı elinde bulunduran bu parayı ele geçirmez.”

1.1.1.1.1.2. Teklik 2. Kişi

1.1.1.1.1.2.1. -mA

Ay kıyaş mihr ehlini **köydürme** bu vādide kim

Germ-rûlar âhıdın munça harâret dur saña (GS: 18/6)

“Ey güneş (sevgili), o güneş ehlini bu vadide yakma. Senin sıcaklığının sebebi o sıcak yüzlülerin ahındandır.”

Ay Nevâyî **isteme** vaşl ol kıyaştın zerre dik

Çün niçe ol kılsa istignâ haķâret dur saña (GS: 18/7)

“Ey Nevâyî, o güneşten (sevgili) zerre kadar kavuşma isteme. Çünkü o ne kadar kanaatkâr da olsa sana hakarettir.”

‘İşkdın yansa tenim **sorma** sebeb

Köyse hâşâk yalındın ni ‘aceb (GS: 54/1)

“Tenim aşkından yansa sebebini sorma. Çöp alevden yansa buna neden şaşılırsın (şaşılmaz).”

Dime kim körsen anı könlünge bir ârâm kim

İhtiyârım yok anıñ tahrîki vü ârâmıda (GS: 19/6)

“Bir eğlence görsen onu gönlüne söyleme. Çünkü onun tahrik ve eğlencesine ihtiyarım yok.”

Nevâyî deyr ara kir ger fenâ cāmı tiler bolsañ

Riyâ dur hâneķah ehlide **barma** zînhâr anda (GS: 27/9)

“Eğer Nevâyî dünyada ölümü dilerse gir, yoksa ikiyüzlü tekke ehline sakın varma.”

Hak tiler bolsañ Nevâyî silk dünyādın itek

‘İşkıñ olsa pāk **koyma** özni bu murdâr ara (GS: 24/11)

“Ey Nevâyî Hakk’ı dilerse bu dünyadan elini eteğini çek. Aşkın temizse kendini bu kirlilik içinde koyma.”

Şafha-i hâtırda ay ‘ârif kirek tur yâr u bes

Şâfi-i vahdetķa hâşâk-ı havâtır **ķatma** köp (GS: 72/8)

“Ey arif, gönül sayfasında muhakkak sevgili gerektir ve varlığın temizliğine hatıraların süprüntüsünü çok katma.”

Ay Nevāyî arıp ozni **salma** kim eyler sini

Bir ade mey birle ol   -ı ade-peym  yiit (GS: 84/9)

“Ey Nev y , kendini daıtıp bırakma.       o arap içen güzel, bir kadeh içki ile seni yiit eyler.”

Tutma  lfet b   ara kim arar-ı deydin irür

Eymen ol u kim anı me’v sı v r n içre dur (GS: 169/6)

“Dostluk baında tutma,       kı ayının sarsarındandır. Korkma ku       onun meskeni viran içindedir.”

Riy  a ‘acz kit rsem taır ama ey ey 

Ol ite  un yaratıptur mini  ud  ‘ ciz (BV: 205/3)

“Ey eyh, ikiy zl l  e güçsüzlük getirsem aırma.       o ite Allah beni aciz yaratmıtır.”

1.1.1.1.1.2.2. -mAGIL

Uy u aydı adı a atan taı dın dur nian

K z arası **dimegil** bu d de-i b -     ara (GS: 21/5)

“Bu uykusuz gözün arasındaki eye de gözün karası deme, o senin uyku arasında benim gözüme attıın taın nianıdır.”

‘ lem ehli atlini bir demde ılsa   r  

Y zdin al bura’nı ındın ** ikmegil** zinh r t   (GS: 49/4)

“Eğer g ne yüzünü yakarsa kılı çekme       her lakap gökyüzünden indiği için bakasının suçu yoktur.”

 m-ı hicr n r zg r n  t re niv  n ıldı dip

Sorma ıl mindin bu s zn , ub ı yok  mı  a ayt (GS: 88/4)

“Ayrılık akam  ömrüm niçin karardı benden bu sözü sorma, sabah  yok, geceme söyle.”

 stes n d men n  ol ay sa a dost

Kirmegil dost bile d men ara (N: 22/6)

“ stes n d manın sana dost olacak. Dost ile d man arasına girme.”

Ėam otıdın ay ĥakīm ölmek tiler min, cāmıma

Zehr koşsañ koş velikin **katmağıl** zinhār su (GS: 530/6)

“Ey hakim, dert ateşinden ölmeyi dilerim. Kadehime zehir katsan kat ama asla su katma.”

Rūze ayın körmey ilgin din ĥadeħni salmağıl

Līk ol bayram hilāli hem körüngeñ tün ĥadeħ (GS: 109/5)

“Oruç ayını görmeden elinden kadehi bırakma. Lakin o bayram hilalinde gece kadeh görünmüş.”

Dehr bāğı gülleride yok vefā ey ‘andelīb

Zīrek irseñ **tutmağıl** bu turfe bustān birle üns (BV: 234/8)

“Ey bülbül, dünya bahçesinin güllerinde vefa yok. Akli başındaysan bu tuhaf bahçe ile yakınlık tutma.”

Yüzüñni perdede disem perī **tañırğamağıl**

Mini mü ĥılmađı mecnūn özi nihān mu imes (BV: 239/2)

“Ey peri, senin yüzün perdede desem şaşırma. Beni mi delirtmedi ya da kendi mi saklı değıl.”

Gül çağı gül-bāng işidür çıkmek ey bülbül saña

Ay u yıl feryād itmekni maña **ötkenmegil** (NŞ: 372/4)

“Ey bülbül, gül çağı sana ilahi çekmek işidir. Aylarca ve yıllarca feryad etmeyi bana öykünme.”

Ger Nevāyī vālihiñdür **ĥavmağıl** ey muğ-beçe

Anı hem bu deyr ara bir rind-i dürd-āşām tut (NŞ: 70/7)

“Ey meyhaneci çırağı, Nevayi şaşkına dönmüşündür, kovma. Onu hem de bu dünyada bir inci içen rind tut.”

1.1.1.1.1.3. Teklik 3. Kişi

1.1.1.1.1.3.1. -mAsUn

Çarh-ı dāyir baħr-ıdın il **tutmasun** sāhil ümīd

Kim k̄utulmas her kişi kim tüşti ol gird-āb ara (GS: 21/6)

“Döneren dünyanın denizinden ümidin denizinde il tutmasın (devlet yönetmesin). O girdapta herkes düştü, kurtulmaz.”

Hak sırr-ıdın Nevāyī eger isteseñ nişan

Cehd eylegil ki **kalmasun** evvel nişan saña (GS: 6/9)

“Ey Nevāyī, eğer sen hak sırrından bir işaret istersen çabala ki sana önceden bunu bulmak için bir işaret kalmayın.”

Köñül eyvān-ıdā āhım yilidin perde-i ‘ışkıñ

Diseñ kim **uçmasun** müjgāndın eṭrāf-ıgā mismār it (GS: 82/5)

“Gönül köşkünde rüzgârdan aşkın perdesi uçmasın dersin kirpiklerinden etrafına çivi çak.”

Kūyide çun tofrağ oldum **ismesün** ol yan şabā

İy Nevāyī ol maḳāmımdur güzër-gāhım imes (FK: 244/7)

“Sevgilinin mahallesinde toprak oldum, sabah rüzgârı o tarafa esmesin. Ey Nevayî, o benim makamımdır güzergâhım değil.”

Ayağ sal ikki közüm halkasığa iy çābük

Ki **öpmesün** ayağıñ ol iki rikāb asru (FK: 540/5)

“Ey çabuk (sevgili) iki gözümün halkasına ayak sal. O iki üzengi ayaklarını çok öpmesin.”

Sürüp ḥakī tenimğa raḥş eger öltürdi ol çābük

Ḥayātımğa Mesīḥā urma dem kim **kitmesün** ol iz (FK: 221/4)

“O çabuk (sevgili) atı üzerime sürerek toprağa tenimi sürüp beni öldürdüyse ey Mesih hayatıma nefes vurma ki o iz gitmesin.”

Sorma ḥālimni şabādın kim gehī

Köñlünge **olturmasun** gerd-i melal (NŞ: 380/3)

“Benim halimi sabah rüzgârından bir an bile sorma gönlüne hüznün derdi oturmasın.”

Çıkme ey bülbül Nevāyī dik fiğān kim **yanmasun**

Seyr üçün ol serv-i gül-ruh ‘azm-i bostān eylegeç (NŞ: 97/7)

“Ey bülbül, gül yanaklı servi bahçeye doğru yürüyünce onu seyretmekten Nevayi gibi fiğan çekme ki yanmasın.”

Tiğ-ı zulmi tigmekidin eylese il köñli bīm

Tigmesün gayrımğa dip köñlüm tevehhüm eylegey (NŞ: 635/4)

“El gönlü zulüm kılıcı degecek diye korku duysa gönlüm benden başkasına onun kılıcı değmesin diyerek korkar.”

Kūyide çun tofrağ oldum ismesün ol yan şabā

İy Nevāyī ol maḳāmımdur güzer-gāhım imes (FK: 244/7)

“Sevgilinin köyünde toprak olduğum için o sabah rüzgârı o yana esmesin. Ey Nevayi o makamımdır, güzergāhım (geçitim) değildir.”

1.1.1.1.1.3.2. -dik

Birev ki yaḥşı yaman rencidin ferāğ ister

İçerde **talğamadik** yaḥşı ger yaman bade (BV: 557/8)

“İyi ve kötü derdinden kurtulmak isteyen bir kişi ister iyi ister kötü olsun içmek için yağmalamadık bade (bırakmasın).”

“-dék ve -dékler” yapısı emir anlamında karşımıza çıkmaktadır. Emir çekiminin 3. teklik şahsında -dék ve -dékler biçimleri, esasen Nevayi’de bulunur: istegünçe bāde içdék zehr devrān bezmide “Feleğin meclisinde şarap isteyeceğine zehir iç!” (FK 50a: 7) (Eckmann, 2017: 116). BV 557/8’deki örnekte olumsuz çekiminin “dik” ekiyle yapıldığını ve emir anlamında kullanıldığını görmekteyiz.

1.1.1.1.1.4. Çokluk 2. Kişi

1.1.1.1.1.4.1. -mAḡ

Şād **yüzlenmen** belālar bizge kim bolmas ḡalās

Bu köñül zindānı içre mübtelā bolğan bela (GS: 32/3)

“Bu gönül zindanında belaya tutulmuş bize halas olmayan belalara sevinçle yönelmeyin.”

‘İşk miḥnetleri terkini **buyurmaḡ** maḡa kim

Mūcib-i şihḡat ü kuvvet durur ol renc ü ‘anā (GS: 42/5)

“Bana aşkın sıkıntılarını buyurmayın, çünkü o eziyet ve sıkıntıya kuvvet ve sıhhat gereklidir.”

Mini ol kūydın **ḡavmaḡ** ki bülbül

Gūlistān cānibi bisyār kilgey (GS: 669/5)

“Beni o mahalleden (sevgilinin mahallesinden) kovman, zira bülbül gülistanlığa çok sık gelecektir.”

Kiçe içmek mey ü kūdüz demek **içmeḡ** anı

Hikmet içre bu irür yaḡşı şifāt ey vā’iz (NŞ: 286/5)

“Ey vaiz, gece içki içmek ve gündüz onu içmeyin demek hikmette güzel bir özelliktir.”

Cünūn taşın libās ehliḡa **atmaḡ**

Ki ol bolmuş min-i ‘uryāḡa maḡşūş (FK: 286/2)

“Delilik taşını kıyafet giyenlere atmayın, o benim gibi uryan olanlara mahsustur.”

Südremaḡ ol kūydın yüz zaḡm ile min ḡastanı

Kim yapışmış āsitānı ferşigā ḡanlıḡ beden (NŞ: 503/5)

“O sevgilinin köyünden yüz yara ile ben hastanı sürmeyin. Çünkü kanlı bedene kapı örtüsü yapışmış.”

Ehl-i diller çihre açtı yār **açmaḡ** dīde kim

Her kişi ol yüzge köz aldurdı köḡlin aldurur (NŞ: 144/2)

“Gönül sahipleri, sevgili yüzünü açtı, göz açmayın çünkü her insan o yüze göz aldırır gönlünü de aldırır.”

Saḡınmaḡ sāye ḡam şāmı melūl irmes fiḡānımdın

Basıp oturmasam yüz ḡatla ḡaçḡay irdi yanımdın (GS: 508/1)

“Gölge sanmayın, dert akşamı fiḡanımdan üzüntülü değildir. Basıp oturmasam yüz defa yanımdan kaçacaktı.”

Çemen toprağın ey aḥbāb **arıtmaṅ** zār cismimdin

Libāsın soymaṅız hezl eyleben mecnūn-ı ‘uryāndın (NŞ: 504/6)

“Ey aḥbap, çimen toprağını dermansız bedenimden temizlemeyin, çıplak deliden alaya alarak elbisesini soymayınız.”

Nasīḥat ehli **öltürmeṅ** dem-ā-dem ‘ışḡ u derd ehlin

Dimey bī-derd siz billāḥ ki derd-i bī-devādur-siz (BV: 204/4)

“Nasihat ehli aşk ve dert ehlini her zaman öldürmeyin. Dertsizsiniz demeyeyim, billah ki dermansız dertsinizdir.”

1.1.1.1.1.4.2. -mAṅIz

Dīn heves eylesem **öltürmeṅiz** ay muğ-beçeler

Kim burun tevbe uşatқан küni bolmış min mest (GS: 92/3)

“Ey meyhaneci çırakları, dine heves eylesem (beni) öldürmeyiniz, ben tövbe etmeden sarhoş olmuşum.”

Dostlar ehl-i zemāndın mihr ümīdi tutmaṅız

Mihr-i gerdūn bolsalar köz nūrđın **yarutmaṅız** (NŞ: 212/1)

“Dostlar! Zaman ehlinden vefa (merhamet) ümidi beklemeyiniz. Feleğın güneşı de olsalar göz aydınlığı kılmayınız.”

Dimeṅiz nitti firāk āḥır ki bolduṅ düşmeni

Men‘-i vaşl-ı ḥusrev-i Cem-iḳtidār itti firāk (GS: 326/8)

“Felek ne etti (de) düşmanı oldun demeyiniz. Cem gibi iktidar sahibi şahları kavuşmadan men etti ayrılık.”

Ḳatmaṅız la‘li üze āb-ı ḥayāt

Gerçi kim şerbet irür asru çüçük (NŞ: 334/4)

“Gerçi şerbet çok tatlıdır ama sevgilinin lal renkli dudakları üzerine abı hayat katmayınız.”

İy vefā ehli du‘ām uşbu durur kim yā Rab

Bî-vefā māh-cebînler qolığa **uçramañız** (FK: 216/6)

“Ey vefa ehli duam budur: Ya Rab, vefasız ay yüzlülerle karşılaştırmayın.”

Dōstlar mihr ü maḥabbetniñ nihālin **ikmeñiz**

Kim bolur irmiş aña endūh-ı hicrān berg ü bār (BV: 133/6)

“Dostlar, sevgi ve muhabbetin fidanını ekmeyiniz. Çünkü ona ayrılık sıkıntısı yaprak ve meyve olurmuş.”

Kılsa köksüm çāk tığ-ı zehr-perverdi anıñ

Koymañız merhem ki öltürsün mini derdi anıñ (BV: 354/1)

“Onun zehirli kılıcı göğsümü parçalasa merhem koymayınız çünkü onun derdi beni öldürsün.”

Deşt-i cünūnga **kirmeñiz** ey ehl-i ‘ışk kim

Güm iyler anda ḥalknı dūd-ı dālāetim (BV: 426/6)

“Ey aşk ehli, delilik bozkırına girmeyiniz. Sapkınlığının kederi halkı kaybeder.”

Ṭayir-i vaşl iylemes hergiz Nevāyî sarı meyl

Kilse efgān tartıp iy cān u köñül **ürkütmeñiz** (FK: 213/7)

“Kavuşma kuşu asla Nevâyi’ye vasl eylemez. Ey can ve gönül, inleyerek gelse ürkütmeyiniz.”

Yağmañız zaḥmınga merhem kim öler-min kılsa kem

Çāklik bağırmıdın ol ay tığnıñ āzārını (FK: 628/3)

“Yarama merhem sürmeyiniz, o ay gibi güzel kılıcının zulmünü yırtık bağrımdan fena kılma ölürüm.”

1.1.1.1.1.2. Birleşik İstek/ Emir Kipi Çekimi

1.1.1.1.1.2.1. İsim+Yardımcı Fiille Kurulanlar

1.1.1.1.1.2.1.1. Teklik 1. Kişi

1.1.1.1.1.2.1.1.1. -mAy

Bāde mir’âtıda şāhid ‘aksi zāhir bolmadı

Bāde vü şāhidқа **bolmay** naqd-i pindārım **fidā** (GS: 34/8)

“O içki kadehinde sevgilinin yansıması görünmediği için bugün ben o gururumun sermayesini kadehe ve sevgiliye feda etmeyeyim.”

Meygā **rehn olmay** fenā deyrīde tesbīh ü ridā

Pīr-i deyr itmes havāle ilge zūnnār u šalīb (GS: 53/7)

“Tesbih ve hırka yokluk âleminde içkiye esir olmayacak. Meyhanenin piri kuşağını ve hacını başkasına havale etmez.”

İsteme taḥsīn ki şākir min ni kilse allıma

Şükür kılmay neyley alur sin kazā ni yazğurup (GS: 56/6)

“Önüme ne gelse benden takdir etme ya da şükretme isteme. Şükür kılmayayım, neyleyeyim, nasıl suçlayıp hüküm alırsın.”

Pīl olsa siniñ ḥaşmıñ diseñ ki **zarar tapmay**

Bir peşşegā ‘âlemde yitkürme zarar hergiz (GS: 216/6)

“Düşmanın fil olsa ondan zarar görmeyeyim diyorsan dünyada bir sineğe bile asla zarar verme.”

Ṭurfa körgil ki ‘**inān tartmay** ol şūḥ demī

Soñıça beyle kayıklık bile ḥālimni bilip (GS: 70/4)

“Yepyeni görülmemiş şey gör ki sonra böyle kaygı ile halimi bilip bir an o cilveli kadını idare etmeyeyim.”

1.1.1.1.1.2.1.2. mAyIn

‘Işk kiltürse işim deyr-i fenā ‘azmide oñ

Ḥāneḳah künci **heves eylemeyin** andın soñ (GS: 377/1)

“Dünya yolculuğunda aşk işimi rast getirirse ondan sonra tekke köşesini bir daha heves eylemeyeyim.”

Cānı rüsvā eylegendin soñ **kanā‘at kılmayın**

Yüz gam u endūḥ ḥadeñige nişān itkey firāk (GS: 325/3)

“Canı rüsva eyledikten sonra kismete razı olmayayım. Ayrılık, yüz dert ve sıkıntı okuna nişan edecek.”

‘Ahd kıldım ‘ışk lafzın tilge **mezkūr itmeyin**

Til ni kim hāmem tilidin dağı meşūr itmeyin (BV: 507/1)

“Yemin ettim aşk sözünü dile söz konusu etmeyeyim. Dil ne ki kalemimin dilinden de gizlemeyeyim.”

Yā tüşte körey anı yā ğayrnı körmey dip

Köz açmayın ister-min hecrinde müdām uyku (BV: 517/5)

“Ya düşümde göreyim onu ya da başka görmeyeyim diyerek ayrılığında devamlı uyku isterim, göz açmayayım.”

Ger varak zīnet tapar haḍdın velī **haḍ yazmayın**

Ṭurfe şūret birle ‘ālem āfetidūr ol varak (NŞ: 310/2)

“Eğer yaprak süs bulursa yazıdan lakin hat yazmayayım. Nazik suret ile o yaprak dünya āfetidir.”

1.1.1.1.1.2.1.2. Teklik 2. Kişi

1.1.1.1.1.2.1.2.1. –mA

Sin gümān kılğandın özge cām u mey mevcūd irür

Bilmeyin **nefy itme** bu mey-hāne ehlin zāhidā (GS: 1/8)

“Ey zahit, sen şüphe etmeden önce de kadeh ve içki vardı. Bu nedenle bunların önceden de varlığını bilen bu meyhane ehlini başka yere sürme.”

Ger kelāmıñnı Mesīh enfāsı didim ay ḥabīb

‘**Ayb kılma** kim ğalaṭ ğāhī tüşer ḳur’ān ara (GS: 20/3)

“Ey habip, eğer senin kelamına İsa nefesi dedimse de hatalı kılma, bazen sözlerin bana Kur’ān ayeti gibi gelir.”

Teşne-leb olma Nevāyī çün ecel sākīsidin

Uşrubū yā eyyuhe’l-atşān kilür her dem nida (GS: 1/9)

“Ey Nevāyî, dudağı susamış olma, çünkü o ecel kadehinden Azrail’den ey susayanlar, şunu için diye ses gelir.”

Tükense za’flık cismim **ta’accüb kılma** ay hem-dem

Ki hecr endühıda andın üzer min her zamān tişlep (GS: 44/2)

“Ey arkadaşım, bedenim zayıflayıp tükense şaşırma. Çünkü ayrılığın verdiği sıkıntıda her zaman kendimi dışleyip üzerim.”

Dehr şūhığa Nevāyī **şayd bolma** niçe kim

Kün ‘izārı üzre tün zülfin muṭarrā eylese (GS: 26/10)

“Nevâyî, ne zaman ki güneş gibi parlak yanağının üzerini gece gibi kara saçıyla süslese, dünya güzelliğine yönelme.”

1.1.1.1.2.1.2.2. –mAGİL

Deyr **kaşdı kılmağıl** her laḥza ‘âşık bolğalı

Kaşd-ı dīniñ kılguçı bir nā-müselmān boldı tut (GS: 73/4)

“Her zaman âşık olmak için dünyaya kastetme. Çünkü âşık olan dine kastettikçe bir gayri-müslim oldu.”

Bolsa yüz miñ cānım al ay hecr līkin **kılmağıl**

Yārı mindin cüdā yāḥud mini andın **cüda** (GS: 41/5)

“Yüz bin canım olsa al ama ay gibi güzeli benden ayrı kılma. Sevgilimi benden ayrı ya da onu benden ayırma.”

Çarḥnıñ mihrige **mağrūr olmağıl** kim ğadri bar

Hergiz olmas kimsege ol düşmen-i ğaddār dost (NŞ: 87/7)

“Dünyanın güneşine güvenme çünkü vefasızlığı var. O merhametsiz düşman asla kimseye dost olmaz.”

Yol bilür kâfiledin **tüşmegil ayru** kim bar

Bu beyābān ara hem gul köp hem reh-zen (NŞ: 439/3)

“Yol bilen kâfileden uzak kalma, bu çölde hem hortlak hem de kılavuz çoktur.”

‘Āşık irseñ **körmegil** ey şeh gedālarını **ḥakīr**

Kim belālīg ‘ışk fark itmes gedā vü şāhnı (BV: 650/6)

“Ey şah, âşık isen kölelerini hakir görme, belalı aşk şah ve köle ayırmaz.”

1.1.1.1.2.1.3. Teklik 3. Kişi

Şarşar-i hicrān vücūdum ḥırmenin andaḳ savur

Kim fenā yolıda **şarşar bolmasun** hem-tek maña

“Ayrılık rüzgârı vücudumun harmanını öylece savur ki kötülük yolunda rüzgâr bana yoldaşlık etmesin.”

Baħr-ı mevcidin **müşevveş bolmasun** dip hâtırın

Mevc urar yüz baħr-ı ğam bu hâtır-ı maḥzûn ara (GS: 22/ 6)

“Senin gönlün denizin dalgasından karışmasın diyerek bu hüznü gönülde dert denizi dalga vurur.”

Riyâzet iylesün rüzgârın âşüfte

Edā-yı farz u sünen kıl özünge koyma ḥarec (FK: 97/3)

“Zamanının insanları karmaşık şekilde dünya nimetlerinden vazgeçmesin, farz ve sünnete uygun yaşa, gerisinden hariç ol.”

Ol perî könlümde miḥmān bolmış ay cān vākıf ol

Āh otı **dūd itmesün** zaḥm içre peykān bolmasun (GS: 483/5)

“Ey can, O peri (sevgili) gönlüme misafir olmuş bunu idrak et. Ah ateşi dumanı o yara içine saplanan peykan olmasın.”

Zamāne ehlidin **köz tutmasun** mihr ü vefā pā-dāş

Kişi yüz yıl alarğa ger vefā eylep cefā çıkse (GS: 580/8)

“Kişi yüzyıl almak için vefa eyleyip cefa çekse zamane ehlerinden sevgi ve vefada yoldaş olmayı beklemesin.”

1.1.1.1.2.1.4. Çokluk 3. Kişi

1.1.1.1.2.1.4.1. –mAsUnlAr

Dil-rübālar ‘ahdiğa hiç **itmesünler** i‘timād

Ay şabā ‘ışk ehliğa yitkür bu peygāmım miniñ (GS: 366/4)

“Ey sabah yeli, aşk ehline bu sözümü haber olarak ulaştır. Gönül alıcılar (sevgili) vaadine hiç güvenmesinler.”

Min ki her dem dostlar bīdād iterdin zār isem

Dostlar ‘**ayb itmesünler** düşmenimğa yār isem (NŞ: 420/1)

“Ben ne zaman zulümden inlesem sen (sevgili) bana zulmederdin, (bu sebeple) dostlar düşmanıma yar isem beni ayıplamasınlar.”

Köñül aldurmasunlar hüsñ bağı güllerin körgeç

Şabā luṭf eyleben ‘ışk ehliğa yitkür bu peygāmım (NŞ: 421/5)

“Ey sabah rüzgârı, bu sözümü aşk ehline lütfedip ilet, güzellik bağı günlerini görüp gönül aldırmasınlar.”

1.1.1.1.1.2.2. Fiil+ Zarf-Fiil+ Yardımcı Fiille Kurulanlar

1.1.1.1.1.2.2.1. Fiil+ A Zarf- Fiili+ Yardımcı Fiille Kurulanlar

Birleşik istek/emir kipinde fiil+ a zarf-fiil+ yardımcı fiille kurulan yapılar tanıklanmıştır. Tanıklanan bu yapılar teklik 1. şahıs çekimi ve teklik 3. şahıs çekimi birleşik istek/emir kipi ile ilgili örneklerdir. Teklik 2. kişi ve çokluk 1. kişi, çokluk 2. kişi ve çokluk 3. kişi ile ilgili bir örnek tanıklanamamıştır.

1.1.1.1.1.2.2.1.1. Teklik 1. Kişi

Peri **ķabūl ite almay** meger kim min

ķılıp atımnı żalūm u cehūl birle edā (NŞ: 1/5)

“Meğer peri (sevgilinin güzelliğinden delirmediysem/peri gören delirir) kabul edemezsem (değilse) adımlı zalim ve cahille aynı şekilde yapmışım.”

Sini tilep tün ü kūn bes ki eyleben tek ü pūy

Nefeslerini¹ **ala almayn**² şabā vū debūr (NŞ: 132/6)

“Seni arzulayıp gece gündüz bazen yanlış kalır bazen sürekli konuştururum. Yalnız sabah ve batı rüzgârının seferlerini alamam.”

1.1.1.1.1.2.2.1.2. Teklik 3. Kişi

Didiñ kim **ala almasun** dil-rübālar

Ki köñlümge koyduñ ağır hecrdin tağ (FK: 312/5)

“Gönül alıcılar alamasın dedin gönlüme ağır ayrılıktan dağ koydun.”

¹ “nefeslerini”; N “nefeslerin”

² “almayın”; almay”

1.1.1.1.2. Gereklilik Kipi

Gereklilik kipi, bir oluşun bir kılışın veya tasarlanan bir eylemin yapılmasını bildirir. Türkiye Türkçesinde -mAlI eki ile kurulan bu yapının Eski Oğuz Türkçesinin sonlarına doğru, Oğuzcaya özgü yeni bir ek olarak ortaya çıktığı ifade edilmiştir (Korkmaz, 2009: 693). Eski Oğuz Türkçesinde gereklilik kipi için özel bir ek yoktur. Bu yüzden -mAlI ekinin gereklilik kipi kurma görevini geç dönemde kazandığı belirtilmiştir. Eski Oğuz Türkçesinde gereklilik kipi -mAk, -mA mastar ekleri ve -sA şart ve -A istek kipleri üzerine “*gerek*” kelimesinin getirilmesiyle karşılanmıştır (Korkmaz, 2009: 694). Olumsuzluk anlamı bu biçim birimlerden önce -mA standart olumsuzluk işaretleyicisinin getirilmesiyle gerçekleştirilmiştir. Olumsuzluk eki ile kullanılan {-mAlI} gereklilik bildirir ve bu gereklilik uyarı ya da yasaklama anlamı vermiştir.

Nevâyi’nin divanlarında gereklilik kipinin olumsuzu olarak -mAsA *kirek* ve *mağay* yapısı tespit edilmiştir. Tarihî Türk lehçelerinde gereklilik kipinin kullanımı bizim için önem arz etmektedir.

Gereklilik kipi, kitabelerde nadir görülmektedir. -ğu, -gü şeklinin, mecburiyet ve gaye ifade ettiği belirtilmiştir. Sıfat, isim ve yüklem ismi olarak kullanıldığı ifade edilmiştir (Gabain, 2007: 83). Olumsuzluk anlamı bu biçim birimlerden önce -mA standart olumsuzluk işaretleyicisinin getirilmesiyle gerçekleştirilmiştir.

Eski Uygur Türkçesinde gereklilik kipi için özel bir şekil ve zaman ekinin olmadığı belirtilmiştir. Gereklilik ifadesi, “*kergek*” kelimesiyle sağlanmıştır. -ğu/-gü ekiyle kurulan oluşumlarda, gereklilik ifadesi ekin kendisinde mevcuttur. “-ğu kerek / -gü kerek, -mış / -miş kerek, -mağ / -mek kerek, -ğu / -gü ol, -ğuluk / -gülük ol” yapıları ile gereklilik şeklinin ifade edildiği belirtilmiştir (Eraslan, 2012: 350). Olumsuzluk, fiil kök veya gövdesine -mA standart olumsuzluk işaretleyicisinin getirilmesiyle gerçekleştirilmiştir.

Karahanlı Türkçesinde gereklilik bildiren asıl ek -GU’dur. Ekin sonuna “*kerek*” kelimesinin gelmesiyle oluşmuş “-GU *kerek*” yapısı da sık sık kullanılmıştır: aygu kerek, bargu kerek, katılgı kerek örneklerinde olduğu gibi. Ayrıca Karahanlı Türkçesi metinlerinde -sA ekinin yalnız başına gereklilik ifade ettiği durumlar olduğu gibi metin içerisinde ilgili bulunduğu bir “*kerek*” kelimesine bağlı olarak kullanıldığı durumlar da bulunmaktadır:

sözin çın kerek bolsa kavli bütün- uluğ bolsa yalğan inanmaz budun
 “Söyledikleri doğru olmalı, sözü tam; büyükler yalancı olursa halk inanmaz.” (KB

2324). Kutadgu Bilig'den alınan bu örnekte gereklilik kipinin olumlu yapısı *kerek.....-sA* biçimiyle işaretlenmiştir (Güner, 2021: 497-501). Olumsuzluk, fiil kök veya gövdesine -mA standart olumsuzluk işaretleyicisinin getirilmesiyle gerçekleştirilmiştir.

Harezmi Türkçesinde gereklilik kipi “*kerek*” kelimesi ile kurulmuştur (Argunşah ve Sağol Yüksekaya, 2012: 202). Gereklilik kipi için belirli bir şekil ve zaman ekinin olmadığı belirtilmiştir. Gereklilik ifadesi için “gU(lUk ol) yapısı, “...-gU *kerek*” yapısı, “...-mİş *kerek*” yapısı, “...-sA *kerek*” yapısı ve “...-mAk *kerek*” yapısı olmak üzere beş farklı biçimde ifade edilmiştir (Bulak, 2017: 362).

Eckmann (2017: 119), “*Çağatayca El Kitabı*” adlı çalışmasında: “*Şart çekimi ile kullanılan kerek “gerek, lazım” sözü, gereklilik bildirir: körsem kerek ay u kün bulutsuz “Güneşi ve ayı bulutsuz görmeliyim.” (L Div. 148: sayfa kenarı). er kerek emgek bile tapsa huzur “Er kişi, emek vermekten huzur duymalıdır.” (Mahz. 118b: 8). kerektür rakam tapsa şehname yazılmalıdır.” (Küll. R. 396b: 16)*” şeklinde ifade edip örneklendirmiştir.

Eski Oğuz Türkçesinde gereklilik kipi için özel bir ekin olmadığı bilinmektedir. “-A istek eki ve -sA *gerek*” birleşik yapısı bu dönemde gereklilik kipini anlatmak üzere kullanılmıştır: “Gaflet uyhusın uyumasa *gerek*” örneğindeki “-sA *gerek*” yapısı gereklilik kipini ifade etmiştir (Şahin, 2003: 63).

Karahanlı Türkçesinden itibaren gereklilik kipi için “*kerek ...-sA*” yapısının kullanıldığı ve Nevâî’nin divanlarında da gereklilik kipinin olumsuzu için “*kirek-mAsA*” yapısı görülmektedir. Eski Oğuz Türkçesinin sonlarına doğru gereklilik kipi için -mAII ekinin özel bir ek olarak yer edindiği ifade edilmektedir. Yine Çağatay Türkçesinin devamı sayılan Özbek Türkçesi ve Yeni Uygur Türkçesinde gereklilik kipi için -sA *keräk* yapısının devam ettiği, olumsuz yapılarda ise şart kipinden önce -mA standart olumsuzluk işaretleyicisinin getirildiği görülmektedir. Ali Şîr Nevâî’nin Türkçe divanlarında teklik 2. kişi çekiminde -*kirek*+ -mAğAy+sin biçim birimi olumsuz gereklilik kipini ifade etmiştir. Teklik 3. kişi çekiminde -*kirek*+ -mAsA biçim birimi olumsuz gereklilik kipinde tespit edilmiştir. Diğer çekimlerde örnek tanıklanamamıştır. Teklik 3. kişi çekiminde bir örnekte şart kipi kullanılarak “*kirek*” sözü kullanılmadan cümlede gereklilik anlamı ortaya çıkmıştır. Örnekler şu şekildedir:

1.1.1.1.2.1. Teklik 2. Kişi

1.1.1.1.2.1.1. kirek -mAğAy+sin

Diseler Leylî mu artuķ hüşn ara ya ol perî

Gerçi Mecnûn sin **kirek yañılmağay sin** ay köñül (GS: 382/4)

“Leyla mı daha güzeldir yoksa o peri mi deseler ey gönül sen Mecnun olduğun için yanılmaman gerekir.”

Karahanlı Türkçesinde gereklilik kipi –GU kerek yapısı ile kurulmuştur. Aynı zamanda bu yapı, gelecek zaman anlamı da ifade etmektedir. –GU kerek yapısı gereklilik ve gelecek zaman anlamı ifade ediyorsa gay kerek yapısı ile de gereklilik yapısı kurulmuştur diyebiliriz.

Nevâyî yârdın er zûlm irür ki luḫḫa bar

Sin **itmesen kirek** öz kulluğunda taḫṣîrî (GS: 632/7)

“Nevâyî eğer sevgiliden zulüm görürse ki iyiliği kadar zulmü var. Sen kendi kulluğunda kusur işlemesen gerek/ kusur işlememelisin.”

Zemâne irür çün maḥall-i ḥavâdiṣ

Zemânî **kirek bolmasaṇ** anda mâkiṣ (NŞ: 89/1)

“Bir zamanda duraksayan olmamalısın çünkü havadis yeri zamanı olur.”

1.1.1.1.2.2. Teklik 3. Kişi

1.1.1.1.2.2.1. kirek+ mAsA

Niçe kim ṣâh bî-pervâliḡ itse

Kirek öksütmese kulluḡnı bende (GS: 543/7)

“Şah nice korkusuzluk ettiği için kulluğunu benden eksiltmese gerek.”

Kirek ki **koymasa** bir dem piyâleni ḫolıdın

Zemâne ol ki tiler bu zamâne içre ferâḡ (NŞ: 300/5)

“O zaman, bu zamanın içinde vazgeçmeyi dilediği zaman ki bir an şarap kadehinin kolundan bırakmasa gerek.”

‘İṣḫ sırrın ṣerḥ ḫılmaḡdın çu ḫâşırduṛ beyân

Pes **kirek** ‘âṣıḫ dimeknî **ḫılmasa** âyân ḫadîṣ (BV: 91/6)

“Beyan aşk sırrını açıklamakta acizdir öyleyse âşık (aşk derdini anlatmayı) konuşmayı alışkanlık haline getirmese gerek/ getirmemeli.”

Niçe kim sa‘y birle tapmasa maṭlûbını sâlik

Kirek kim cānıdın **kem bolmasa** renc-i taleb hergiz (BV: 213/8)

“O mürit, çalışarak dilediğini bulmazsa bile o sıkıntıyı talep etmelidir çünkü bu onun canından daha kötü olmamalıdır.”

Bir güşede mey **içmese** öz boynığa kanı

Ger bolsa demî kimsege dil-dâr muşahib (FK: 53/5)

“Eğer bir an bile gönül alan bir arkadaş olursa bir köşede tek başına içki içmese gerek/içmemelidir.”

Eckmann’ın (2017: 119) “*Çağatayca El Kitabı*” adlı çalışmasında şart kipi ile kullanılan “gerek, lazım” sözünün, gereklilik bildirdiği ifade edilmiştir: *körsem kerek ay u kün bulutsuz “Güneşi ve ayı bulutsuz görmeliyim.”* L Div. 148. Yukarıdaki örneğimizde (FK: 53/5) “**mey içmese**” yapısında şart kipi kullanılarak “**kerek**” sözü kullanılmadan cümlede gereklilik anlamı ortaya çıkmıştır.

1.1.1.1.3. Şart Kipi

1.1.1.1.3.1. Basit Şart Kipi Çekimi

Bir iş, oluş, hareket veya kılışı şarta veya dilek, istek ve niyete bağlayan tasarlama kipi olarak tanımlanmıştır. Şart kipinin diğer tasarlama kiplerinden ayrılan yönü yalnız başına bir yargı taşıması ve ancak temel cümlenin bildirdiği yargının gerçekleşmesini şarta bağlayan bir tamlayıcı öge niteliği taşımasıdır. Ek, Türkçede şart bildiriminin yanı sıra dilek, istek ve rica anlamlarında da kullanılmaktadır (Korkmaz, 2009: 676-677).

Korkmaz’ın tespitine göre (2023: 160), şart ekinin “-sar / -ser” biçimi 11. yüzyıldan sonra bazı eserlerde bir süre devam etmiştir. Fakat genellikle ek sonundaki -r ünsüzünün eriyip kaybolması ile “-sar / -ser > -sa / -se” gelişmesine uğramıştır. Divanü Lügati’t Türk’te hem “-sar / -ser” hem de “-sa/-se” eki ile kurulmuş şart kipi örneklerine rastlanmaktadır: “buşmasar boz kuş tutar, ewmeser ürün kuş tutar = avcı, sıkılmazsa boz kuş tutar, acele etmezse beyaz kuş tutar.” (DLT II, 12); “kelse kalı katıglık erter teyü seringil = sana şiddetli bir felaket gelirse geçer diye sabret” (DLT III, 233) örneklerinde olduğu gibi. Bunun sonucunda Korkmaz, “sar/ ser” ekindeki -r düşmesinin Eski Türkçe Dönemi’nde başlayıp Orta Türkçe Dönemi’nde tamamlandığını ifade etmiştir.

Şart eki, fiilin şart çekimini yapmaktadır. Sadece şekil eki olan bu ek, zaman göstermemektedir, şekil olarak tasarlama ifade etmektedir. Tasarlanan hareketin şart şeklinde olduğunu bildirmiştir. Şart şekli hiçbir hüküm taşımadığı için tam bir tasarlama

kipi olarak ifade edilen bu yapının, sadece yardımcı cümle yaptığı ifade edilmiştir (Ergin, 2001: 326). Türkiye Türkçesinde şart kipinin olumsuzu diğer kiplerde de olduğu gibi fiil kök veya gövdesine -ma- olumsuzluk işaretleyici getirilerek sağlanmıştır.

Şart kipi eki Orhun ve Eski Uygur Türkçelerinde -sAr biçimindedir. 11. yüzyıldan başlayarak sondaki -r ünsüzünün eriyip kaybolması ile bu ek -sA biçimini almıştır. Karahanlı Türkçesinde şart eki -sA'dır. Şart kipinin şahıslara göre çekimi ağırlıklı olarak şahıs zamirleriyle yapılmaktadır. Ancak çokluk birinci ve üçüncü şahıslarda zamirlerde eklemelerin olduğu görülmektedir. Birinci çokluk ve üçüncü çokluk çekimlerinde zamirler eklenmiş ve -mız / -miz; -lar/ -ler şekline girmiştir. (Hacıeminoğlu, 2013: 188; Güner, 2021: 468).

Harezm Türkçesinde 1. çokluk kişi dışındaki şahıslarda sadece iyelik menşeli kişi ekleri kullanılmaktadır (-sAm). Kişi zamirli çekim daha az kullanılmaktadır (-sA men) (Argunşah ve Sağol Yüksekaya, 2012: 201). Tarihî Türk dili dönemlerinde şart kipinin olumsuzu -mA standart olumsuzluk işaretleyicisi ile yapılmaktadır.

Eckmann (2017: 118-119), şart kipinin olumsuzunu fiil + -mA olumsuzluk + -sA kip işareti+ iyelik eklerinden türemiş kişi ekleri şeklinde ifade etmiştir: barmasam “varmasam, gitmesem...”, körmesem “görmesem...” örneklerinde olduğu gibi. Şartın şimdiki zamanı başlığı altında bu açıklamanın ardından hangi biçimlerde bu yapının kullanıldığını ifade etmiştir.

Nevâyî'nin Türkçe divanlarında şart kipinin şahıslara göre çekimi iyelik ekleriyle yapılmıştır. Şart kipinin olumsuzu da fiilin tabanına -mA olumsuzluk işaretleyicisi aldıktan sonra -sA şart eki ve iyelik ekleri getirilerek ifade edilmiştir.

Ali Şîr Nevâyî'nin Türkçe divanlarında teklik 1. şahıs çekiminde -mA-sA+m biçim birimi olumsuz şart kipini ifade etmiştir. Teklik 2. kişide -mA-sA+η biçim birimi, teklik 3. kişide -mA-sA biçim birimi şart kipinin olumsuzunu sağlamıştır. Çokluk 2. şahıs çekiminde mA-sA+ηIz biçim birimi tanıklanmıştır. Çokluk 1. kişi ve çokluk 3. kişi ile ilgili bir örnek tanıklanamamıştır. Örnekler şu şekildedir:

1.1.1.1.3.1.1. Teklik 1. Kişi

1.1.1.1.3.1.1.1. -mA-sA+m

‘İşk-ı muhriķ deştini ķat’ eylemek düşvâr irür

Kirmesem âhım yili birle hevâsın savutup (GS: 57/3)

“Ah rüzgârıyla sevgisini uzaklaştırıp girmesem yakıcı aşkının ovasını sona erdirmek zor olur.”

Ɩoydum irse kiltürür muñluğ başımğa yüz belā

Ɩoymasam cānğa zarar yitkürgü dik özdin barur (GS: 178/2)

“Sıkıntılı başımı koyduysam yüz bela getirir. Koymasam cana zarar ulaştıracak gibi kendinden gider.”

Ağzı remzin **bilmesem** ey hürde-dān köp kılma ‘ayb

Hürde tutmağ resm imes fehmi itmegenge sırr-ı gayb (NŞ: 51/1)

“Ey dikkat sahibi, nükte ve inceliği anlayan, ağzının işaretini bilmesem çok ayıp etme. Gizli sırrını anlamamışa şaka yapmak tarz değildir.”

Aksa ruhsārıda hoy ni tañ köñül **toktatmasam**

Tag olsa tapmas ol seyl içre imkân-ı şebāt (NŞ: 74/3)

“Yanağından ter aksa buna neden şaşılırsın (şaşılmaz). Gönli istirahat ettirmesem o sel içinde sebat imkânı dağ gibi olsa bulmaz.”

Şahne bezmiğa ni hāşıl ger kirip āşüb ile

Çikmesem şahid bile muṭrib kılıp yağmā kadeḥ (BV: 105/10)

“Devlet görevlisi içki meclisine kargaşalık ile girerse ne olmuş. Şahit ile çalgı çalıp yağmalayıp kadeh dizmesem ne olmuş.”

Ėamıda Ɩan yaşıml ol nev‘ baḥrdür ki kişi

Ɩalur taḥayyür ara **dimesem** ki Ɩandın kiç (FK: 101/3)

“Derdinden gözlerden kanlı yaş akması o çeşit bir denizdir. Çünkü o kişi şaşkınlıkta kalır demesem de kandan geç.”

Terk-i ‘ışk ittim mini ‘ışk ehli ḥaylıdın sürün

Çıkmasam ta‘n u cefā taşı başımğa yağduruñ (FK: 350/1)

“Aşkı terkettim, beni aşk ehli topluluğundan sürün. Çıkmasam eğer ayıplama ve cefa taşını başıma yağdırın.”

Bolmasam ‘āşık fiğānım zār bolğay mu idi

Köymesem pinhān içim efgār bolğay mu idi (FK: 651/1)

“Âşık olmasam haykırmam feryat olacak mıydı? Yanmasam gizli içim yaralanacak mıydı?”

Açmasam şem‘-i cemâli bile köz

Hem hayâli bile aytay niçe söz (FK: 689/246)

“Mum gibi parlak hayaliyle gözümü açmasam da hayali ile nasıl söz söyleyeyim (söyleyemem).”

Ėam öltürür mini ger bâde **içmesem** iy şeyh

Egerçi pendin irür yahşı bu yamandın kiç (FK: 101/5)

“Ey şeyh, her ne kadar bu kötülükten vazgeç dediğin öğüdün iyi olsa da ben içki içmesem dert beni öldürür.”

1.1.1.1.3.1.2. Teklik 2. Kişi

1.1.1.1.3.1.2.1. -mA-sA+η

Tapmasan devr ehlidin mihr ü vefâ ‘ayb itme kim

Bütmemiş bu mîve devrân bağının eşcârıda (GS: 28/8)

“Devr ehlinden vefa bulmazsan ayıplama, çünkü bu meyve dünya bağının ağaçlarında hala bitmemiş.”

Cihân işide bakıp halk ibtilâlarığa

Alar dik **istemeseñ** özni mübtelâ, kadeh iç (GS: 104/4)

“Halkın düşkünlüklerine bakıp cihan savaşında onlar gibi kendini düşkün istemezsen bir kadeh iç.”

Mey-i sâf hem **tutmasan** yahşıdır

Ėamım def‘îğa dürd-i ĥammâr aĥî (BV: 635/6)

“Ey güzel kardeşim, eğer saf içki zaten sunmasan daha iyidir. Onun yerine o gamın defi için mahmurluk veren içkinin tortusu yeterlidir.”

‘Işk içre sürh-rû bola alman çu **sipmeseñ**

Ruĥsâr-ı za‘ ferânı üze lâle-gün dumû‘ (BV: 291/6)

“Safran renginde olan yanağın üzerine lale renkli gözyaşları saçmasan zira aşk içinde mahcup yüz olmayın.”

Cüz’-i cüz’ ayrılrsa bir birdin ni ğam ger **koymasın**

Luţf itip yalguz mini ol vādī-yi hicrān ara (NŞ: 5/6)

“Eğer lütfedip beni o ayrılık vadisinde yalnız koymasın birbirinden parça parça ayrılrsa ne dert.”

Ğadeh ger **birmesen** ay deyr pīri ni asıĝ rencim

Sülūk itmes eşer ger pīrdin yitmes hīdāyet hūb (NŞ: 48/7)

“Ey rahip, kadeh vermesen sıkıntıma ne fayda. Eğer güzel, pirden hidayete erişmezse doğru yola girmenin izi yoktur.”

Ğaçan bī-hūş olur-min özlükümdin

Eger **toldurmasın** cāmım leb-ā-leb (FK: 49/7)

“Eğer kadehimi ağzına doldurmasın ne zaman kendiliğimden sersemlerim.”

Ol kıyaşnıñ küyidin iy kim tiler-sin **çıkmassın**

Hāk-sār anda niçük kim sāye-i dīvār bol (FK: 402/5)

“O sevgilinin köyünden çıkmasın orada nasıl toz toprak içinde kalmış duvar gölgesi olmayı dilersin.”

Şu sipip **oyğanmassın** oyĝatķusıdurlar sini

Ğonçe vū şubh u şurāhī ĝulĝul u külĝü bile (FK: 566/2)

“Su serpince uyanmasın seni sevgili ve sabah vakti ve sürahinin gürültüsü ve ĝülüş ile uyandıracaklardır.”

Bardıñ u kilĝüm didiñ iy şūh-ı ra’nā kilmediñ

Anladıñ kim **kilmesen** öĝümdür ammā kilmediñ

“Ey güzel şuh kadın, gittin ve geleceğim dedin ama gelmedin. Anladın ki gelmesem öleceğim ama gelmedin.”

1.1.1.1.3.1.3. Teklik 3. Kişi

1.1.1.1.3.1.3.1. -mA-sA

Çü eyler cilve-i hüsn ol perī ‘uşşāk ara nitkey

Yüzin **yaşurmasa** bolĝan zamān min tilbe hem peyda (GS: 37/5)

“O peri gibi güzel, âşıklar arasında güzellik edası yapsa ne olacak, yüzünü gizlemese de benim deliliğim ortaya çıkacak.”

Hüblarnı **körmese** sinsiz Nevâyî kılma ‘ayb

Kim körünmey dur közige kimse sindin ayru hûb (GS: 52/9)

“Nevâyî güzelleri görmese ayıp etme. Çünkü senden başka kimse onun gözüne güzel görünmüyor.”

Zülfün açkanda zenaḥ çāhıḡa tüşkey miñ köñül

Koymasa ol çāh üze ruḡsār-ı şem‘in yarutup (GS: 57/2)

“O çukurun üzerine ateş gibi yanaḡını aydınlatıp koymasa binlerce gönül o saçını açınca çenesinin çukuruna düşecek.”

Bardı rahm eylemey ol kâfir-i ḡod-rāy maḡa

Ger teraḡḡum kılıban **kaytmasa** vāy maḡa (NŞ: 15/1)

“Kendi bildiḡini okuyan kâfir bana merhamet eylemeden gitti. Eğer merhamet ederek dönmese vay bana.”

Közüm yaşın arıtıp ger **tükenmese** taḡ imes

‘Aceb durur saçıban suyunı kurusa tiḡiz (NŞ: 218/3)

“Gözünün yaşını temizleyince tükenmese eḡer buna şaşılmaz. Deniz suyunu saçarak kurusa şaşılacak şeydir.”

Serv üze gül **bütmese** ḡad üzre ruḡsārı nidür

Cān eger şirīn imes la‘l-i şeker-bārı nidür (BV: 186/1)

“Servi ağacının üzerine gül bitmese sevgilinin bu boyu üzerinde o güle benzer yanaḡının ne işi vardır? Can eḡer tatlı deḡilse bu şeker yüklü kırmızı dudaḡı nedir?”

Rūzgārıḡ ḡara dip ḡulmet-i ‘ıḡyān içre

Zār idiḡ afv iligi **tutmasa** allıḡḡa sirāc (BV: 92/9)

“Senin geḡen zamanın kara diyerek isyanın karanlıḡı içerisinde olma. Eğer af eli senin karşında ışık tutmazsa ağlayıp kendi içine kapan.”

Tapılmasa ger yār-ı vefā-dār kem irmes

Andın kişi ger tapsa vefā-dār muşāḡib (FK: 53/6)

“Vefalı sevgili bulunmasa eğer insan, ondan vefalı arkadaş bulsa kötü değildir.”

Tözmese tañ yok köñül kim ol melâhat kânının

‘İşvesi toldurmuş anıñ zaḥm-ı pinhânıda tuz (FK: 223/5)

“Gönül sabretmese buna şaşılmaz. Çünkü o güzellik cevherinin işvesi onun gizli yarasına tuz doldurmuş.”

Ger elemimğa çäre **yok bolmasa bolmasun n’itey**

V’er ğamıma şümäre **yok bolmasa bolmasun n’itey** (BV: 619/1)

“Eğer üzüntüme çare yoksa olmasın ne yapayım (bir şey yapamam). Eğer derdime sevgi de yoksa olmasın ne yapayım.”

Bu örnekte, *çare yoksa / olmasın* yapısı *hiçbir şey olmaz* anlamını ortaya çıkarmıştır. Ardından bu yapının *n’itey* soru kalıbıyla kullanılarak olumsuzluğun pekiştirilmesi asıl dikkati çeken unsur olarak görülebilir. *Ne yapayım / bir şey yapamam* olumsuzlaması anlamı kuvvetlendirmiştir. “Yok” olumsuzlama sözcüğü+ olmak sözcüğüne eklenen -mA- olumsuzluk işaretleyicisi+ olmak sözcüğüne eklenen -mA- olumsuzluk işaretleyicisi+ *n’itey* soru sözcüğü bu cümleyi oluşturan yapılardır. Şart cümlesidir. (yok bol- > yoksa şeklinde ifade edilir). Bol- yapısı ile yokluk ifade edilmiştir.

1.1.1.1.3.1.4. Çokluk 1. Kişi

1.1.1.1.3.1.4.1. -mA-sA+k

Ger anıñ dik şāḥ-ı şehir-āşüb āfet **tapmasak**

Bir fakîrî, mihr-bānî, ğam-güsârî közleli (GS: 627/5)

“Onun gibi şehri birbirine düşüren bir güzel bulamasak da bir fakiri gama derde düşürecek bir güzeli gözleyerek (bekliyorum)”

1.1.1.1.3.1.5. Çokluk 2. Kişi

1.1.1.1.3.1.5.1. -mA-sA+ηIz

Kaçan ki **tapmasanız** dehr ara nişânımını

Fenā yolıda tileñ cism-i nā-tuvānımını (GS: 615/1)

“Ne zaman ki dünyada işaretimi bulamasanız yokluk yolunda zayıf vücudumu isteyin.”

Eğer ok u sinān urmağın **inanmasaңыз**

Açıp tenimni ‘adeddin füzün yarağa baķın (NŞ: 358/4)

“Eğer ok ve mızrak vurduğuma inanmıyorsanız tenimi açıp çok sayıdaki yarama bakın.”

1.1.1.1.3.2. Birleşik Zamanlı Şart Kipi Çekimi

1.1.1.1.3.2.1. Teklik 1. Kişi

1.1.1.1.3.2.1.1. -mA-sA+m idi

Ger olmasam idi ol ayğa āšnā hergiz

Başımğa yağmas idi çerh̄din belā hergiz (BV: 202/1)

“Eğer o ay gibi güzele aşına olmasaydım benim başıma felekten asla bela yağmazdı.”

1.1.1.1.3.2.2. Teklik 2. Kişi

1.1.1.1.3.2.2.1. -mA-sA+η irdi

İçip ger tutmasaη irdi kadeh̄ ay nūş-ı leb sāķī

Ni imkân irdi k̄utkarmaķ mini m̄hlik h̄umārımdın (GS: 510/7)

“Ey dudak işreti saki, eğer içki içerken kadehi tutmasaydın beni öldürücü baş ağrısından kurtarmak ne imkân idi (imkânsızdı).”

Katl üçün ilge çü ta‘mīm ile birdiη tenķiş

Ölgüm irdi mini ger k̄ılmasaη irdi taḥşış (NŞ: 273/1)

“Öldürmek için halka eksik bir genelge verdin. Eğer onu bana tahsis etmeseydin ben ölecektim.”

1.1.1.1.3.2.3. Teklik 3. Kişi

1.1.1.1.3.2.3.1. -mA-sA irdi

Rište-i cān bile nāmeη başını çırmaz idim

Ol şerer tārı bile köymese irdi mektüb (FK: 46/3)

“O kıvılcım ateşiyle mektup yakmasaydı, can ipiyle senin mektubunun başını çevirirdim.”

Yüz bīm ü ‘ākıbet işi ma‘lūm imes kişi

Toğmasa irdi yā toğuban ölse irdi kāş (NŞ: 250/9)

“Yüzündeki korku ve son bilinen kişinin işi değildir. Keşke doğmasaydı ya da doğarken ölseydi.”

Tapmas irdim kūyide istep eger ḥod zaḥmıdın

Tökmese irdi kıyan ‘azm eylegendin kıan köñül (GS: 406/3)

“Kesin karar verdikten sonra gönül kan dökmeseydi eğer kendi yaramdan bulmak istesem sevgilinin köyünde bulamazdım.”

Firāk deştide tofrağ olup idi başım

Kötermese idi tofrağdın anı yaşım (BV: 429/1)

“Topraktan onu gözyaşım kaldırmasaydı başım ayrılık çölünde toprak olmuş idi.”

Seyl-i eşkimdin felek gam-hānesi vīrān idi

Kılmasa irdi cefası dūd-ı āhımdın **sütūn** (GS: 482/6)

“Onun cefası ahımın dumanından sütun gibi yapmasaydı gözyaşımın selinden dert evim yıkık idi.”

1.1.1.1.3.3. Birleşik Şart Kipi Çekimi

1.1.1.1.3.3.1. İsim+ Yardımcı Fiille Kurulanlar

1.1.1.1.3.3.1.1. Teklik 1. Kişi

Köñüldin kilgen āhım haylini **men’ itmesem** evlī

Ki miḥnet kişveridin ‘azm kılğan kār vāndur ol (GS: 390/5)

“Gönülden gelmiş ahımın sürüsünü yasaklamasam daha uygun ama o sıkıntı ülkesinden karar vermiş bir kervandır.”

Bir nefes **mest olmasam** hicrān gamı eyler helāk

Cānıma rahm eyleben behr-i Hudā tutkıl kadeḥ (NŞ: 105/4)

“Bir an sarhoş olmasam ayrılık derdi beni helak eder. Canımı esirgeyerek Allah’tan ayrı olma, şu kadehi tut.”

‘İşk otın **terk itmesem** nāsıḥ sözi birle ni taṅ

Pend ile pervāne köymekdin bolur mu mümteni’ (FK: 303/6)

“Aşk ateşini terk etmesem nasihat sözü ile ne yapayım (bir şey yapamam). Öğüt ile pervane gibi yanmaktan geri duran olur mu?”

Yār vaşlıdın **vefā köz tutmasam** ‘ayb itme kim

‘Ömr ü devletdin vefā tutmay durur dānā ümīd (BV: 127/6)

“Sevgiliye kavuşmak için vefa beklemesem ayıp etme, çünkü bilgili ömür ve devletten vefa beklemiyordur.”

Ger **tekellüf kılmasam** sindin idi her niçe kim

Canıma yüzlendi derd ü miñnet ü ğam ey köñül (NŞ: 392/4)

“Ey gönül, eğer bir zorluğa katlansam senden idi. Her nasıl ki ruhuma dert, sıkıntı ve keder yöneldi.”

1.1.1.1.3.3.1.2. Teklik 2. Kişi

Luţf eylegil ki mümkün imes **kılmasañ kabûl**

Yitmek tamām-ı ‘ömr ‘ibādet bile saña (GS:4/9)

“Eğer kabul etmezsen lütf eyle, çünkü bütün ömür sana ibadet ile ulaşmak mümkün değildir.”

Sin Nevāyî'ğa **vefâ eylemesen** bar olsun

Şāh Ebü'l-Ġāzî-i bin Baykara ay kıra köz (GS: 227/7)

“Ey kara gözlü güzel, sen Nevâyi’ye vefa eylemesen Ebü’l- Gazi Bahadır Han var olsun.”

Nevāyî ister isen salţanat fenā bol kim

Cihān zebūnuñ irür **bolmasañ cihānga zebun** (GS: 511/10)

“Nevâyi eğer saltanat istersen fena ol, çünkü cihana aciz olmasan cihan düşkünün olur.”

Ġonçe külgüsige iy bülbül **köñül** ger **birmesen**

Bağrıña her gül sayu yüz hār bolğay mu idi (FK: 651/7)

“Ey bülbül, sevgilinin gülüşüne gönül vermesen eğer bağrına her gül yüz kadar diken olmayacak mıydı?”

Bu tîre dehrni ger ‘**âşık itmesen** bolmas

‘Arūs-ı mihr-i felek mazharıda cılve-nümāy (NŞ: 576/3)

“Cılve yapan, dünyanın güneşi olan gelin göründüğünde bu karanlık dünyayı eğer sevmesen olmaz.”

1.1.1.1.3.3.1.3. Teklik 3. Kişi

Luţfuñ **refikim olmasa** ni had ki yitke min

Baştın ayak günāh u dalālet bilen saña (GS: 4/6)

“Senin lütfun yoldaşım olmasa ne haddime ki baştan ayağa günah ve dalalet ile sana ulaşabilirim.”

Kāfir-i ‘ışk olğan **evlā dime**se imān sözün

Hüb imes teşbîh târî rişte-i zünnâr ara

“Aşk kâfiri olmuş kimse evvela aşk sözünden bahsetmesin. Zünnar arasındaki ipi sevgilinin saçına benzetmek hoş değildir.”

Dehr ilidin nef ‘ eger yok tur **zarar** hem **bolmasa**

Merhem er yok tur köñülge **nîşter** hem **bolmasa** (GS: 30/1)

“Eğer dünya elinden fayda yoksa zarar da olmasa insana merhem yoktur gönüle neşter de olmasa.”

‘Ālem ehli bezmidin ger yok ciger-gün sāğarî

Kāşki yüz miñ kadeh **hūn-ı ciger** hem **bolmasa** (GS: 30/2)

“Ālem içinde ciğer renginde bir kadeh yok. Keşke yüz binlerce kadeh ciğer kanı da olmasa.”

1.1.1.1.3.3.1.4. Çokluk 2. Kişi

Nazenin hâtırığa **kilmeseniz** siz dağı **hoş**

Yavumañ min kibi bezmiğa vü hūn-ābe yutuñ (GS: 357/7)

“Bir nazlı, cilveli güzelin hatırına hoş gelmeseniz de ben gibi eğlence meclisine yaklaşmayın ve gözyaşı yutun.”

1.1.1.1.3.3.1.5. Çokluk 3. Kişi

Közlerin devride müjgānığa ol nev‘ hücūm

Ni durur **kılmasalar** fitnenin üstide **talaş** (NŞ: 253/4)

“O karışıklığın üstüne kavga etmeseler senin gözlerin döndüğünde kirpiklerine o tür bir hücum nedir.”

1.1.1.1.3.3.2. Fiil+ Zarf-Fiil+ Yardımcı Fiille Kurulanlar

1.1.1.1.3.3.2.1. Fiil+ Y Zarf- Fiili+ Yardımcı Fiille Kurulanlar

1.1.1.1.3.3.2.1.1. Teklik 1. Kişi

Tirig kılsam ger özni bezm-i vaşlın içre salgay-min

Firākın şiddetin **diy almasam** hod yığlay alğay-min (NŞ: 471/1)

“Diri kalsam eğer kendimi kavuşma meclisine bırakacağım. Ayrılığın şiddetini bizzat söyleyemesem de ağlayabileceğim.”

1.1.1.1.3.3.2.1.2. Teklik 2. Kişi

Bād-pāyı seyriğa hem-teklik **eyley almasa**

Yirge mindin yüz koyup körgeñ sayı cevlanın öp (GS: 71/2)

“Yel ayaklıyı (hızlı at) yürüyüşe yoldaş eylemezsen yürüyüşünü gördüğünde yere yüz koyup öp.”

1.1.1.1.3.3.2.2. Fiil+ A Zarf-Fiili+ Yardımcı Fiille Kurulanlar

1.1.1.1.3.3.2.2.1. Teklik 3. Kişi

Emriñdin ayru tilge tekellüm çü yok ni ‘ayb

Ger hamd **ite almasa** bu bî-zebân sağa (GS: 6/3)

“Senin emretteğinden başka dilin söyleyeceği bir şey olmasa bu neden ayıp olsun! Eğer seni övmese de senin için dilsiz gibidir.”

1.1.1.1.3.3.2.2.2. Çokluk 2. Kişi

Dōstlar allıda atımnı **tuta almasa**nız

Nakd-i cānımnı başığa ivürün pinhānī (BV: 651/4)

“Dostların önünde atımı tutamasanız can nakdimi başına gizlice çevirin.”

1.1.1.2. Zaman Çekim Şekillerinde Olumsuzluk

Haber kipleri ya da bildirme kipleri olarak adlandırılan zaman ekleri, yapılmış, olmuş; yapılmakta, olmakta ve yapılacak, olacak olan işleri, oluşları veya durumları haber verme, yargı hâlinde bildirme özelliği olan kipler olarak tanımlanmıştır. Geçişli, geçişsiz, olumlu olumsuz kök ve gövde halindeki bütün fiilleri kapsamaktadır. Bu kipleri kurmak üzere getirilen ekler, hem kipin ifadesi olan şekil ve kalıbı hem de zamanı içine almaktadır (Korkmaz, 2009: 583).

Bildirme kipleri gerçek hareketleri haber veren kalıplar olarak görülmektedir. Gerçekleşmiş, gerçekleşecek bir hareketi haber vermek söz konusu olduğu için haber kipleri olarak da bilinmektedir. Bu haberin içinde zamanın da olduğu ifade edilmiştir (Ergin, 2001: 319).

Burada Ali Şîr Nevâyî'nin Türkçe divanlarında bildirme kipleri içerisinde değerlendirilen zamanlar ele alınmıştır:

1.1.1.2.1. Görülen Geçmiş Zaman Kipi

1.1.1.2.1.1. Basit Görülen Geçmiş Zaman Kipi Çekimi

Görülen geçmiş zaman kipinde fiilin bildirdiği iş, oluş veya hareketin gerçekleşmesi içinde bulunulan zamandan daha önceki bir zamanda sona ermiştir. Bu zaman kipinde, fiilin bildirdiği durumun bittiğine konuşan kişi tanık olmuştur. Yani geçmişteki hareket eğer konuşanın bilgisi önünde olmuşsa o hareket görülen geçmiş zamanla anlatılmıştır (Korkmaz, 2009: 527).

Türkiye Türkçesinde “-DI/-DU” şeklinde olan görülen geçmiş zaman eki, baştan beri iyelik kökenli şahıs ekleri ile yapılmıştır (Ergin, 2001: 323-324). Geçmiş zamanın olumsuzu -ma- olumsuzluk ekiyle sağlanmaktadır.

Geçmiş zamanı ifade eden üç fiil formu vardır: belirleyici geçmiş zaman, dolaylı (Budist kaynaklarında), hareketli geçmiş zaman. Belirleyici geçmiş zaman ekleri şunlardır:

1. Teklik kişi -dXm	1. Çokluk kişi -dXmXz
2. Teklik kişi -dXηXz~ -dXg	2. Çokluk kişi -dXηXz~dXgXz, -dXηXzlAr
3. Teklik kişi -dI	3. Çokluk kişi -dI(lAr)

Eski Türkçede geçmiş zaman 2. kişi çekiminde görülen /g/ ses biriminin 2. şahıs varyantlarına özellikle Orhun yazıtlarında rastlanır; KT'de öl-tüg 'öldün'. 2. çokluk şahıs Orhun Türkçesinde sadece “-dXgXz” kullanılmış olabileceği belirtilmiştir; KT yazıtında bardığız ve ärtigiz gibi biçimleri görülmektedir (Erdal, 2004: 238).

Karahanlı Türkçesinde görülen geçmiş zaman çekimi “-DI, -DU” ekleri ile yapılmaktadır. Ek üçüncü şahıslarda daima düz ünlüdür, yuvarlak ünlülü şekillerine rastlanmadığını belirtilmiştir. Ayrıca ekler “ç, d, k, k, s, ş” gibi tonsuz ünsüzlerden sonra ağırlıklı olarak “t” ile yazılmıştır (Güner, 2021:400). Karahanlı Türkçesi Dönemi'nde görülen geçmiş zaman çekimi şu şekildedir:

1. teklik şahıs {-DXm}, 2. teklik şahıs {-DXn}, 3. teklik şahıs {-DI}, 1. çokluk şahıs {-DXmXz}, 2. çokluk şahıs {-DIñIz}, 3. çokluk şahıs {-DI ya da -DIñAr}. Aynı zamanda 1. çokluk kişi için -DUK ekli örnekler de vardır.

“-DUK” eki Karahanlı Türkçesi sahasında çok işlek bir ek değildir. Bu ek bu dönem eserlerinde genellikle sıfat fiil eki olarak kullanılmıştır. Bu ekin fiil çekim eki olarak kullanımına sadece DLT’de rastlanılmıştır (Nalbant, 2002: 196). Karahanlı Türkçesinde geçmiş zamanın olumsuz fiil kök veya gövdelerine -mA- olumsuzluk işaretleyicisi getirilerek sağlanmaktadır.

Harezm Türkçesinde görülen geçmiş zaman ekleri Karahanlı Türkçesinde olduğu gibidir. Ancak 1. çokluk şahıs çekiminde “-DUK, -dImIz” çekimleri birlikte kullanılmaya başlanmıştır (Argunşah ve Sağol Yüksekaya, 2012: 199). Görülen geçmiş zamanın olumsuz -ma/-me ekiyle teşkil edilen olumsuz tabanlara görülen geçmiş zaman eklerinin getirilmesiyle yapılmıştır.

“-DUK” eki Oğuz grubu Türk lehçelerinde önce bütün şahıslarla kullanılmış fakat Harezm Türkçesi Dönemi eserlerinden başlamak üzere görülen geçmiş zaman I. çokluk şahıs eki olarak genelleşmiştir (Nalbant, 2002: 200). -DUK ekini değerlendiren Nalbant (2002:196), “ok” edatının Eski Türkçede tanıklanan örneklerde zarf-fiil olarak da kullanılabildiğini ifade etmiştir. Yine Eski Türkçede şartın çekiminde DLT’den – DUK ile ilgili alınmış örneklerde olduğu gibi şahıs eki almayan ve şahsın zamirlerle belirlendiği -sa ve yine Eski Türkçede aynı zamanda zarf-fiil olarak kullanılan -di ekine gelmesinin, bu eklerin arasındaki paralelliği ve ok edatının işlev olarak birbirine yakın eklere geldiğini gösterdiğini belirtmiştir. Bu durumda “-DUK” ekinin hem zarf-fiil olarak hem de şahıs eki olarak kullanımında şart ekine benzerliğinin, ok edatının çekimde gerek şart gerek -DUK ekiyle kullanılmasının, -DUK şahıs ekinin -sAr şart ekinde olduğu gibi zarf-fiil eki olarak da kullanılabilen *DI zaman eki ile + ok edatından oluştuğunu dile getirmiştir. Kuznetsov’a göre (1995: 199- 200), görülen geçmiş zaman ekinin kökeni tüke- “bitmek, tükenmek, sona ermek” fiiline dayanmaktadır. Bu fiil, Oğuzcaya özgü olup diğer Türk lehçelerinin bazılarında geçmemektedir. Bu lehçelerin, -tük / -dük ekini Ana Oğuzcadan aldığı; alırken de son ünsüzünü ortadan kaldırıp yuvarlak ünlüsünü de düzleştirerek -tük’ü -tı’ya çevirdikleri belirtilmiştir.

Çağatay Türkçesinde görülen geçmiş zaman kipi, fiil tabanına +d zaman işareti+ iyelik eklerinden türemiş kişi ekleri ile yapılmıştır. Görülen geçmiş zamanın olumsuz

fiil tabanına +mA olumsuzluk işaretleyicisi +d zaman işareti+ iyelik eklerinden türemiş kişi ekleri getirilerek sağlanmıştır:

Almadım/almadın/almadı

Almadık/almadınız/ almadılar (Eckmann, 2017: 117).

Ali Şîr Nevâyî'nin Türkçe divanlarında görülen geçmiş zaman ekleri "1. teklik şahıs {-DXm}, 2. teklik şahıs {-DXn}, 3. teklik şahıs {-DI}, 1. çokluk şahıs {-DXk}, 2. çokluk şahıs {-DIñIz}, 3. çokluk şahıs {DIñAr}" şeklindedir. Olumsuzluk şekli de fiil tabanına -mA standart olumsuzluk eki getirilerek yapılmıştır.

Ali Şîr Nevâyî'nin Türkçe divanlarında teklik 1. şahıs çekiminde -mA-dI+m biçim birimi olumsuz görülen geçmiş zaman kipini ifade etmiştir. Teklik 2. kişi -mA-dI+ñ biçim birimi, teklik 3. kişide -mA-dI biçim birimi olumsuz geçmiş zaman anlamı sağlamıştır. Çokluk 1. şahıs çekiminde -mA-dI+k biçim birimi tanıklanmıştır. Çokluk 3. kişi çekiminde -mA-dI+lAr biçim birimi olumsuzluğu sağlamıştır. Çokluk 2. kişi ile ilgili bir örnek tanıklanamamıştır. Görülen geçmiş zamanın olumsuzluk eklerinin şahıslara göre çekimi ve örnekleri şöyledir:

1.1.1.2.1.1.1. Teklik 1. Kişi

1.1.1.2.1.1.1.1. -mA-dI+m

Nāme-i şevkum ni nev' ol ayğa yitkey çünki min

İl atın okur haseddin **yazmadım** 'unvān aña (GS: 10/5)

"O güzele ne çeşit (tür) sevincin mektubu ulaşacak, kıskançlıktan el adını okur bu yüzden kim olduğumu belirtmedim."

Ğuşşa çengidin Nevâyî **tapmadım** 'uşşāk ara

Tā Nevâyî dik esir ü bî-nevā boldum saña (GS: 171/7)

"Âşıklar arasında keder sazından Nevâyî'yi bulamadım. Nevâyî gibi köle ve çaresiz oldum sana."

Ağzı hecridin Nevâyî dik 'adem şahrāsıda

İttim andağ kim özüm hem isteben **tapılmadım** (FK: 433/7)

"Nevâyî gibi yokluk çölünde ağzının ayrılığından kayboldum. Öylece kendim de isteyerek rastlamadım."

Şükr şem‘in **yakmadım** vaşlınđda itti dāğ-ı hecr

Bizni bu otlarğa köydürgen irür ol hāmlıg (GS: 312/2)

“Kavuştuğunda ayrılık yarası kaybolduğu için şükür mumunu yakmadım. O eğrilik bizi bu ateşlere yandırmıştır.”

Lahza lahza hecr otı çıktı ‘alem üzre ‘alem

Ötti mü bir lahza kim ol şu‘leğa **yakılmadım** (FK: 433/4)

“Her an ayrılık ateşi bu dünya üzerine bayrak çekti. O ahının kıvılcımıyla yakılmadığım bir tek an geçti mi (geçmedi).”

Ölgenimdin sonra kildi sorgalı derdimni yār

Uyku kör kim başıma yitip kuyaş **uyğanmadım** (GS: 433/2)

“Sevgili derdimi sormak için öldükten sonra geldi, güneş başıma gelinceye dek uykudan uyanmadım.”

Velī ayt dip kim maña tuttı yüz

Ki min yüz üçün **dimedim** iki yüz (GS: 633/62)

“Ama söyle diyerek bana geldi. Ki ben yüz için iki yüz demedim.”

Maña kadehni **dimedüm** yitürgil ey sākī

Ki gam helak kıılır bar isem demī ansız (NŞ: 215/6)

“Ey saki, bana kadehi ulaştır demedim. Ki bir an onsuz var isem dert helak kıılar.”

Ser-ğayl idim bu kiçe harābāt ehliğa

Ol salţanatnı lîk özümge **inanmadım** (NŞ: 417/4)

“Bu gece meyhane müdavimine kafile başıydım. Fakat o hükümdarlığı kendime güvenmedim.”

İy Nevāyi istesen tınmak işiñ Tiñrige sal

Yoksa min sa‘y iyleben sındı köñül **sındurmadım** (FK: 427/11)

“Ey Nevâyî, istesen de duyma işini Tanrı’ya bırak. Yoksa ben gayret ettiğim halde gönül kırıldı, kıdırmadım.”

1.1.1.2.1.1.2. Teklik 2. Kişi

1.1.1.2.1.1.2.1. -mA-dI+η

Nāşihā ‘āşıklığımnı men‘ kıldıñ **bilmediñ**

Kim naşihat birle def ‘ olmas kaşa bolğan bela (GS: 32/6)

“Ey öğüt verici, sen sevdanı yasakladın, bilmedin. Çünkü kaderde yazılmış olan bela nasihat ile son bulmaz.”

Aytaman kim ‘ömr ötüp **sağınmadıñ** bir dem mini

Katl iterde çün kirek boldı kişi yād eylediñ (NŞ: 347/5)

“Söyleyemem ki ömür geçip bir an bile beni özlemedin. Katledildiğinde gerekli olduğu için hatırladın.”

Kühen piri yolunda öldi bir hem **bakmadıñ** yā Rab

Ki ötkey hayr birle bu gurūr u nev-cüvānlıklar (BV: 198/7)

“Ya Rab, çok yaşlı biri senin yolunda öldü de bakmadın. Bu gurur ve delikanlılıklar iyilik ile geçecek.”

‘ Ārızını ay disem yok ‘ ayb çun **körgüzmediñ**

Ey kuyaş çihreñni aç kim yaḥşı iyley ihtiyāt (BV: 283/2)

“Yanağına ay desem ayıp değil çünkü göstermedin. Ey sevgili, yüzünü aç ki iyi sakınayım.”

Ey ki boynumğa yazuk dip katl tığın **sürmediñ**

Sin ni kılsañ kıl minıñ boynumğa bolsun ol yazuk (BV: 316/2)

“Ey ki boynuma yazık diyerek katl kılıcını sürmedin. Sen ne yaparsan yap benim boynuma o yazık olsun.”

Āteşin gül gonçesi dik örtediñ köñlümni lik

Açıban anı nesim-i vaşldın **savutmadıñ** (FK: 366/4)

“Ateşten gül gonca gibi gönlümü yaktın ama açarak onu kavuşma rüzgârından uzaklaştırmadın.”

Dāne-i eşkimge kim rām oldı hicrān kuşları

İy köñül bir kün figānıñdın anı **ürkütmedin** (FK: 366/5)

“Ayrılık kuşları gözyaşı taneme itaat etti. Ey gönül, feryadından onu bir gün ürkütmedin.”

Haste köñlüm kim ğam u hūn-ābe kıldıñ kısmeti

Bu ğızā vü şerbet ol bīmārdın **öksütmedin** (FK: 366/6)

“Hasta gönlüme dert ve gözyaşı bölüştürdün. Bu gıda ve şerbeti o hastalıktan eksiltmedin.”

Bāde-i vaşlın ğanīmet tut Nevāyī zīnhār

Kimni kanlar kim bu gül-gün sunı istep **yutmadın** (FK: 366/7)

“Nevâyî, bu gül renkli suyu isteyerek kimi kanlar yutmadın, kavuşma şarabını ganimet say.”

Ay u yıl dīvāne vü mest olmağınñdın **toymadın**

Yılçılāy ol ay barur bir laḥza ayıl iy köñül (FK: 385/4)

“Ey gönül, o sevgili gideli bir yıl olmasına rağmen aylarca ve yıllarca deli ve sarhoş olmaktan doymadın.”

1.1.1.2.1.1.3. Teklik 3. Kişi

1.1.1.2.1.1.3.1. -mA-dI

Ni işke boldı bī-ārām közgü ‘aksi dik Mecnūn

Yüzi közgüside ‘aksini ger **körgüzmedi** Leylā (GS: 2/4)

“Yüzünün aynasında eğer Mecnun kendi yansımasını görmediyse Mecnun niçin aynanın karşısında kendini görünce hangi işten dolayı bundan rahatsız oldu.”

Nidin yüz gül açar ‘ışık otıdın bülbül kibi Vāmık

Yüzünñdın ger ‘izārı bağıda gül **açmadı** ‘Azrā (GS: 2/6)

“Vamık bülbül gibi aşkın ateşinden neden yüzlerce gül açıyor, Azra da o yanağının bağında niçin güller açmadı.”

Yol imes Yeşrib'de yırtıp tur yüzün tırnağ ile

Mağdemiñ tã **yitmedi** ol vādī-i hürrem ara (GS: 7/8)

“Sen Vadi-i Hürrem’e tam olarak adımını atmadın ki Medine-i Münevvere’de yüzünü tırnaklarıyla yırtmak uygun düşmez.”

Çü kırb Kāfıga yittin **yitişmedi** Cibril

Ni nev‘ Hüdhüd Sîmurğ ile bolur yoldaş (NŞ: 242/6)

“Allah’a yakınlaştığı için Kaf dağına ulaştın ama Cebrail ulaşmadı. Hangi tür Hüdhüd kuşu Anka kuşu ile yol arkadaşı olur.”

Meh-veşā, serv-ğadā, lāle-ruḥā, sîm-tenā

Çāre kim **kalmadı** şabrım ğam-ı hecriden yana (GS: 42/1)

“Ey ay gibi güzel, ey selvi gibi boylu, ey lale yanaklı, ey gümüş tenli güzel, senin ayrılığının üzüntüsüne sabrım da çarem de kalmadı.”

Dehr bāğıda giyāh-ı mihr hergiz **bütmedi**

Ger diseñ kim körmeyin bî-mihrlük bu sözge büt (GS: 75/7)

“Eğer sevgisizlik görmeyim dersen bu söze inan. Dünya bahçesinde muhabbet otu asla ortaya çıkmadı.”

Bedengā **kilmedi** ‘azm-i kūyün eyledi rūḥ

Ki rūḥ şahşını ol ğamze eyledi mecruh (GS: 106/1)

“Ruh sevgilinin köyüne niyet eyledi, bedene gelmedi. O süzgün bakış kişinin ruhunu yaraladı.”

Şām-ı hecrimdin ni āgeh ol ki hicrān tünleri

Taḡa tigrü **dökmedi** şūr-ābeni bir şām telḥ (GS: 114/3)

“O ayrılık geceleri ayrılığımın akşamında nasıl tutum ve davranışlarında ölçülü. Bir akşam sabaha kadar acısından gözyaşı dökmedi.”

Mey il bile içiben bizni hāk-i rāh iylep

Figān ki **tökmedi** dürd-i piyāle hem bizge (FK: 30/5)

“İçkiyi başkası ile içerek bizi yol toprağı eyleyerek kadehte kalan son içki tortusunu da bize feryad ettiği vakit dökmedi.”

Mey tut ki fānī oldı felekdin besī binā

Hergiz hālel **yitürmedi** deyr-i fenāğa çarḥ (GS: 115/5)

“Dünyadan geçici olduğun vakit şarap kadehini tut. Dönen yokluk dünyasında asla yapı bozmadı.”

1.1.1.2.1.1.4. Çokluk 1. Kişi

1.1.1.2.1.1.4.1. -mA-dI+k

Ol kıyaştın başka atkay kabaḳ veh **körmedük**

Aḥter-i sa’di ki her dem zāhir itkey bir şihāb (GS: 47/5)

“Yazık ki o güneşten (sevgili) kabağa ok atacak görmedik. O sevgili her zaman bir kıvılcım gibi mutluluk yıldızı gösterdi.”

Ġam ü endūh Ye’cūciğa her dīvār şeddī dur

Fenā mey-hānesi dik **tapmaduḳ** dārü’l-amān hergiz (GS: 217/7)

“Dert ve sıkıntı Kuran’da bahsi geçen kısa boylu kavime bir duvar engeli gibidir. Yokluk meyhanesi gibi korunulacak yer asla bulmadık.”

Tutmaduḳ ihtiyār ile mey-hāne şāri’in

Kısmet hākimi beyle çivürdi ‘inānımız (GS: 218/6)

“Meyhane yolunu ihtiyar ile tutmadık. Kısmet hākimi dizginimizi böyle çevirdi.”

Rū-be-rū her ‘uzvı her ‘uzvumğa tōş dik **tüşmedik**

Yüzi közgüsi velī bu dūdluḡ efgānga tōş (BV: 253/3)

“Karşılıklı her uzvu her uzvuma dōş gibi [denk] düşmeyen [Sevgilinin] yüz aynası bu dumanlı fğanıma münasıptır.”

1.1.1.2.1.1.5. Çokluk 3. Kişi

1.1.1.2.1.1.5.1. -mA -dI+lAr

Çu aldı oynagaı nağd-i hūş u şabrımın

Yana tā **bilmediler** tā ni iyledi ol şūh (BV: 111/6)

“Aklımın nakdi ve sabrımı oynatıp aldığı gibi yine o güzel ne yaptı bilmediler.”

Nevāyī iç kadeh ü fāni ol ki taptı beḳā

Birev ki **tapmadılar** il sorağ u bilgüsin (FK: 479/7)

“Nevāyī içki iç ve ölümlü o ki sonsuzluk buldu. Başkasına soru soran birisinin bilgisini bulamadılar.”

Çün ezel kısmetin il kāmı bile **kılmadılar**

‘İşkdin tutsa bolur bizni ḥalāyık ma‘zūr (NŞ: 142/5)

“Başlangıcı olmayan geçmiş zamanın kısmetini başkasının isteğiyle yapmadılar, çünkü bizi aşktan mazur tutsa esir edilmiş olur.”

1.1.1.2.1.2. Birleşik Görülen Geçmiş Zaman Kipi Çekimi

1.1.1.2.1.2.1. İsim+ Yardımcı Fiille Kurulanlar

1.1.1.2.1.2.1.1. Teklik 1. Kişi

Mihr ile meh pertevdin közni **rūşen kılmadım**

Bolğalı mihr-i ruḥung māhiyyeti rūşen maḥa (GS: 14/2)

“Ruhunun güneşinin mahiyyeti bana aydınlık olduğundan beri güneş ile ay ışığından gözümü aydınlık kılmadım.”

1.1.1.2.1.2.1.2. Teklik 2. Kişi

Kelāmın eger şīrīn lebide **kılmadıñ muzmer**

Nidin bes la‘l olur Ferhād’nın ḳan yaşıdın ḥārā (GS: 2/7)

“Eğer sözünü o tatlı dudağının arasında saklamadıysan neden Ferhat’ın kan yaşından o mermer kıpkırmızı olur.”

Siniñ yādın bile öldi Nevāyī

Tirig bol gerçi anı **kılmadıñ yād** (GS: 126/7)

“Senin hatıran ile Nevāyī öldü. Gerçi onu hatırlamadın, sen yaşa.”

Çunki çıktın çıktı cânım ni ‘iyâdet irdi bu

Katlim ittin haste cismimğa **devâ yitkürmediñ** (FK: 359/5)

“Çünkü çıktın canım çıktı, nasıl bir iyilikti bu? Öldürdün hasta bedenime şifa buldurmadın.”

Bâğ ara iy serv hem ser-sebz-sin hem ser-firâz

Kim niçük kim nesteren her hâşka **baş indümediñ** (FK: 359/6)

“Ey servi gibi salınan sevgili, bağ arasında hem genç ve tazesin hem de kibirlisin. Bundan dolayı nasıl ki yaban gülü her aşâğılık kimseye baş indirmedin.”

Gül çağı bâğınğa kim **yol birmediñ** ey bâğbân

Çın mudur deyr bolğalı deyrler şafâsı kalmamış (NŞ: 269/6)

“Ey bahçıvan, gülün açılma dönemi bağına yol vermediğin için meyhane olduğundan beri doğru mudur meyhanelerin eğlencesi kalmamış.”

1.1.1.2.1.2.1.3. Teklik 3. Kişi

Çam tüni zulmide **handân bolmadı** hâlimğa şubh

Şubh dik ni tañ ki bolğay çäk-i pîrâhen maña (GS: 14/6)

“Sabah vakti halime dert gecesinin zulmü nedeniyle gülmedi. Tan vaktinde sabahın açtığı gibi benim gömleğim de böyle yırtılıp açılacak.”

Bâde mir’âtıda şâhid ‘aksi **zâhir bolmadı**

Bâde vü şâhidka bolmay naqd-i pindârım fidâ (GS: 34/8)

“İçki aynasında sevgilinin yansıması görünmediği gibi içki ve sevgiliye gururumun sermayesi olmayayım.”

Libâs-ı mâtem ara kaldı tâ ebed sâye

Ki mihrdin nige yanında **bolmadı maşhûb** (GS: 43/6)

“Gölge sevgilinin matem elbisesi içinde ebede kadar kaldığı halde onun güneşinden niçin nasiplenemez.”

Hūblarını ‘arz kıldım **kılmadı** köñlüm **pesend**

Anı körgeç ihtiyārı kalmayın didi bu hūb (GS: 52/4)

“Güzellerini gönlüme sundum, hiçbirini gönlüm beğenmedi. Onu (sevgili) görünce aklı başından gidip güzel budur dedi.”

1.1.1.2.1.2.1.4. Çokluk 1. Kişi

Takvi ehli dik barıp men‘ küyıda **yol tapmaduk**

Sāḫiyā mey tut ki bu katla baralı özgece (NŞ: 550/7)

“Takva ehli gibi varıp engellenen yerde yol bulmadık, çünkü bu defa başkaca varmak için ey saki şarap kadehini tut.”

1.1.1.2.1.2.1.5. Çokluk 3. Kişi

Melāyik **olmadılar** ol harem ara **maḥrem**

Ricāl ḫalveti dūrıdın ol şıfat ki nisa (NŞ: 6/6)

“Melekler o haremde yasaklanmadılar. Çünkü erkeğin halvetinden uzak olma kadının özelliğidir.”

Eyle mecrūḫ olmışam kim **kılmadılar tu‘me** hem

Eylep itlerge eşer cism-i figārımnı körüp (NŞ: 56/5)

“Öyle yaralanmışım ki yaralı vücudumun izini görüp etlerimden azık hazırlamadılar.”

Ḥalā ki müyesser bolur ol mey bile hoş ḫāl

Nivçün ki **raḳam kılmadılar** ‘ömrğa ḫāle (NŞ: 526/8)

“O şarap ile hoş zaman şimdi kolaylıkla yapılır. Hala niçin ömre rakam kılmadılar.”

1.1.1.2.1.2.2. Fiil+ Zarf-Fiil+ Yardımcı Fiille Kurulanlar

1.1.1.2.1.2.2.1. Fiil+ A Zarf-Fiil+ Yardımcı Fiille Kurulanlar

1.1.1.2.1.2.2.1.1. Teklik 1. Kişi

Til söz bile tā kıztıttı hengāmemni

Bir hem **yite almadım** bu ḫod-kāmemni (GS: 866/1)

“Arkadaşımı dilinden çıkan söz ile kızdırdığından beri bu kendini beğenmiş bir de ulaşamadım.”

Ki iy zār-ı belā-keş ‘āşıkım minsiz niçükdür-sin

Min oldum lāl ü **ayta almadım** meyl-i cevāb iylep (FK: 63/5)

“Ey ki bela çekenin ağlayışı, aşığım bensiz ne yaparsın. Ben dilsiz oldum ve cevap vermeye yönelip söyleyemedim.”

1.1.1.2.1.2.2.1.2. Teklik 3. Kişi

Nihāl-i vaşl anıñ dik құrup turur ki anı

Kökerte almadı köz ikki cūy-bārı bile (GS: 571/4)

“Kavuşma fıdanı onun gibi kurumuştur ki onu iki göz akarsu kenarında bile yeşertemedi.”

Қуяш жоқ ki bir зерre māhiyyeti

Tapa almadı sa’y ile fikretim (FK: 681-X/3)

“Güneş (sevgili) yok, onun özünden bir zerre de yok. Bu durumu çalışarak fikrim bulamadı.”

1.1.1.2.1.2.2.2. Fiil+Y Zarf-Fiil+ Yardımcı Fiille Kurulanlar

1.1.1.2.1.2.2.2.1. Teklik 1. Kişi

Қақан болғай маңа ваşlında imkân-ı ғarab hergiz

Ҳayālinde чу **iyley-almadım** terk-i edeb hergiz (BV: 213/1)

“Bana kavuşmanda eğlence imkânı ne zaman olacak. Seni hayal ederken bile asla edebi terk etmedim.”

Min чу **asray almadım** sırrımını n'iylep ‘ayb itey

Düşmen-āyīn dōstlar ger āşkārā kıldılar (FK: 159/6)

“Düşman gibi dostlar eğer açıkladırsa ben sırrımı ne yapıp saklamadım, kusur işleyeyim.”

1.1.1.2.1.2.2.2.2. Çokluk 2. Kişi

Fāş kılmañ rāz çun kim **asray-almay kıldıñız**

Özgelerdin asramak bārī temennā kılmañız (BV: 216/2)

“Sırrı açıklamayın. Siz onu gizlemeden açıkladınız. Hiç olmazsa başkalarından da gizlemekten çekinmeyiniz.”

1.1.1.2.2. Öğrenilen Geçmiş Zaman Kipi

1.1.1.2.2.1. Basit Öğrenilen Geçmiş Zaman Kipi Çekimi

Öğrenilen geçmiş zaman kipi, fiilin karşıladığı iş, oluş veya kılışın içinde bulunulan zaman diliminden daha önce gerçekleştiğini fakat konuşanın bunu görmediğini, başkasından duyup öğrendiğini, bunu da daha sonra fark ettiğini bildiren şekil ve zaman kalıbı olarak tanımlanmıştır. -mİş/-mUş eki ile kurulan ve kullanımı çok yaygın olan bu kip, eklendiği fiil kök ve gövdesinin ünlü uyumuna bağlı olarak dört ayrı ses yapısına girmektedir. Kökeni bakımından -mİş/-mUş sıfat-fiilinden geldiği belirtilmiştir (Korkmaz, 2009: 600-601). Öğrenilen geçmiş zamanın olumsuz fiil tabanına -mA- olumsuzluk işaretleyicisi getirilerek sağlanmıştır.

Eski Türkçede belirsiz zaman (anlatılan geçmiş zaman) olarak ifade edilen bu kip, -mış, -miş; n ağzında yer yer -maş, -mâş; yuvarlak ünlülerden sonra çok nadir olarak da -muş -müş şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Belki de -ma- olumsuzluk eki almamaktadır (Gabain, 2007: 81).

Kuznetsov (1995: 210), “*Türkiye Türkçesinin Morfoetimolojisine Dair*” adlı çalışmasında, “Öğrenilen geçmiş zamanın uzun müddet olumsuz şekli olmadığını belirtmiştir. (-ma-mış ek öbeği yerine bir –ma-duk, ara sıra da –duk yok öbeği) kullanıldığını; birçok Türk lehçelerinde (mesela Kıpçak Türkçesinde ve Karluk Türkçesinde) -mış şeklinin ya olmadığını ya da Oğuzcadan aktarılmış az işlek bir ek olarak var olduğunu ifade etmiştir.

Eraslan (2012: 341- 342), “*Eski Uygur Türkçesi Grameri*” adlı çalışmasında öğrenilen geçmiş zaman kipinin olumsuz için, olumsuz fiil tabanlarına -mış/-miş şekil ve zaman ekiyle 1. tip şahıs unsurlarının getirilmesiyle oluştuğunu belirtmiştir. Ardından Uygur Türkçesinde pek yaygın olmayan isim-fiil kökenli -yuk/-yük biçimli geçmiş zaman kipinden bahsetmiştir. Öğrenilen geçmiş zamanın olumsuz fiil tabanına -mA- olumsuzluk işaretleyicisi getirilerek sağlanmıştır.

Karahanlı Türkçesinde öğrenilen geçmiş zaman kipinin çekimi -mİş ile yapılmaktadır. Şahısların gösterilmesinde şahıs zamirleri kullanılmıştır: ayur men **unıtmış men** edgü işig “Ben, bu iyi işi unutmuşum, der.” (KB 1577) örneğinde görüldüğü gibi. Çokluk 3. şahıs -IAr olarak eklenmiştir (Güner, 2021: 418). Öğrenilen geçmiş zamanın olumsuz fiil tabanına -mA- olumsuzluk işaretleyicisi getirilerek sağlanmıştır.

Kutadgu Bilig’de öğrenilen geçmiş zaman teklik birinci ve ikinci şahısta, şahıs ifadesi için “men” ve “sen” zamirleri kullanılır. Üçüncü şahısta herhangi bir ek veya

zamir kullanılmaz. Bazen kesinlik ifadesi için -miş'ten sonra “turur” gelir. Bu dönem metinlerinde öğrenilen geçmiş zaman eki fazla kullanılmaz (Ercilasun, 2020: 133).

Eckmann (2017: 124-125), Çağatayca El Kitabı adlı çalışmasında öğrenilen geçmiş zamanı *-miş ad-eylemden yapılan kipler* başlığı altında değerlendirmiştir. Öğrenilen geçmiş zamanı kipi, eylem tabanı+ -miş + kişi zamirleri şeklinde oluşturulmuştur. Şiirde bazen Oğuz Türkçesi etkisinin görüldüğü ifade edilmiştir. kalmış-am (FK: 548/1) “Kalmışım.”, asmış-añ (FK: 130:4) “Asmışsın”.

Eckmann (2017: 126-131), öğrenilen geçmiş zaman kipinin -ğan ad-eyleminden de yapıldığını, eylem tabanına + -ğan/-gen+ kişi zamirleri getirilerek oluştuğunu belirtmiştir. Bu kipin olumsuzu: kılğan e(r) mes/e(r) mestür veya kılmağandır şeklindedir. Yine öğrenilen geçmiş zaman için eylem tabanına + -p(dur/tur) + kişi zamirleri getirilerek de oluşturulduğunu belirtmiştir. Bu yapının olumsuzu şimdiki zamanın olumsuzu ile aynıdır: körmey(dür) min “görmemişim”, kilmeydür “gelmemiştir”.

Ali Şîr Nevâyî'nin Türkçe divanlarında öğrenilen geçmiş zaman kipinin olumsuz çekimi olarak -mİş ve -ğAn ekiyle yapılan biçim birimler tespit edilmiştir. 1. teklik kişide bir örnek, *fil+ -ma+ -miş+ min* şeklinde olurken bir örnek de *fil+ -ma+ -miş+ am* şeklindedir.

“**tapmamışam**” yapısı, olumsuz fiil tabanında düz-dar bir biçimde değil de düz- geniş bir şekildedir. Bu durum öğrenilen geçmiş kipinde Oğuz Türkçesi etkisinin olduğunu göstermektedir.

Tespit edilen -mA+-ğan; -mA+ -ğandırur şekli 3. teklik şahıs öğrenilen geçmiş zamanın olumsuz çekimidir. 3. teklik kişi çekiminde “**körmemiştür**” ve “**durur aldurmağan**” örneklerinde *-tur* yapısı kullanılarak oluşturulmuştur. 3. teklik kişi çekiminde diğer örnekler *-tur* yapısı kullanılmadan oluşturulmuştur.

Eylem tabanına + -p(dur/tur) + kişi zamirleri getirilerek de oluşturulan öğrenilen geçmiş zaman kipinin olumsuz çekimine örneklerimizde rastlanmamıştır. Bu durum divanların gerek konuları gerekse de üslup özellikleriyle ilgili olmalıdır.

Ali Şîr Nevâyî'nin Türkçe divanlarında teklik 1. şahıs çekiminde -mA-mİş+min, -mA-mİş+Am biçim birimleri olumsuz öğrenilen geçmiş zaman kipini ifade etmiştir. Teklik 2. kişi -mA-mİş+sin, -mA-ğAn+sin biçim birimleri, teklik 3. kişide -mA-ğan, -mA -ğandırur, -mA+ -miş biçim birimleri öğrenilen geçmiş zaman kipinde olumsuzluk anlamı sağlamıştır. Çokluk 3. şahıs çekiminde -mA-mİş+lAr biçim birimi tanıklanmıştır. Çokluk 1. kişi ve 2. kişi ile ilgili bir örnek tanıklanamamıştır. İsim +

yardımcı fiille kurulan birleşik yapılarda -mA- olumsuzluk işaretleyiciyle olumsuzluk anlamı sağlanmıştır. Görülen geçmiş zamanın olumsuzluk eklerinin şahıslara göre çekimi ve örnekleri şöyledir:

1.1.1.2.2.1.1. Teklik 1. Kişi

1.1.1.2.2.1.1.1. -mA-mİş+min

Dime bu ‘âlemde ol ay hûb yâ cennetde hûr

Körmemiş-min andağın barı irür mundağı hûb (BV: 48/4)

“Bu dünyada o güzel yoksa cennette huri deme. Ondaki tüm olan şeyi bu güzelde körmemişim.”

1.1.1.2.2.1.1.2. -mA-mİş+Am

Niçe kündür ki haber **tapmamışam**³ sîm-berimdin

Ne eşerdür haberimdin ne haberdür eserimdin (FK: 471/1)

“Kaç zamandır gümüş göğüslü, berrak tenlimden haber almamışım. Ne haberimden izdir ne izimden bir haberdir.”

1.1.1.2.2.1.2. Teklik 2. Kişi

1.1.1.2.2.1.2.1. -mA-mİş+sin

Ger buzuğda cuğd-ı nālân **körmemiş-sin** zaḥmı köp

Ten ara efgân çiker köñlüm kuşın nezzâre kıl (BV: 385/2)

“Eğer yıkıntıda inleyen baykuşun yarasını görmemişsen bedenim inlerken sen gönlümün kuşunu seyret.”

Devr sırrı perdesin ger **açmamış-sin** sâḳiyâ

Bâde tut kim diy saḡa bu perdeniñ esrarını (BV: 595/8)

“Ey içki sunan güzel, eğer zamanın sırrının perdesini açmamışsan sana bu perdenin sırrını diyeyim ki şarap iç.”

1.1.1.2.2.1.2.2. -mA-ğAn+sin

Dip imiş-sin cānnı birgey mü Nevâyî istesem

Bilmegen-sin kim bu hod cān birle minnet-dār imiş (FK: 283/7)

“Nevâyî canını istesem verecek mi demişsin. Bilmemişsin ki kendi canı ile minnettar imiş.”

³ Şiirde, Oğuz Türkçesi biçimleri ile de karşılaşılmıştır.

1.1.1.2.2.1.3. Teklik 3. Kişi

1.1.1.2.2.1.3.1. -mA+ -mış

Tapmasañ devr ehlidin mihr ü vefâ ‘ayb itme kim

Bütmemiş bu mîve devrân bâğının eşcârıda (GS: 28/8)

“Devr ehlinden vefa bulmazsan ayıplama, çünkü bu meyve dünya bağının ağaçlarında hala bitmemiş.”

Çaysı dem kim hâtırımğa çün ötüp gülzâr-ı vaşl

Gonçe dik köñlümde hicrân yüz tiken **sındurmamış** (NŞ: 265/3)

“Aklıma geldiğinde kavuşma bahçesine gidip gonca gibi gönlümde ayrılık yüz diken parçalamamış.”

Cihân ra‘nâsığa birme köñül kim

Aña **aldurmamış** köñlin hıred-mend (BV: 116/6)

“Dünyanın hoşluğuna, güzelliğine gönül verme, çünkü akıllı gönlün ona aldurmamış.”

Añladık otluk yüzi köñlüm ni yanlıg kıldı sūd

Mūm ara kim **körmemiştür** şu‘leniñ te’sirini (BV: 603/2)

“O sıcak yüzü benim gönlümü nasıl kazandı anladık. Mum bile kıvılcımın tesirini kendi içinde böyle görmemiştir.”

Ger şanavber **tüzmemiş** serviñ hilâfın köñlide

Yıl çinâr ilgi bile niçün urar yüzige kâc (GS: 97/3)

“Eğer servi gibi salınan sevgilin, yanlılığını gönlünde düzenlememişse yelin şiddetiyle yüzüne bir küçük cam niçin vurur.”

Cemâliñ lem‘asıdın ger kül oldum tañ imestür kim

Bu yanlıg berķ-ı âfet kimsege **çakılmamış** hergiz (FK: 221/3)

“Yüzünün parıltısından kül olursam eğer buna şaşılmaz. Çünkü bu gibi âfet şimşeği asla çakılmamış.”

1.1.1.2.2.1.3.2. -mA -ğandurur

Körgaç anı nā-tüvān könlümni üzdi iztırāb

Döstar mundağ köñlüni kim **durur**⁴ **aldurmağan** (FK: 526/3)

“Onu görünce zayıf gönlümü acı üzdü. Dostlar böyle gönlü kim aldurmamıştır.”

1.1.1.2.2.1.3.3. -mA-ğan

Belā deşti ara mecnūn minin dik körmemiş devrān

Çoyun dik her zemān bir **körmegen** vādiçe ser-gerdān (NŞ: 492/1)

“Dünya bela çölünde mecnun gibi görmemiş. Vadide her zaman bir koyun gibi perişan görmemiş.”

Çara tofrağça **sinmegen** çatre

Andın imkānı yoğ açılmağ gül (GS: 686/2)

“Kara toprağa damla çekilmemiş. O yüzden gülün açılmasının imkānı yok.”

Yüz ölümçe bar durur ağıār ile olturmağı

Cevr tığı dik yanımda bir zamān **olturmağan** (FK: 526/2)

“Yüz ölüme kadar yabancı ile oturmak vardır. Haksızlık kılıcı gibi hiçbir zaman yanımda oturmamış.”

Barsa eşkim yir koyı ni vech ile istey anı

Min közümde asraban mundağ vaṭanda **turmağan** (FK: 526/4)

“Gözümün vatanında onu gizlemişken orada durmayan gözyaşım yere doğru akıp giderse ne yüz ile onu isteyecek (isteyemez).”

1.1.1.2.2.1.4. Çokluk 3. Kişi

Dūzağ otıdın ulus Tiñrige iltürler penāh

Ni üçün kim **körmemişler** şu‘le-i hicrān ulus (BV: 224/4)

“Cehennem ateşinden insanlar Tanrı’ya sığınır. İnsanlar ayrılık ateşini niçin görmemişler.” (Eğer ayrılık ateşini görselerdi cehennem ateşinden değil ayrılığın kıvılcımından Tanrıya sığınarlardı.)

⁴ Bu kip ekiyle çekimlenmiş fiilde “durur” kelimesi cümleye kuvvetlendirme ve kesinlik anlamı katmıştır.

1.1.1.2.2.2. Birleşik Zamanlı Öğrenilen Geçmiş Zaman Kipi Çekimi

1.1.1.2.2.2.1. Teklik 1. Kişi

1.1.1.2.2.2.1.1. -mA-mİş irdim

Kün encümeni içre yüzün **körmemiş irdim**

Encüm ara hürşid-i cihân-tâb dik irmiş (GS: 266/4)

“Gündüz cemiyetin içinde yüzünü görmemiştim. Yüzün, yıldızlar arasında cihanı aydınlatan güneş gibiymiş.”

1.1.1.2.2.2.2. Teklik 3. Kişi

1.1.1.2.2.2.2.1. -mA-mİş irdi

Ṭarîḳ-ı ‘ışḳ ara bî-‘itidāl isem yok ‘ayb

Nidin ki **tüşmemiş irdi** maña bu iş hergiz (BV: 202/2)

“Aşk yolunda ölçüsüz isem ayıp değil. Bana bu iş asla niçin düşmemiştî.”

1.1.1.2.2.2.3. Çokluk 1. Kişi

1.1.1.2.2.2.3.1. -mA-mİş irdük

‘İşḳ ara kördük nihâyetsiz beliyet ey köñül

Hecridin düşvâr lîkin **körmemiş irdük** bela (NŞ: 29/5)

“Ey gönül, ayrılığa düşerken bir bela görmemişken aşta sonsuz belalar gördük.”

1.1.1.2.2.3. Birleşik Öğrenilen Geçmiş Zaman Kipi Çekimi

1.1.1.2.2.3.1. İsim+ Yardımcı Fiille Kurulanlar

1.1.1.2.2.3.1.1. Teklik 1. Kişi

Didiñ mest ü ‘âşıkñı **ḳatlı iylemiş-min**

Digil ḳaldı bir şeyḥ-i ḥalvet-nişîn mü (BV: 519/5)

“Sarhoş ve aşığı katletmişim dedin. Yalnızlığa çekilmiş bir şeyh mi kaldı diye söyle.”

Sindin ol kām **ḥayāl itmemişem** köñlüme kim

Ḳılsam ızḥār hem olğay dime ki terk-i edeb (FK: 48/2)

“Senden gönlüme o arzuyu hayal etmemişim çünkü edebi terketme desem de olacak deme.”

1.1.1.2.2.3.1.2. Teklik 3. Kişi

Könlüm aldı bir perī-peyker, melek-sīmā yigit

Kim benī ādemde andağ **bolmamış peydā** yigit (GS: 84/1)

“Bir peri yüzlü, melek yüzlü yigit gönlümü aldı. Öyle yigit bir insanoğlu peyda olmamış.”

Derdi köp ‘uryān tenimğa yüz tümen **dāğ olmamış**

Tā ki her bir derdiğa bir dāğ iter **çağ olmamış** (FK: 276/1)

“Onun yüz bin derdi çıplak bedenimi yaralamamış. Her bir derdine bir yara edecek zamanı olmamış.”

Ġam tūni ol aydın ayru iylemiş encüm hırāş

Her taraf köksümni gūyā rence **tırnağ olmamış** (FK: 276/3)

“Sanki üzüntü göğsümün her yerini tırnaklamamış gibi dert gecesi o aydan yıldızları uzaklaştırmış.”

Özige **kılmağan** özlükni **hārām**

Harem-i ‘ışk ara bolmas mahrem (BV: 399/5)

“Kendine benliğini haram kılmamış. Aşkın haremde mahrem olmaz.”

Ciger kebābğa **meyl itmegen** ise ol mest

Nevāiyā nige bağırnı her taraf tildi (BV: 597/7)

“O sarhoş, ciğer kebaba meyl etmemişse niçin Nevāyî’nin bağırının her tarafını deldi.”

1.1.1.2.3. Geniş Zaman Kipi

1.1.1.2.3.1. Basit Geniş Zaman Kipi Çekimi

Geniş zaman, eylemin başlayıp devam ettiğini gösteren, hiçbir sınırlama ve kesinlik olmayan, geçmiş, şimdiki ve gelecek zamanları içine alan bir zaman olarak tanımlanmıştır (Ediskun, 1999: 180).

Geniş zamanın olumsuzluğu diğer zamanlara bakıldığında farklılık göstermektedir. Birinci teklik ve çokluk kişilerde olumsuzluk -mA- biçiminde görülmektedir. Diğer kişilerde ise -mAz şeklindedir. Eskiden “sormas men” biçiminde kullanıldığı ifade edilmiştir. Bu biçime bakıldığında, -s ya da -z’nin sonradan düştüğünü ve -mA- olumsuzluk işaretleyicisinin hem olumsuzluk hem de zaman bildirme görevini kendi

üstüne aldığı görülmektedir. Geniş zaman eki r'dir. Ancak geniş zaman çekiminin olumlu şekli olan -r'nin ikinci ve üçüncü kişilerde -z'ye dönüşmesi dilimizin tarihsel oluşumuna aykırı olarak görülmemektedir: kudur-> kuduz, semir->semiz gibi (Ediskun, 1999: 181).

Türkçede geniş zaman ekinin hangi fiillerden sonra -ar/-er, hangi fiillerden sonra -(ı)r/-(i)r şeklinde geleceği üzerine bir çalışma yapan Ercilasun (2014: 360-361), eski metinlerden yola çıkarak bir sonuca ulaşmıştır. Bugün Türkiye Türkçesinde (ı)r/-(i)r olan geniş zaman ekinin, başlangıçta -ur/-ür olduğunu belirtmiştir. Fiil tabanındaki düz ünlünün tesiriyle geniş zaman eki -ur/-ür bugünkü Türkiye Türkçesinde küçük ünlü uyumuna girerek (ı)r/-(i)r haline gelmiştir. Bu değişime Eski Türkçeden beri rastlanıldığı dile getirilmiştir. Diğer bir değişme -ur/-ür'den -ar/-er'e doğru olan geçiştir. Bugün Azerbaycan Türkçesinde geniş zaman eki tamamen -ar/-er şeklindedir. “yatur-yatar” gibi örnekler Türkiye Türkçesinde de bazı fiillerde bu geçişin olduğu ifade edilmiştir. Çağatay Türkçesinde de bu geçişin mevcut olduğu söylenmiştir. Sonuç olarak Türkçenin başlangıcında türemiş fiillerin -ur/-ür ile basit fiillerin -ar/-er ile geniş zaman yapıldığı görülmüştür. Bunun sebebinin bilinmediği ifade edilmiştir.

Ağca (2010: 61), Budist Türk çevresi metinleri üzerine yapmış olduğu çalışmada, farklı yapılarıdaki fiillerin aynı cümle içerisinde olumlu geniş zaman işaretleyicileri ile kullanıldığı örneklerde eklerin olumlu şekillerinin simetrik olmadığını ifade etmiştir. Eski Türk dili alanında geniş zaman çekiminin olumlu şeklinin bile düzenli ya da simetrik olmadığını, kendi içerisinde çeşitlilik gösterdiğini de söylemiştir. Aynı zamanda Maniheizt-Budist Türk çevresi metinlerinde, olumsuz geniş zaman eklerinin olumsuz karşılığının, -mAz yerine -mAyUr şekliyle de karşılanıldığını örneklerle belirtmiştir.

Kuznetsov (1995: 230-231), “*Türkiye Türkçesinin Morfolojisine Dair*” adlı çalışmada -maz/-mas yapısında -mas yapısının daha eski olacağını dile getirdikten sonra, sondaki “z”, “s” seslerinin bir “r” den geliştiği hususunda bir görüş belirtmiştir. Olumsuzluk düşüncesinin iki şekilde oluştuğunu söylemiştir: Birincisi, tasarlanan işin, planlanan eylemin yerine getirilmediğini göstermeye yöneliktir: görmedi, bulmadı. İkincisi ise söz edilen kimsenin teorik olarak mümkün olan bir eylemi kabul etmediğini, reddettiğini göstermektedir: bakmas/bakmaz, gelmes/gelmez. Birinci tip olumsuzluk için bat- fiilinin kullanıldığını belirtmiştir. İkincisinde ise bas- yani “boğmak, yenmek, bastırmak, etki altında bırakmak” gibi anlam ayrımlarının olduğu belirtilmiştir. Bu ayrımlar “bas-” fiilini geniş zamanın olumsuzu -mas/-maz ekinin kökeni olmaya aday

haline getirmiştir. Mesela *sat bas>sat mas*. Başka grup lehçelerde *satbas-ur/sat-mas-ur* gibi şekiller ortaya çıkınca iki ünlünün arasına düşen “s z” ye dönüştükten sonra (-masur>mazur), son iki sesin atılmasıyla “z” ünsüzü, olumlu şeklin “r” sesine eşit görülmüştür.

Gabain (2007: 78), “*Eski Türkçenin Grameri*” adlı kitabında geniş zamanın özel bir olumsuzluk şekline sahip olduğunu belirtmiştir; olumlu şeklin -r’sinin yerine -z geldiğini ifade etmiştir: *sāw- mā-z mām* “sevmem”; *tidil-maz+lar* “engellenmezler” örneklerini sıralamıştır.

Tekin (2003: 185), “*Orhun Türkçesi Grameri*” adlı kitabında geniş zaman kipini “geniş zaman-şimdiki zaman” başlığı altında değerlendirmiştir. Geniş zaman-şimdiki zaman kipinin olumsuz şeklinin “-mAz” ekli eylem sıfatı ile onu izleyen kişi zamirinden oluştuğunu ve 3. kişinin zamirsiz olduğunu açıklamıştır.

Eski Uygur Türkçesinde geniş zaman kipinin olumsuzunun, -maz / -mez şekil ve zaman eki ve 1. tip (zamir kökenli) şahıs unsurları ile oluşturulduğu ifade edilmiştir (Eraslan, 2012: 337).

Karahanlı Türkçesinde geniş zamanın olumsuzunun -mAz ve -mAs ekleriyle yapıldığı belirtilmiştir. Şahısların gösterilmesinde daima şahıs zamirlerinin kullanıldığı, ancak çokluk 1. ve 3 şahıslarda ekleşmenin olduğu söylenmiştir (Güner, 2021: 423).

Harezm Türkçesinde geniş zaman kipinin olumlusu için -Ar, -Ur, -(y)Ur ve -r eklerinin kullanıldığı belirtilmiştir. Geniş zamanın olumsuzu -mAs/- mAz / -mA ekleriyle yapılmıştır (Argunşah ve Sağol Yüksekaya, 2012: 196-198).

Kıpçak Türkçesinde geniş zaman kipinin ünsüz ile biten fiillere gelen -ur/ -ür; -ar / -er ve ünlü ile biten fiillere gelen (y)ur ve -r şekillerinin var olduğu ifade edilmiştir. Eserlerde geniş zaman ekinin çeşitli şekillerde kullanıldığı, aynı eserde dahi farklılık gösterdiği belirtilmiştir. Şahıs eklerinde -men yerine -am, -(u)m, -(ı)m ve -biz yerine -(ı)z şekilleri Kitabü’l-idrâk ve Bulgati’l-müştak’ta Türkm. kaydı ile anılmıştır. Et-Tuhfetü’l-zekiyye’de ise bu grup fiil çekimlerinde görülen normal şekillerle görülen kişi zamirleri ile gösterilmiştir (Karamanlioğlu, 2019: 125). Kıpçak Türkçesinde fiillerde olumsuzluk -mA- ekiyle yapılmaktadır. Yalnız geniş zamanın olumsuzu -mAs, -mAz ekleriyle yapılmıştır (Argunşah ve Sağol Yüksekaya, 2012: 344).

Eckmann (2017: 121-122), “*Çağatayca El Kitabı*” adlı kitabında geniş zaman çekimini ad-eylemlerden yapılan eylem kipleri başlığı altında -r veya -mas ile yapılan kipler kategorisinde değerlendirmiştir: “*Geniş zaman, özel bir zamana işaret etmeyen belirsiz olma veya yapma bildirir. Aynı zamanda geniş zaman, şimdide yer alan, henüz*

tamamlanmamış olan bir hareketi de bildirir. Gerçeklik taşıyan hikâyelerde de sıklıkla görülen geçmiş zaman yerine geniş zaman kullanılır. Geniş zamanın olumsuzluğu: eylem tabanına + -mas/ -mes + kişi zamirleri getirilerek yapılır.”

Ali Şîr Nevâyî'nin Türkçe divanlarında geniş zaman çekiminin olumsuzluğu -mA- işaretleyicisi ile karşılanmıştır. Teklik 1. kişi çekiminde dört yapı ile karşılaşılmalıdır: -mAs-men; -mAn; -mAn-Am; -mAm. Çağatay Türkçesinde geniş zaman çekimi zamir kökenli şahıs ekleri ile yapılmıştır. Ancak geniş zamanın olumsuzunda Türkiye Türkçesinde de olduğu gibi teklik birinci şahısta iyelik kökenli şahıs eki getirilerek de yapılmaktadır.

Bunun yanında, geniş zaman çekiminin olumsuzluğu özellikle birinci teklik şahıslarda Oğuz Türkçesinin etkisinde çekimlenmiştir:

Dil-rübâlar içre her dem közgüğe bakmak ni dur

Veh ki **bilmen** ay perî hüd-bîn mü sin ya hüd-nümây (GS: 655/4)

Şiirde, 1. Teklik çekiminde, Oğuz Türkçesinin -am/ -em biçimleri sıklıkla kullanılmıştır.

İl nitip tapkay mini kim min özümni **tapmanam**

Beyle kim ‘ışk u cünûn sahrâsıda âvâre-min (NŞ: 497/2)

Ali Şîr Nevâyî'nin Türkçe divanlarında teklik 2. şahıs çekiminde -mAs-sin biçim birimleri geniş zamanın olumsuzunu ifade etmiştir. Teklik 3. şahıs çekiminde -mAs ve -mAğUr biçim birimleri tanıklanmıştır. Çokluk 1. şahıs çekiminde -mAs-biz, çokluk 2. şahıs çekiminde -mAs-siz biçim birimleri tanıklanmıştır. Çokluk 3. şahıs çekiminde -mAslAr şekilleri ile geniş zamanın olumsuzluğu sağlanmıştır. Yine birleşik fiil çekimlerinde geniş zamanın olumsuzluğu -z'li örneklerle tanıklanmıştır. Bu dönemde geniş zaman çekiminde hem -s'li hem de -z'li morfeplerin kullanıldığı görülmektedir. Tüm şahıs çekimlerinde örnekler şu şekildedir:

1.1.1.2.3.1.1. Teklik 1. Kişi

1.1.1.2.3.1.1.1. -mAs-men

İsterem fûrkat ara cân u cihândın mahlaş

İstemes-min velî ol âfet-i cândın mahlaş (FK: 285/1)

“Ayrılığında can ve cihandan mahlas isterim Ama o güzel dilberden mahlas istemem.”

Ulusnı secdeğa tergîb iterge Hızır-ı reh boldı

Dimes-min vesmeliğ qaşın ki mînâ-reng mihrâbın (FK: 373/5)

“Milleti secdeye isteklendirmeye Hızır yol oldu. Senin gök mavisi kaşlarına boyalı kaş demem.”

Vaşl nüşı lezzetin sordun cevâbın ni diyin

Min ki hicrân nîşidin bir lahza **tapmas-min** amân (FK: 465/3)

“Kavuşma içkisinin tadını sordun, cevabına ne diyeyim. Çünkü ben ayrılığın zehrinden bir an güven bulmam.”

1.1.1.2.3.1.1.2. -mAn

Anlaman Ceyhûn'da ol ay kime birle seyr iter

Yâ hilâl ü mihr ‘aksın il körer Ceyhûn ara (GS: 22/2)

“Anlamam. O ay (güzel) Ceyhun Nehri’nde gemi ile seyrederek. Yahut hilal ve güneş yansımasını başka görür.”

Haı ki haı haı asılmışdur imdi ol ruhdın

Ni ruh **dimen** yüzini kim *boluptur* ol ruh raı (NŞ: 113/5)

“O yanaktan şimdi ayva tüyleri ki sıra sıra asılmıştır. Bu nasıl yanak demeyin çünkü o yanak yol olmuştur.”

Bâ-vücûdî kim ‘adem boldum gamıdın kaygurup

Hîç ağzının surağın la‘lidin **tapman** sorup (GS: 56/1)

“Sevgilinin aşkının derdinden varlığını yok ettim, bunu olmayan dudaklarını bulup soramam, hiç ağzından cevap alamam.”

İstemem kim ‘ışık mindin özgeni kılğay esir

Hîç kişiğa bolmasun ya Rab maña bolğan bela (GS: 32/2)

“Ya Rab, aşkın benden başkasını esir almasını istemem. Bana olan bela hiç kimseye olmasın.”

1.1.1.2.3.1.1.3. -mAn-Am

İl nitip tapkay mini kim min özümni **tapmanam**⁵

Beyle kim ‘ışk u cünün sahrâsıda âvâre-min (NŞ: 497/2)

“Başkası beni nasıl bulacak, ben kendimi bulmam. Öyle ki aşk ve delilik çölünde avareyim.”

1.1.1.2.3.1.1.4. -mAm

Vaşlınğa yitiben sağınur min hayâl ikin

Hâlimni **anlamam** maña ya Rab ni hâl ikin (GS: 484/1)

“Sevdiğine kavuşarak hayal mi sanır. Ya Rab bana nasıl hal ki vaziyetimi anlamam.”

Ay cemâliñ **istemem** kim körge-min ‘âlem ara

Bir dem olsam ol cemâl-i ‘âlem-ârâdın yırağ (NŞ: 317/3)

“O dünyayı süsleyen güzellikten uzak olsam bir dem ay gibi parlak olan güzel yüzünü görmek istemem, çünkü dünyada göreceğim.”

Nevâyî özdin eser **tapmam** olğalı ‘âşık

Ni ‘ışk idi ki ‘adem iyledi vücūdumnı (BV: 601/7)

“Nevâyî, âşık olduğundan beri kendinden bir bulmam. Nasıl bir aşk idi ki varlığımı yok eyledi.”

1.1.1.2.3.1.2. Teklik 2. Kişi

1.1.1.2.3.1.2.1. -mas+sin

İgrilikde şöhre bolmak **istemes sin** eyleme

Ehl-i ‘işyân hıdmetide kıdd-i bî-kânünnı kûj (GS: 231/6)

“Eğrilikte şöhet olmak istemezsin. İman etmeyenin hizmetinde ölçüsüz kök salma.”

İstemes-sin hâtır-ı ‘uşşâk-ı hayrânıñnı cem‘

Yoksa nivçün kılmadıñ zülf-i perîşanıñnı cem‘ (BV: 294/1)

“Niçin dağınık saçlarını toplamadın. Yoksa hayran âşıkların aklını toplamak istemezsin.”

⁵ Şiirde, 1. teklik çekiminde, Oğuz Türkçesinin –am/ -em biçimleri sıklıkla kullanılmıştır.

Ey hıred-mend **anlamas-sin** hâletin ‘uşşâknıñ

Ni üçün kim ‘ışk tavrıda irür mecnûn hıred (NŞ: 128/4)

“Ey akıllı, âşıkların durumunu anlamazsın. Niçin aşk vaziyetinde akıllı mecnundur.”

Vü ger her tirelikke bir yaruğluğnı **inanmas-sin**

Yıgın kör çarhdın her şâm dağı şubhdın külgü (NŞ: 507/2)

“Ve her karanlığın bir aydınlığına inanmazsın. Felekten bir yığın, her gece ve sabahtan gülüş kör.”

Bir direm kim kalb bolğay **arzımas-sin** ey köñül

Her niçe mihr ü vefâ bâzârıda özünü sat (BV: 73/7)

“Ey köñül, her ne kadar sevgi ve vefa pazarında kendini satsan da değerini bir dirhem bile etmez.”

Tiñri allında tanuq dime ki ötker kimseni

Minçe **sivmes-sin** bu işke hod irür Tiñri tanuq (BV: 322/3)

“Tanrı önünde şahit deme. Bana göre ezberden okuyan kimseyi sevmezsin. Bu işe Tanrı kendisi şahittir.”

Ger **bigenmes-sin** Nevâyîniñ nihânî derdini

Yana ey ‘ışk âhı birle eşkini gammâz kıl (BV: 389/7)

“Ey aşk, Nevâyî’nin bir gizli derdini beğenmezsin. Yine ızdırıp ile gözyaşını gammazla.”

Yaşşırnı yamanlıq bile fâş er **tilemes-sin**

‘Ālem ilidin iyleme zinhâr muşāhib (FK: 53/7)

“İyiliğini kötülük ile ortaya çıkmış istemezsin. Dünyada başkasıyla asla arkadaşlık etme.”

Niçe kim hod-râyılgdın söz **işitmes-sin** velik

Yârlar pendin gehî iy şüh-ı nâ-dânım işit (FK: 89/5)

“Ey gönül kıran güzelim, kendi düşüncesine göre hareket etmekten nasıl söz işitmezsin ama bazen sevgililerin öğüdünü işit.”

Yār dir közni yüzümdin nige bat **almas-sin**

Dōstlar Tiñri üçün diñ bu iş āsān mu ikin (FK: 513/5)

“Sevgili der ki gözünü niçin yüzümden bir an ayırmazsın. Dostlar, Tanrı için deyin bu iş kolay mı acaba?”

1.1.1.2.3.1.3. Teklik 3. Kişi

1.1.1.2.3.1.3.1. -mAs

Faķr kūyi tofrağın şeh mülkige **birmes** faķır

Mülk kör kim ting imes tofrağ ile kıymet aña (GS: 9/5)

“Fakir köyün toprağını fukara padişahın mülküne vermez. Mülk ki toprak ile ona kıymet vermek denk değildir.”

Şeh sipeh çikse faķır aḥvālīga **yitmes** fütür

Bu velī çikkeç nefes ber-bād olur ḥaşmet aña (GS: 9/6)

“Şah ordu çıkartsa bile fakirin umutsuz haline çare bulamaz. Fakat fakir bir nefes alsa o şahın büyüklüğü bir anda berbat olur.”

Oķı bes kim tende dur **tigmes** tenimğa özge zaḥm

Ol ki oķ dip nāle kıldım imdi ķalğan dur maña (GS: 15/4)

“(Sevgilinin) oku benim bedenimdedir başka yaraya ihtiyaç yoktur. O oktan dolayı çok feryat ettim, şimdi ise o bende kalmaktadır.”

Çarḥ-ı dāyir baḥrıdın il tutmasun sāḥil ümīd

Kim **ķutulmas** her ķişi kim tüşti ol gird-āb ara (GS: 21/6)

“Dönen dünyanın denizinden ümidin denizinde il tutmasın (devlet yönetmesin). O girdapta herkes düştü, kurtulmaz.”

Cism öyidin köñül tiler ol kūyını velīk

Ġurbet şu‘ūbetin ķişi **bilmes** vaṭan ara (GS: 23/3)

“Gönül, o sevgilinin köyünü varlık evinden diler ama yurt içinde gurbet zorluğunu kimse bilmez.”

Şekker-i la‘li hayālîdin ser-ā-ser mūr dur

Saçıda **irmes** tügün üzre tügün her tār ara (GS: 24/5)

“Tatlı dudaklı hayalinden büsbütün yoksulum. Saçının her telinde düğüm üstüne düğüm olmaz.”

Ay köñül ger kimse aḥvālîm **dimes** yār allıda

Ḥāṭırım kimdin melûl olsun kimim bar allıda (GS: 29/1)

“Ey Nevâyî, eğer kimse hallerimi sevgili önünde söylemezse gönlüm kimden üzülsün, ondan başka kimsem yok.”

Çün belāsız kām yok **tapmas** beḳā kāmın meger

Kim ki anı **örtemes** atı fenā bolğan bela (GS: 32/7)

“Belaya uğramadan amacına ulaşamaz. Adı fenaya çıkmış kişi o sıfatı örtemez.”

Saçın ḳullābıdın zaḥm oldı köñlüm ni ‘aceb ölsem

Ta‘accüb ḳılsa **bolmas** ger kişi ölse yılan tişlep (GS: 44/7)

“Gönlüm saçının çengelinden yaralandı, ölsem buna neden şaşılırsın (şaşılmaz). Eğer kişi yılanı ısırıp ölse buna hayret etse olmaz.”

Söz dimek **bolmas** alarnıñ zulm yāḥud luṭfıdın

Çunki ol köptin dağı köptür bu kemdin dağı kem (FK: 412/2)

“Onların zulmüne ya da iyiliğine söz söylemek olmaz çünkü o çoktan çoktur ya da bu kötüden de kötüdür.”

Ni feruḥ dur ol hecr āvāresi

Ki vaşl itkey āḥır anıñ çāresi

İmes⁶ bolsa devrān murādı bile

Fenā bolsa maṭlûb yādı bile

“O ayrılığın avaresi nasıl uğurludur ki onun çaresi sona ulaşmak. Devran muradı ile olmaz olsa istenilen gönül ile yok olsa.”

⁶ *imes tek başına olumsuzluk anlamı vermiştir.

Ey Nevāyî çün ğubār-ı hecr **öltürmes** ni sūd

Bir közüñni Dicle kılmak birni Ceyhūn eylemek (NŞ: 333/7)

“Ey Nevāyî, mademki ayrılığın tozu öldürmez buna ne fayda (fayda yok). Aşığın bir gözünü Dicle kılmak birini de Ceyhun eylemek gerek.”

1.1.1.2.3.1.3.2. -mAğur

Her kuruş şāh oldu deşt üzre şabādın hulle-pūş

Tınmağur cismim cünün vādīside ‘uryan henüz (GS: 215/3)

“Her kuru dal çölün üstündeki bahar rüzgârından güzel giysiler giydi. Bedenim aşk vadisinde şimdi çıplak durmaz.”

Tınmağur ağıār zāhir iyleben köp ıztırāb

Hecr ara katlim üçün mindin köñül tındurduñuz (BV: 210/4)

“Ayrılıkta ölümüm için benim gönلümü dindirdiniz fakat benim o ızdırabı açık çok eylememe rağmen o zalim yine de durmaz.”

Dir-min iyley sürme bir şāhib-naẓarnıñ gerdini

Āh kim **oyğanmağur** bahtım köz açmas uykuğın (FK: 474/6)

“Sana bakımının tozunu ben derim ki sürme eyleyeyim. Ah ki bahtım uyanmaz ve gözüm de uykudan açılmaz.”

Fiilden isim yapım eki -Gİr/-GUr, Türk dilinde, fiil kök ve gövdeleri üzerine gelerek onlardan dönüşlülük bildiren sıfatlar türeten fiilden isim yapım eki olarak ifade edilmiştir. Türk dilinin belirli bir devrinden sonra gelişen ve yalnız belirli alan ve lehçelerde görülebilen bir özelliğe sahip olduğu açıklanmıştır. Bugün Türkmen Türkçesinde görülen kullanımları dışında, bu ekin, genel anlamda Çağdaş Kıpçak, Karluk, Sibiryâ grubu Türk lehçelerinin geliştirmiş olduğu fiilden isim yapım eki durumunda olduğu belirtilmiştir. Eski Türkçe, Karahanlı Türkçesi, Harezmi Türkçesi, Kıpçak ve Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde rastlanılmayan bu eke, ilk olarak Çağatay Türkçesi metinlerinde rastlanılmıştır (Tanç ve Bişkin, 2023: 240).

Erdal (2004: 237), -gUr eki ile ilgili şunları söylemiştir: “MI 9,11-14'te bir beddua eki bulunmaktadır: bir ākintikā karganurlar alkanurlar takī ... okışurlar “yok yodun bolunur ... otkā örtānkā töpön tüşünür ...” tep söğüşürlär “Birbirlerine küfrediyorlar, bağııyorlar, “Helak olun! Başınız aşağıya doğru ateşe ve alevlere

düşeceksiniz!” Özbek, Başkurt ve Halaç dillerinde -gUr şeklinde bir ekin hala kullanıldığını, burada 2. teklik şahsa eklenebilmektedir. Örneklerde, -gUr eki, -(X)ηUr'u vermek üzere çokluk emir eki, durum ekinin 2. şahıs iyelik ekleriyle daralmasına benzer şekilde -(X)η ile kısaltılmış gibi görünmektedir.”

Erdal (1991: 756), “*Old Türkic Word Formation*” adlı eserinde ettirgen fiillerin geçişsiz fiilleri geçişli yapma ve eylemi başkasına yaptırma fonksiyonundan bahsetmiştir. Causative Verbs başlığı altında Eski Türkçe metinlerde kullanılan -Ur-, -Ar-, +gAr-, -gUr-, -Xz-, (X)t-, -tUr- ettirgenlik eklerini göstermiş ve -gUr- eki için amırtgur-, argur-, azgur-, ärgür-, ergür-, kızgur, körtkür-, ozkur-, ötgür-, särgür-, tezgür-, tırgür-, todgur-, toşgur-, turgür-, yatgur-, yetkür-, ötgür- fiillerini incelemiştir.

Özbek Türkçesinde -gir, -kir, -qır -gur eki, aşırılık bildiren sıfatlar türetir. Fiilden isim yapım eki olarak kullanılan bu ekin örnekleri çok değildir: öt-kir “keskin, delici”, bolma-gur “olmayacak, yaramaz” (Ercilasun, 2007: 303).

-ğur / -kür / -gür / -kür eki, düşkünlük bildiren sıfatlar yapar; olumsuz eylem kök ve gövdelerine de getirilir: çıkğur “hücum, saldırı”, oyğanmağur “kolay kolay uyanmayan kimse”, tıngur “kolayca dinen, yorulan ve gevşeyen kimse, toymağur “doymayan” (Eckmann, 2017: 53). -ğar- / -ger- / -kar- / -ker- ve -ğur- / -kür- / -gür-: ettirgen çatılı fiil yapar: bütker- “bitirmek”, ötker- “geçirmek” örneklerinde olduğu gibi (Eckmann, 2017: 59).

Çağatay Türkçesinde ekin kullanımıyla ilgili dikkat çekici bir diğer özellik olarak üzerine fiilden fiil türeten -mA- olumsuzluk eki almış fiil gövdeleri üzerine getirilmesi gösterilmektedir. Bu durum, öteki fiilden isim yapım eklerinde görülmeyen bir durum olarak ifade edilmektedir. Aynı zamanda bu durum, onun sıfat-fiil ekleriyle olan ortak yönünü göstermektedir: oyğanma-ğur (<oyğan-: uyan-, kalk-) “kolay kolay uyanmayan”, tın-ma-ğur (< tın-: din-, dur-, bit-) “durmayan, dinmeyen”, toy-ma-ğur (< toy-: doy-) “doymayan, doymaz” vb (Eckmann, 2017: 53).

Ali Şîr Nevâyî’nin Türkçe divanlarında “tınmağur” ve “oyğanmağur” örnekleri tanıklanmıştır. Fiile eklenen -mA- olumsuzluk eki üzerine -ğur eki getirilerek geniş zamanın olumsuzu sağlanmıştır.

1.1.1.2.3.1.4. Çokluk 1. Kişi

1.1.1.2.3.1.4.1. -mAs+biz

Nāşihā çun ‘āşık olduḡ tanıma mundın narı

Tanımas-biz biz sini sin daḡı bizni tanıma (FK: 573/6)

“Ey nasihat veren, âşık olduğumuz için bundan böyle tanıma. Biz seni tanımayız sen de bizi tanıma.”

1.1.1.2.3.1.5. Çokluk 2. Kişi

1.1.1.2.3.1.5.1. -mAs+siz

Geh biyik geh pest giryān körseñiz ‘uşşāḡnı

Fāş **külmes-siz** nihān bārī tebessüm iyleniz (BV: 217/2)

“Ağlayan âşıkları bazen büyük bazen de alçak görseñiz açık açık gülmezsñiz bari tebessüm ediniz.”

1.1.1.2.3.1.6. Çokluk 3. Kişi

1.1.1.2.3.1.6.1. -mAs+lAr

Renc ü za‘fım bolmış andaḡ kim sora kilgen ulus

Hālim eylerler su‘āl ammā **işitmesler** cevāb (GS: 45/5)

“Öyle ıstırap içinde zayıfladığımı millet sormuş. Halimi sorarlar ama cevabımı işitmezler.”

Cünūnum hayretidin bir dem il köz mindin **almaslar**

Velīkin nāzdın hergiz közi anıḡ maḡa tüşmes (GS: 239/8)

“Deliliğimin şaşkınlığından bir an bile yabancılar gözünü alamazlar. Ama nazdan onun gözü bana rastlamaz.”

Aḡız birle ḡad u ḡaş u közüñ zühdümḡa **ḡoymaslar**

Niçük ḡılḡay ḡişi bir iş ki bolḡay bu ḡadar māñi‘(GS: 305/7)

“Aḡız ile boyun, ḡaşın ve gözün kendini ibadete bırakmazlar. Bir işe mani olacak ḡişi nasıl olacak (olamaz).”

Aḡzıdın andaḡ ‘adem kūyide fāñi bolmışam

Kim **vücūd** iḡlīmide **tapmaslar** āşārım minıḡ (GS: 357/4)

“Yokluk köyünde ölümlü olmuşum. Benim eserlerim onun diyarında aḡzından öyle var olmaz.”

Tanımaslar birbirin yağğan mezellet gerdidin

Sorgalı hâlim kirip çıkķunça vîrânımdın il (GS: 384/4)

“Yıkılmış memleketimden halimi sormak için girip çıkınca alçaklık derdinden düşmüş olanlar birbirini tanımazlar.”

İrür kanlıg köñülde közleriñ veh turfa dur asru

Ki **çıkmaslar** demî ol ikki ceyran lâle-zârımdın (GS: 510/6)

“Kanlı gönülde senin gözlerin çok tuhaftır. O iki ceylan bir an olsun lale bahçemden çıkmazlar.”

Lafz-ı dūr-bârıñ salıptur rañne gevher silkige

Ger **inanmaslar** diseñ bir lafz olur bu nükte hal

“Senin inci saçan sözün onun yoluna inci bırakmıştı. Eğer inanmazlar dersen bir söz bu nükteli vaziyet olur.”

Veh ki vañş u ÷ayr **uyumaslar** ğamım bîdâdıdın

Kiçe it efġânımdın bil şubh kuş feryâdıdın (NŞ: 459/1)

“Yazık ki yabani hayvanlar ve kuşlar derdimin işkencesinden uyumazlar. Bunu gece it (gibi) efganımdan gündüz kuş gibi feryadımdan bil.”

Nevâyî terk-i ‘ışķ ittim dise bütmeñ ki **bütmesler**

Kişi her söz işitse ösrük ü dîvânedin dağı (NŞ: 638/9)

“Nevâyî aşķı terk ettim dese inanmayın. Çünkü insanlar sarhoş ve divaneden de her sözü işitse inanmazlar.”

Cilve kılğanda **körünmesler** közümge şūhlar

Ey perî sin bārî bu dîvâneġa ġâhî körün (BV: 444/4)

“Cilveli kadınlar cilvelendiğinde gözümde görünmezler. Ey peri sen bari bu divaneye ara sıra görün.”

1.1.1.2.3.1. Birleşik Zamanlı Geniş Zaman Kipi Çekimi

1.1.1.2.3.2.1. Teklik 1. Kişi

Anlamas irdim Nevâyî hâlin ol ay kûyide

Her kiçe tâ şubh işi feryâd u vâveylâ imiş (BV: 267/7)

“O ay gibi güzel sevgilinin köyünde Nevâyî’nin halini anlamazdım. Onun işi her gece sabaha kadar feryat ve çığlık imiş.”

1.1.1.2.3.2.2. Teklik 3. Kişi

Ki hâzır irdi uşol serv ü nergis-i maḥmur

Velik raḡmıma **kılmas idi**⁷ kadeḡga **şitâb** (GS: 48/2)

“İşte bu selvi boylu ve mahmur gözlü güzel hazır olmasına rağmen benim inadıma kadehe çabukluk kılmaz idi.”

Çün gedâlar birle şehler **kılmas ırmış yârlıḡ**

Min gedânı közge pes nivçün burundın ildi yâr (GS: 192/3)

“Fakirler, hükümdarlar ile beraber fermana bulunamaz imiş. Madem öyle benim gibi bir fakiri sevgili burnundan önce gözüne niçin yakın etti.”

Köygenin itip Nevâyî **bâver itmes irdi** halk

Yarutup hecr otın ol da‘vânı rûşen kıldı la (NŞ: 575/7)

“Yanıp giden Nevâyî halka inanmadı. Ayrılık ateşiyle o şikâyetini belli etti ah!”

Bu beyitlerde geniş zamanın olumsuz birleşik çekimli yapısıdır. Fiil+mas+ir- yapısına geçmiş zaman eklenerek birleşik çekimli fiil oluşturulmuştur.

1.1.1.2.3.3. Birleşik Geniş Zaman Kipi Çekimi

1.1.1.2.3.3.1. İsim+ Yardımcı Fiille Kurulanlar

1.1.1.2.3.3.1.1. Teklik 1. Kişi

Ger miniñdür yâr lûlî bolsa şâh **itmen heves**

Neyley ol şehni ki her lûlîga bolḡay hem-nefes (NŞ: 231/1)

“Sevgili baştan çıkarıcıysa benimdir ama padişah olsa istemem. Her baştan çıkarana arkadaş olan o hükümdarı neyleyeyim (bir şey yapamam).”

⁷ Şiir olduğu için yapı devrik kurulmuştur.

Közni sürtüp ger itişniñ tabanın **rîş itmem**

Hal kılp köz kara vü akını iyley merhem (BV: 419/5)

“Saygı ile davranırsa etinin tabanını yaralamam. Gözünün karasını ve akını açıp merhem eyleyeyim.”

Yok demî kim ol kıyaş yâdıda feryâd iylemen

İylemem feryâd kim gerdünni berbâd iylemen (BV: 488/1)

“Bir an yok ki o sevgilinin gönlünde feryat eylemem. Feryat eylemem çünkü dünyayı berbat eylemem.”

Cehdim andak tur yitişkey min mü dip vaşlınğa bat

Kim **kabûl itmen** ağır dip çıksa ignimdin kanat (GS: 77/1)

“Yenimden kanat çıksa ağır diyerek kabul etmem. Çünkü hemen kavuşmaya yetişebilecek miyim diye çabalamam böyledir.”

‘Ârız u zülfün gamıdın kâfir-i ‘ışk olğalı

Bütka **baş indürmen** ü sunman boyun zünnârga (NŞ: 537/5)

“Aşk kâfiri olduğundan beri yanağın ve saçının derdinden güzele hürmet etmem ve kuşağa bel bağlamam.”

Seyridin peykânların könlümde tapmışdur şebât

Közge ilmes-min felekniñ şâbit ü seyyarını (BV: 595/7)

“(Sevgilinin) yürüyüşünden okların gönlümde yer bulmuştur. Feleğin yıldızları ve gezegenlerini dikkate almam.”

1.1.1.2.3.3.1.2. Teklik 2. Kişi

Haşr hurşîdiğa mâni‘ **fıkr kılmas sin** ni sūd

Atlas-ı gerdün serâ-perdenğa şadırvân bolup (GS: 64/8)

“Dünya otağına perde olup kıyamet güneşine mâni olma anlamazsın ne fayda.”

Geh yürüp geh oturup bir lahza **tutmas sin qarâr**

Ğuşşa bendidin barı ‘âlem maña zindân bolur (GS: 166/3)

“Bazen yürüyüp bazen oturup bir an durmazsın. Keder belasından tüm âlem bana hapsolur.”

Ey ki **meyl-i cennet itmes-sin** minin könlüm kibi

Nā-tüvān könlün birev küyide ser-gerdān mudur (NŞ: 161/6)

“Ey güzel ki benim gönlüm gibi cennete yönelmezsin. Zayıf gönlün sevgilinin köyünde perişan mıdır?”

Dem urmas-sin lebiñ şirînlığın vaşf iylesem güyā

İki la‘liñni bir birge yapıştırdı şeker her yan (BV: 504/3)

“Tatlı iki dudağını her taraftan birbirine yapıştırdı. Sanki dudağının tatlılığından bahsetsem nefes almazsın.”

Ğadehni yahşî **tola iylemes-sin** ey sākî

Humār miñnetidin hāletim yaman mu imes (BV: 239/6)

“Kadehi iyi doldurmazsın ey saki, içki mahmurluğunun sıkıntısından keyfim yaman mı değildir.”

1.1.1.2.3.3.1.3. Teklik 3. Kişi

Zevrağ içre ol kuyaş **seyr eylemes** Ceyhūn ara

Aħter-i sa‘dî hilāl içre kizer gerdūn ara (GS: 22/1)

“O güneş Ceyhun Nehri’nde kayık içinde seyr eylemez. Mutluluğun yıldızı hilal içinde semada gezer.”

Ni nevāsāz eylegey bülbul gülistāndın cūdā

Eylemes tūṭî **tekellüm** şekkeristāndın cūda (GS: 41/1)

“Papağan şeker kamışı tarlasından kelimini uzak eylemediği gibi bülbul gül bahçesinden nağmesini nasıl uzak eyleyecek.”

Ey ğubār-ı merkebiñ kün közgüsiniñ saykalı

Niçe kim min bir gedā sin pādīşehdūr sin belī

Yok ‘aceb sin hūsn şāhın meyl kılsam sivgeli

Sin kibi şulṭānnı sivmek haddim irmestūr velī

Bu belālîk ‘ışk **farḳ itmez**⁸ gedā vü şāhnı (NŞ: 653/6,7,8,9,10)

⁸ Geniş zaman yapısının olumsuzu çoğunlukla -mAs şeklindedir. -mAz şeklinde kullanılan yapılar da olup -mAs/ -mAz yapısı birlikte kullanılmaktadır.

“Ey eşeğin ayak tozunun güneş aynasının parlaklığı, öyle ki ben bir fakir sen bir padişahsındır. Eğer senin güzelliğinin şahlığına onu sevmek için meyletsem buna neden şaşılırsın (şaşılmaz). Senin gibi sultanı sevmek haddim değildir ama bu belalı aşk fakir ve şah ayırmaz.”

Kıbletü'l-küttâb kim dirler anı Sultân ‘Alî

Kim kazâ kilki mişillig hâmesi **yazmaz galağ** (GS: 730/1)

“Kâtiplerin kiblesi kim derler. Hükmü kamış kalemi gibi onu Sultan Ali yanlış yazmaz.”

İstesey hırkam satıp mey alsam evvel bâde tut

İy **harîf olmastur** anı iylemek huş-yâr harc (FK: 99/7)

“Hırkamı satıp içki almamı istersen onu harcamadan önce şarap kadehini tut. Ey akıllı, o dostun değildir.”

1.1.1.2.3.3.1.4. Çokluk 3. Kişi

Ni nâzûk hûyî bar ol dil-rübânın kim niyâz ehli

Şikâyetka ni yitkey kim diy **almazlar du‘â**, güstâh

“Niyaz ehli o güzelin ne nazik huyu var. Nasıl şikâyet edeyim diyerek dua almazlar.”

Hürde-dânlar **eylemesler fehîm** ağzın remzini

Ni üçün kim bar durur ol nüktede bî-had hafâ (NŞ: 33/5)

“Kıvrak zekâlı insanlar senin ağzının işaretini anlamazlar. O nüktede niçin çok kapalılık vardır.”

Katlim itmesler gam u derdin belâ tahkîrdin

Mûr katlin ejdehâ-küşler kaçan eyler pesend (NŞ: 116/2)

“Gam ve derdinin belasından kendisini öldürmezler. Karıncanın katlini öldürücü yılan ne zaman uygun görür.”

Köyseler Ferhâd u Mecnûn ‘ışkdın efsâne dip

Zâhir itmesler maña ol nükteni dîvâne dip (BV: 64/1)

“Ferhad ve Mecnun aşkıdan efsane diyerek yansalar o nükteni divane diyerek bana göstermezler.”

Bî-dil il dil-cüylük yâ dil-şikenlik resmini

Fehm kılmalar bu işni dil-sitânlardın soruñ (FK: 363/4)

“Ey âşık, gönül çekicilik, gönül kırıcılık resmini yabancılar anlamazlar. Bu işi gönül alanlardan sor.”

1.1.1.2.3.3.2. Fiil+ Zarf-Fiil+ Yardımcı Fiille Kurulanlar

1.1.1.2.3.3.2.1. Fiil+ A Zarf-Fiil+ Yardımcı Fiille Kurulanlar

1.1.1.2.3.3.2.1.1. Teklik 1. Kişi

Min siyeh-rüz kim ü vaşl ki hergiz kündüz

Bola-almas-min anıñ küyide peydâ güstâh (BV: 108/4)

“Benim günüm kara olduğundan (yâre) kavuşamam, asla gündüz onun mahallesinde saygısızca bulunamam.”

Ay u kıyaşka **oşsata almas-min** anı kim

Bardur kıyaş u ay kibi her sarı kılları (FK: 615/5)

“Ay ve güneşe onu uygun görmem. Çünkü güneş ve ay gibi her taraftan kılları vardır.”

Çıday almasım firâkıñ öpe almasım ayağıñ

Göre almasım nazîriñ **tapa almasım** mişâliñ (GS: 358/2)

“Senin ayrılığına katlanamam, ayağını öpemem, senin benzerini göremem, örneğini bulamam.”

1.1.1.2.3.3.2.1.3. Teklik 3. Kişi

Çün kâyinât zübdesi ‘âciz körüp özin

Hamd **ayta almas** ança belâgat bilen saña (GS: 4/3)

“Kâinatın en seçkini kendini aciz görüp sana öyle açık bir dille güzel bir sözle hamdedemez.”

Şecâ‘at birle kirmek külbe-i fakr içre bolmas kim

Bu vîrânı **kıla almas** vağan her ejdehâ, güstâh (GS: 111/6)

“Yiğitlik ile fakir kulübesine girmek olmaz/ girilemez. Çünkü her yılanın saygısızlığı bu viranı yurt yapmaz.”

1.1.1.2.3.3.2.2. Fiil+ P Zarf Fiili+ Yardımcı Fiille Kurulanlar

1.1.1.2.3.3.2.2.1. Teklik 3. Kişi

Berķ dik pūyemni ‘ayb itmeņ selāmet ehli kim

Mundaķ otı kim tutaşıp tur maņa **bolmas turup**⁹ (GS: 56/5)

Ey selamet ehli, şimşek gibi koşmamı ayıplamayın. Öyle bir ateşe yandım ki bana durmak olmaz.

1.1.1.2.3.3.2.3. Fiil+ Y Zarf Fiili+ Yardımcı Fiille Kurulanlar

1.1.1.2.3.3.2.3.1. Teklik 1. Kişi

‘Ömrler kim bolğan āvāreņ yitişmiş allıņa

Her cefāsıǵa ilig sun ħod **diy alman min** ķuķuş (NŞ: 247/2)

“Senin serserin olmuş hayatlar önüne ulaşmış. Her cefasına elini uzat da kucaklaş diyemem.”

Miņ otum bar **ıyley-alman-min** ‘ıyān miņdin birin

Dehr körgey zāhir itsem nā-gehān miņdin birin (BV: 480/1)

“Bin sıkıntım var, binden birini var edemem. Binden birini göstersem ansızın dünyayı görecektir.”

1.1.1.2.3.3.2.3.2. Teklik 3. Kişi

Diy almas derd ile ittim velī bilgil ki çıkmış min

Bir āhī barça ‘ālem ğuşşa dūdı birle tār olğaç (GS: 102/5)

“Dile getirilemez bir dert ile her şeyi düzene koydum. Fakat bil ki ben bu derdi çektim. Öyle bir ah ki bütün âlem bu sıkıntımın dumanıyla karanlık olacak.”

1.1.1.2.4. Şimdiki Zaman Kipi

1.1.1.2.4.1. Basit Şimdiki Zaman Kipi Çekimi

Şimdiki zaman kipi fiilin gösterdiği oluş ve kılışın içinde bulunan zamanda başladığını ve sürmekte olduğunu gösteren kiptir. Türkiye Türkçesinde şimdiki zamanı karşılayan üç ek vardır: -(I)yor, -mAktA, mAdA ekleri. Bu eklerden en yaygın kullanılanı -(I)yor ekidir. -(I) yor ekinin, köken bakımından Eski Anadolu

⁹ Şiir olduğu için yapı devrik kurulmuştur.

Türkçesindeki süreklilik bildiren yoru- tasvir fiilinin geniş zaman çekiminden hece yutumu ile ortaya çıktığı belirtilmiştir (Korkmaz, 2009: 611).

Şimdiki zaman eki, şekil olarak bildirme, zaman olarak şimdiki zaman ifade eder. Şimdiki zamanla birlikte devamlılık fonksiyonu da vardır:

Her zaman yapıyorum örneğinde olduğu gibi. Bu yüzden geniş zaman ifade ettiği söylenebilir (Ergin, 2001: 322)

Tekin (2003: 185), *Orhon Türkçesi Grameri'nde* şimdiki zaman yapısını geniş zaman-şimdiki zaman başlığı altında verir. “-r, -Ir, -Ur, -Ar, -yUr ekli geniş zaman-şimdiki zaman eylem sıfatı sona alınmış olan kişi zamirleri ile geniş zaman-şimdiki zaman kipini kurar. Bu kipin olumsuz biçimi -mAz ekli eylem sıfatı ile onu izleyen bir kişi zamirinden oluşur” demiştir.

Şimdiki zaman kipi, Köktürk Türkçesi, Eski Uygur Türkçesi ve Karahanlı Türkçesinde geniş zaman kipi içerisinde ifade edilmiştir. Bu durum, diğer tarihî yazı dillerinde de kısmen sürmüştür. Ancak Harezmi Türkçesinden itibaren geniş zaman ile şimdiki zaman ifadesi birbirinden ayrılmaya başlamış, şimdiki zaman geniş zamanı ifade eden eklerin dışında birtakım yapılar ile de ifade edilmeye başlanmıştır (Bulak, 2017: 229).

Şimdiki zaman kipinin geniş zaman kipi ile ifade edilmesi şu şekilde açıklanabilir: “İçinde bulunulan an olan şimdiki zaman, çok kısa bir zaman dilimini ifade etmiştir. Ancak şimdiki zaman eki olarak kullanılan {-yor} ve {-mEktE}, içinde bulunulan anla birlikte süreklilik de ifade ettiği belirtilmiştir. Öyleyse söz konusu eklerin, geçmişte başlamış, gelecekte bitecek olan eylemleri anlattığına göre bunların bir ayaklarının geçmişte, bir ayaklarının gelecekte olduğu şeklinde açıklanmıştır. Dolayısıyla şimdiki zaman geçmiş ile gelecek arasındaki bir köprü konumundadır denilebilir.” (Üstünoğlu, 2004: 679).

Eckmann (2017: 130), şimdiki zaman çekimini zarf-eylemlerden yapılan kipler başlığı altında değerlendirmiştir. Şimdiki zamanın kuruluşu fiil tabanına + -a/-e/-y (+dur) + kişi zamirleri eklenerek yapılır. Olumsuz şekli ise fiil tabanına +maydur+ kişi zamirleri eklenerek yapılır. Şimdiki zaman, şu anda devam eden bir hareketi, şu andaki alışılmış veya tekrarlanmış bir hareketi, gelecekteki hareketi bildirmektedir birinci ve ikinci teklik ve çokluk şahıslar genellikle -dur eki almazlar.

Ali Şîr Nevâyî'nin Türkçe divanlarında teklik 1. şahıs çekiminde -ma+ (ydu)+min, -mA +y + min biçim birimleri olumsuz şimdiki zaman kipini ifade etmiştir. Teklik 2. kişi -mA +y + sin biçim birimi, teklik 3. kişide -mAydur, -mAydurur biçim

birimleri şimdiki zaman kipinde olumsuzluk anlamı sağlamıştır. Çokluk 1. kişi şahıs çekiminde herhangi bir örnek tanıklanamamıştır. Çokluk 2. şahıs çekiminde -mA +y + siz biçim birimi, çokluk 3. kişide -me+y+dürler biçim birimi tanıklanmıştır. Ali Şîr Nevâyî'nin divanlarında 1. ve 2. kişi çekimlerinde “-dUr” eki ve “turur” yapısı çoğu zaman kullanımdan düşmüştür, 3. kişi çekimlerinde “-dUr” eki ve “turur” yapısı çoğu zaman kullanılmıştır.

Şimdiki zamanın olumsuzluk eklerinin şahıslara göre çekimi ve örnekleri şöyledir:

1.1.1.2.4.1.1. Teklik 1. Kişi

1.1.1.2.4.1.1.1. -ma+ (ydur)+min

Nevâyî tilberek tâ ol perî kûyige yüzlenmiş

İşitür min figân lîkin hadîşin **anlamay dur min** (GS: 466/7)

“Nevâyî divaneleşince o güzel, sevgilinin köyüne kadar yönelmiş çılgınlığını işitirim ama hadisini anlamıyorum.”

Bu ki ol ‘ömrün ayrıldım u **ölmeydür-min**

Bir iy inşâf ki bu bardur ölüm çağlığı uyat (FK: 77/2)

“Ömrümden vazgeçtim fakat ölmüyorum. İnsaf et ki tam ölüm zamanı geldiğinde utan.”

1.1.1.2.4.1.1.2. -mA +y + min

Vaşl nûşın çünkü **tatmay-min** mezâkım tanımas

Lîk anlar-min yitişkeç zehr-i hicrân ağzıma (NŞ: 538/4)

“Kavuşma içkisini tatmıyorum çünkü zevk almıyorum. Lakin ayrılığın zehri ağzıma gelince anlarım.”

Körüp hândân lebiñ ağzım açıldı bu ki **ölmey-min**

Şılur-min def kûlmek birle güyâ infî‘âlimni (NŞ: 601/5)

“Gülen dudağını görünce ağzım açıldı ki bundan ölmüyorum. Sanki kırılmamı gülerek uzaklaştırırım.”

Körgeli kıddini sevsen sarı tüz **bakmay-min**

Uşbu söz tüzlükige Tiğri irür âgâhım (BV: 402/3)

“Boyunu gördüğünden beri sevsen doğru tarafa bakmıyorum. İşte bu sözün doğruluğuna Tanrı şahidim olur.”

Her niçe yitkürse ol şüh-ı sitem-ger intizār

N’iylegümdür **tartmay-min** zār mużtar intizār (FK: 165/1)

“O sitem eden güzel her nasıl beddua ulaştırırsa da çaresiz ah çekmıyorum ne yapayım.”

Cemāliñ şubhıdın sorduñ nişānī veh ni nev‘ aytay

Ėutulmay-min çu hergiz tīre zūlfūñ hecri şāmıdın (FK: 482/2)

“Senin yüzünün aydınlığından bir işaret sordun, vah ki ne tür bir şey söyleyeyim (söyleyemem). Çünkü asla karanlık saçın ayrılığın akşamından kurtulmuyor.”

Bu kün akşamğa tigrü min ki **körmey-min** kıyaşımın

Ni tañ töksem felek dik kiçe tañ atkuncha yaşımın (FK: 629/1)

“Bu gün akşama kadar güneşimi görmüyorum. Felek gibi gece gözyaşı döksem sabah olunca ne yapayım (bir şey yapamam).”

1.1.1.2.4.1.2. Teklik 2. Kişi

1.1.1.2.4.1.2.1. -mA +y + sin

Dime hicrānımda **çikmey sin** fiğān u nāle köp

Cism eyler mü fiğān bolğan nefes cāndın cūda (GS: 41/3)

“Ayrılığında çok feryat ve inleme çekmiyorsun deme. Nefes candan uzak olunca beden fiğan eyler mi (eylemez).”

Ay ki **körmey sin** kuruğ şāhı bizelgen gül bile

Hecr taşıdın ser-ā-ser cism-i efgārımğa baķ (GS: 329/3)

“Ey ki kuru dalı süslenmiş gül ile görmüyorsun. Ayrılığın taşından büsbütün yaralı vücuduma bak.”

Furķatıñdın ey perī köñlüm ĥayāl-i za‘fdın

Fāriğ irmestür zamānī kıl ü kāl-i za‘fdın

Dime kim nivçün **körünmey-sin** melāl-i za‘fdın

Sin perī-pinhān üçün min hem kemāl-i za‘fdın

Ėāyib oldum il közidin körgeli pinhān sini (BV: 656/15)

“Ey peri gibi sevgili, senin ayrılığından gönlüm güçsüzlük halindedir. Gönül güçsüzlük dedikodusundan bir an bile uzak değildir. Zayıflığın solgunluğundan niçin görünmüyorsun deme, senin gibi görünmeyen bir peri için ben de zayıflığımı kemale erdiririm / tamamlarım. Seni başkasının gözlerinde saklı görünce kayboldum.”

Ey Nevâyî ger lisân-ı hâl **işitmey-sin** işit

Kim ‘aceb hâlet biziñ sazende mızrâbında bar (NŞ: 150/7)

“Ey Nevâyî, hal dili işitmiyorsun işit. Çünkü hal bizim çalgının mızrabında mı var acaba.”

Yügürdün Ka‘be-i maşşad tilep kök lîk **tinmey-sin**

Çıkarsañ özlüğünñ deyridin özni irür kāmî (NŞ: 578/6)

“Hızır Peygamberin şehri maksat olunan yeri dileyip koştun ama söylemiyorsun. Benliğinin dünyasından kendini çıkarırsan bir istek olur.”

İy ki **koymay-sin** tenimni tu‘me kılgay itlerin

İtlerinçe cānnı kim kıldı fidā andağ ki min (FK: 496/4)

“Tenimi köpeklerine tattırmıyorsun. Benim sevgilimi köpeklerine kim feda kıldı.”

Ger diseñ ser-geştelik körmey yolunñ tüz yörü

Ger **inanmay-sin** nazar kııl çerğ-i kec-reftârğa (FK: 571/6)

“Eğer şaşkınlık dersin yolunu görmeyeyim düz yürü. Eğer inanmıyorsan eğri davranışlı feleğe bak.”

1.1.1.2.4.1.3. Teklik 3. Kişi

1.1.1.2.4.1.3.1. -mAydur

Nige yığlap ‘anberin zülfin kiser hicrân tûni

Ölmekimni anlaban ger şem‘ **tutmay dur** ‘azâ (GS: 40/5)

“Eğer ölmediğimi anlayarak yas tutmuyorsa niçin ayrılık gecesi anber kokulu saçlarını keser.”

Cihân meydânında tâ şüh çâbüklér kıılır cevân

Kişi **körmeydur** andağ abraş üzre ol şıfat meh-veş (GS: 265/2)

“O ay gibi güzel sıfatlı at üzerinde insan görmüyordur. Dünya meydanında güzeller kadar çabuk yürüyenler dolaşır.”

Hüblarını körmese sinsiz Nevâyî kıılma ‘ayb

Kim **körünmeydur** közige kimse sindin ayru hüb (GS: 52/9)

“Nevâyî güzelleri görmese ayıp etme. Çünkü senden başka kimse onun gözüne güzel görünmüyor.”

Çan yaşım yolunda **tammaydur** közüm giryân bolup

Kim ayağıña tüşüp tur köz karası çan bolup (GS: 64/1)

“Gözyaşı döküp kanlı yaşım yolunda damlamıyor. Çünkü gözümün karası kan olup kadehine düşmüştür.”

Ey müderris ‘ışk sırrı defteri bir nüktedür

Gerçi miñdin bir **yazılmaydur** yazıp yüz miñ şurūh (NŞ: 106/8)

“Ey müderris, aşk defterinin sırrı bir nüktedir. Yüz bin açıklama yazıp binde bir yazılmıyordur.”

Mezra‘-ı ‘ayşım **kögermeydür** semûm-ı âhdın

Yoksa yaşdın munça nem kim minde bardur kimde bar (NŞ: 148/2)

“Eğlence tarlam ah rüzgârından yeşermiyordur. Yoksa bunca yaştan nem kimde var, bende var.”

Çemende servğa nâz iylemek **yaraşmaydur**

Velik her ni kıılıp serv-i nâzıma yaraşıp (FK: 64/5)

“Çimende servi gibi salınan sevgiliye naz eylemek uygun düşmez ama her nasılsa yapıp uzun boylu sevgilime yaraşır.”

Şeb-istân-ı vişâl içre ni cânân kadrini bilgey

Miniñ dik ol ki cânın **örtemeydür** fûrkat eyyâmı (FK: 660/3)

“Kavuşma odasının içinde sevgili kadrini nasıl bilecek. Ayrılık zamanı benim gibi o sevgiliyi yakmıyordur.”

1.1.1.2.4.1.3.2. -mAydurur

Ni için kiymiş kara her yan salıp ceybiğa çāk

Fürkatıñdın Ka'be ger **ķalmay durur** mātem ara (GS: 7/4)

“Niçin her yanı yırtık cebini salıp kara giymiş. Eğer Kâbe’de kalmadan ayrılırsa yas içindedir”.

Buzuğ köñlümge tārācıñnı bes kıł

Kişi **salmay durur** vīrānga yağmā (BV: 37/2)

“Harabe gönlüme sadece yağma kıł, insan yıkılmış olana yağmalamıyor.”

1.1.1.2.4.1.4. Çokluk 2. Kişi

1.1.1.2.4.1.4.1. -mA +y + siz

Ay ki **körmey siz** binā ehl-i fenā tofraķığa

Sāyeside min bolur vīrāne dīvārın körün (GS: 372/6)

“Ey siz yokluk ehli, binanın toprağını görmüyorsunuz. Duvarın gölgesinde harabe olur bakın.”

Bu ki bī-dillıgđın ölgümdür ‘ilācımnı tilep

Çunki **tapmay-siz** başımğa dil-sitānımnı tileñ (FK: 364/2)

“Aşktan öleceğim, ilacımı istiyorum. Çünkü bulmuyorsunuz. Gönül alan güzelimi isteyin.”

1.1.1.2.4.1.5. Çokluk 3. Kişi

1.1.1.2.4.1.5.1. -me+y+dürler

Ger melül irdiñ fiğānımdın velikin za‘fdın

Halk sa‘y iylep **işitmeydürler** efğānım işit (FK: 89/2)

“Haykırmamdan üzüntülüydün ama insanlar fiğanımı işitmek için gayret edip işitmiyorlardı.”

1.1.1.2.4.2. Birleşik Şimdiki Zaman Kipi Çekimi

1.1.1.2.4.2.1. İsim+ Yardımcı Fiille Kurulanlar

1.1.1.2.4.2.1.1. Teklik 1. Kişi

Dōst luṭfıdın ümīdim ançadur kim ğayr-ı ‘afv

İstey alman gerçi **kılmay-min** ḥaṭādın özge iş (FK: 270/7)

“Gerçi istemeden hatadan başka iş yapmıyorum. Aftan başka dostun iyiliğinden ümidim o şekildedir.”

Dime ki köksini min munça **yara kılmay-min**

Ki anı min ḥod özüm munça yara iylemedim (FK: 434/2)

“Göğsünden bu kadar yara almıyorum deme. Çünkü onu ben kendi kendime bu kadar yaralamadım.”

Cān meger çıkķay ve yāḥūd seyl-i eşkim kūyidin

Çıkķu dik min barı ol kūy içre **tutmay-min orun** (BV: 444/3)

“Meğer can çıkacak ya da sevgilinin gözyaşı seli olan mekânından hepsi ben gibi çıkacak o sevgilinin mekânına yerleşmiyorum.”

1.1.1.2.4.2.1.2. Teklik 2. Kişi

Dime ey nāṣih ki **kılmay-sin** sözüm birle ‘amel

Ḥātırımda kayda kalmış munça kalmāşın siniṅ (BV: 355/6)

“Ey nasihat eden, sözüm ile hareket etmiyorsun deme. Senin bunca saçma sapan sözlerin hatırımda nerede kalmış.”

Ey ki şeh-sin lık **kılmay-sin reva** il ḥācetin

Özni hem özdin uluğraḳ şehga ḥācet-mend bil (BV: 390/6)

“Ey ki sen şahsın ama başkasının ihtiyacını reva kılmıyorsun. Kendini kendinden daha büyük olan şaha muhtaç bil.”

Belā içre dilir urma ḳadem tā ‘āşık olmay sin

Semender bolmağunça kirse bolmas ot ara, güstāh (GS: 111/4)

“Yiğit, bela içine ayak basmadığın sürece âşık olmayasın. Semender olmadığı gibi yiğit ateşe girse küstahça olmaz.”

1.1.1.2.4.2.1.3. Teklik 3. Kişi

Şu‘leliğ könlüm ara kör hançer-i ‘ışkınnı kim

Beyle **āteş-kārīg kılmay durur** haddād tīg (NŞ: 301/2)

“Ateşli gönlümde aşk hançerini gör. Demirci kılıca böyle acımasız davranmıyordur.”

Va‘de ger **kılmaydur irdi** özge meclis ehliğa

Öz öyiniñ yolıdın ‘amdā azıķmak ni idi (FK: 657/2)

“Başka meclis ehline süre tanımıyorsa eğer kendi evinin yolundan yolu şaşırmak ne idi.”

Günehsiz ölgen il kanı tutuptur şestini yoksa

Uşol kätıl cefā birle **kızıl kılmay durur** barmağ (NŞ: 297/3)

“Günahsız ölmüş yabancının kanı balık oltasını tutmuştur. Yoksa o katil cefa ile parmağını kızılaştırmıyordur.”

1.1.1.2.4.2.2. Fiil+ Zarf-Fiil+ Yardımcı Fiille Kurulanlar

1.1.1.2.4.2.2.1. Fiil+ P Zarf Fiili+ Yardımcı Fiille Kurulanlar

1.1.1.2.4.2.2.1.1. Teklik 3. Kişi

Nükte-i tevḥidni bilgen kıla almas beyān

Kim beyān kıldım dise bilgil ki **kılmay dur bilip** (GS: 59/8)

“Allah’ın varlığının manasını bilmiş olan açıklayamaz. Çünkü açıklayayım dese bil ki bilip yapamıyordur.”

1.1.1.2.4.2.2.2. Fiil+ A Zarf Fiili+ Yardımcı Fiille Kurulanlar

1.1.1.2.4.2.2.2.1. Teklik 3. Kişi

Bu sebebdin kim nidin sinsiz kalıp kör olmadı

Baķa almaydur yüzüñe infī‘ālindin közüm (GS: 430/5)

“Kırgınlığından gözüm yüzüne bakamıyordur. Bu yüzden neden sinsiz kalınca kör olmadı.”

1.1.1.2.5. Gelecek Zaman Kipi

1.1.1.2.5.1. Basit Gelecek Zaman Kipi Çekimi

Bütün dillerde ana zamanlardan biri olarak ifade edilen gelecek zaman, kesin bir zaman dilimini göstermektedir. Gelecek zaman, dil kullanıcısının dili kullandığı anda başlayan ve süren bir zamanı bildirmektedir. Henüz gerçekleşmemiş; ancak, şu andan itibaren kesinlikle gerçekleşecek bir yapma veya olmayı ifade etmektedir (Karaağaç, 2016: 366).

Türkçede, “gelecek zaman” kavramını ifade etmek için *-ğu, -ğay, -ğa, -a, -tacı, -ısar, -acak* gibi ekler kullanılmıştır. Türkiye Türkçesinde *-AcAk* ekiyle karşılanan gelecek zaman kipinin asli görevi, fiilin gösterdiği oluş ve kılışın gelecekteki bir zaman diliminde mutlaka gerçekleşeceğini bildirmektir. *-AcAk* eki yapısı bakımından sıfat-fiil kökenlidir. Eski Anadolu Türkçesinin sonlarına doğru ortaya çıkan bu ek önce sıfat-fiil olarak kullanılmış, ardından şahıs ekleriyle genişletilerek gelecek zaman kipini oluşturmuştur (Korkmaz, 2009: 623-624). Korkmaz (1959: 161), *-acak* ekinin yapısını şu şekilde ifade eder: “*Ek, -a+cak<-a+çak <-a+ça+ok 'gelecek zaman', 'eşitlik hâli' ekleri ve 'te'kid edatı' birleşmesinden meydana gelmiştir.*”.

Gabain (2007: 80-81), “*Eski Türkçenin Grameri*” adlı kitabında *-GAy* ve *-DAçI* olmak üzere iki gelecek zaman eki olduğunu ifade etmiştir. Gabain, bunlara ek olarak *-çI* ekinin de gelecek zaman bildirdiğinden bahsetmiştir.

Tekin (2003: 185), “*Orhun Türkçesi Grameri*” adlı kitabında *-GAy, -DAçI* ve *-çI* ekine *-sIk* ekini ilave ederek Köktürk Türkçesinde kullanılan dört türlü gelecek zaman eki saymaktadır. Köktürk Türkçesinde gelecek zamanın olumsuz şekli, *-mA* olumsuzluk ekiyle yapılmıştır.

Eski Uygur Türkçesinde gelecek zaman çekimi, *-gAy* ve *-DAçI* eki olmak üzere iki farklı şekilde yapılır. Bunların dışında *-DAçI* ekiyle ifade edilen gelecek zaman kipinin olumsuz çekiminde kullanılan *-çI* eki ile *-çA* eki de gelecek zaman ifadesinde kullanılmıştır (Bulak, 2017: 225). Eski Uygur Türkçesinde gelecek zamanın olumsuz çekimi, *-mA* olumsuzluk işaretleyicisi ile yapılmıştır. Olumsuz fiil tabanlarına getirilen *-gAy* gelecek zaman eki ve kişi unsuruyla ifade edilmiştir.

Karahanlı Türkçesinde gelecek zaman çekimi *-ga/ -ge; -gay/ -gey* ve *-gu/ -gü* ekleri ile yapılmıştır. Eski Türkçede sıkça kullanılan gelecek zaman eki *-daçI/ -deçi* ve *-taçI/ -teçi* eki bu dönemde az kullanılmıştır. Aynı zamanda *-galır; -gelür/ -gelir* ekleri ile yakın gelecek zaman çekimi yapılmıştır (Hacıeminoğlu, 2013: 187). *-ga/ -ge* ve *-gay/*

-*gey* eklerine oranla daha az kullanılan -*gu* eki ve Karahanlıca Kur'an Tercümesi'ne özgü birleşik çekim olan -*gAy erdi* kalıbının birleşmesiyle oluştuğu ifade edilen -*gAtI* ve -*gAyI* ekleri de gelecek zaman çekimini karşılamıştır (Yıldız, 2007: 43). Karahanlı Türkçesinde gelecek zamanın olumsuzu -*mA* ekiyle yapılır. Olumsuz fiil tabanlarına getirilen ek ve kişi unsuruyla ifade edilir.

Türkçede gelecek zaman kipi olarak kullanılan -*gu* eki Türk dili tarihinde değişik fonksiyonlarda karşımıza çıkmaktadır. -*çı*, -*çi* isimden isim yapma eki ile yani -*guç*, -*güç* > -*ucu*, -*ücü* > -*ıcı*, -*ici* şekillerinde işi gören isimleri meydana getirmiştir. -*luğ*, -*lüg* ve -*luğ*, -*lük* isimden isim yapma ekleri ile genişletilen ek, soyut kavramları sıfat yapmıştır. Ek, -*luğ*, -*lüg* ve -*luğ*, -*lük* ekleri ile bildirdiği sıfat anlamından gereklilik anlamına kaymıştır. Böylece gereklilik, istek, maksat anlamlarında kullanılmıştır. -*gu* eki, Eski Türkçeden başlamak üzere, yeni Doğu Türkçesine kadar olan Orta Asya bölgesindeki gereklilik ve yakını anlamları gelecek zaman anlamına da kaymıştır. Bu kullanım, iyelik ekleri ile birlikte birinci planda gelecek zaman çekimli fiili olarak tanınmıştır (Mansuroğlu, 1953: 347).

Ercilasun (2020: 165), "*Kutadgu Bilig Grameri*" adlı eserinde gelecek zaman için üç ekin kullanımına dikkat çekmiştir: -*ga* / -*ge*; -*gay* / -*gey*; -*gu* / -*gü*. Kutadgu Bilig'de -*ga* / -*ge*; -*gay* / -*gey* eklerinin bütün nüshalarda karışık olarak kullanıldığını belirtmiştir. Yani bir nüshada hem -*ga* / -*ge* hem -*gay* / -*gey* eklerinin bulunduğunu, bazen bir ve iki nüshada -*ga* / -*ge* olan ekin, üçüncü nüshada -*gay* / -*gey* olabildiğini ifade etmiştir.

-*ga*, -*ge* ve -*gay*, -*gey* eklerinin bulunduğu gelecek zaman çekiminde şahıs ifadesi için şahıs zamirleri kullanılmıştır (Ercilasun, 2020: 167). Aynı zamanda -*DAçI* ekinin birkaç yerde gelecek zaman ifade ettiğine dikkat çeken Ercilasun (2020: 169), eklerin yazılış ve kullanılışlarıyla ilgili ayrıntılı bilgiler de vermektedir.

Harezmi Türkçesinde gelecek zaman için "-*GA(y)*" eki, "-*gU (turur)*" yapısı, "-*AsI*" eki ve "-*IsAr*" eki olmak üzere dört farklı şekilde ifade edilmiştir. Bunlardan "-*GA(y)*" eki ile ifade edilen gelecek zaman ifadesinin çok sık kullanıldığı belirtilmiştir. "-*gU (turur)*" eki ve "-*AsI*" eki ile ifade edilen gelecek zamanın yaygın kullanılmadığı söylenmiştir. Harezmi Türkçesinde "-*GA(y)*" ekiyle kurulan gelecek zamanın olumsuzu -*mA* olumsuzluk ekiyle yapılır. "-*gU (turur)*" yapısı ile kurulan gelecek zamanın olumsuzu, -*mA* olumsuz ekiyle ve yok kelimesiyle olmak üzere iki farklı şekilde yapılmıştır (Bulak, 2017: 244-249).

Eckmann (2017: 120- 128), “gelecek- istek başlığı” altında değerlendirdiği gelecek zaman yapısının -gAy ekiyle ifade edildiğini, olumsuzunun -mA ekiyle işaretlendiğini belirtmiştir. Ardından “-gu Ad-eyleminden yapılan kipler” başlığı altında mutlak gelecek zamanı değerlendirmiştir. Eylem tabanına + -ğū / -gū eki getirilerek iyelik ekleriyle (+ - dur/ durur / turur) çekimli fiili tanımlamıştır. Gelecekte mutlaka yer alacağı veya ortaya çıkacağı düşünülen bir hareketi veya bir durumu belirtmek için kullanılan mutlak gelecek zamanın olumsuzunun iki şekilde yapıldığı belirtilmiştir:

a) Olumsuz eylem tabanı + -ğūm (+ dur): **yanmağūm** (BV: 615/7)

b) Olumlu eylem tabanı + -ğūm + yok (tur): **kelgūsi yok**.

Ali Şîr Nevâyî'nin Türkçe divanlarında, teklik 1. kişi -mA-gAy-min, -mA-gA-min, -mA+ -ğUm (+ dur); teklik 2. kişi -mA-gAy-sin, -mA-gA-sin, -mA+ -ğU+ kişi eki; teklik 3. kişi -mA-gAy, -mA+ -ğU+ kişi eki (+ dur) biçim birimleri gelecek zamanın olumsuz çekimini karşılamaktadır. Çokluk 1. kişi ve çokluk 2. kişide örnek tespit edilememiştir. Çokluk 3. kişide ise -mA+ -ğAylAr yapısı tespit edilmiştir.

1.1.1.2.5.1.1. Teklik 1. Kişi

1.1.1.2.5.1.1.1. -mA-gAy+min

Ötüp yıllar ol ay bir kün ki külbem sarı yol azğay

Yaman t̤ali‘din ol kün **bolmağay min** beytül-aḥzānda (GS: 545/6)

“Yıllar geçip eyvah öyle olacak ki benim külbeme doğru bir gün giderken yolunu şaşıracak. O kötü talihten o gün hüznler evinde olmayacağım.”

Sāḳiyā koy devr ayağın eyle kim nūş eylesem

Tā kıyāmet **tapmağay-min** ehl-i devrandın haber (NŞ: 175/6)

“Sakiya o kadehi dolaştırarak doldur, çünkü eğlensem kıyamete kadar zamane ehlinden haber alamayacağım.”

Başımın **almağay-min** secde-i şükr iyleyü yirdin

Eger serv-i ḥirāmānımğa bolsam sāye dik hem-reh (FK: 552/2)

“Eğer salınan serviye gölge gibi yol arkadaşlığı yapsam şükür secdesi ederek başımı yerden almayacağım.”

Ey Nevâyî kit bu meydândın ger ol hûr olmasa

Billâh ölsem **turmağay-min** ravza-i Rızvân ara (BV: 18/9)

“Ey Nevâyî, eğer bu o güzel olmazsa bu meydandan git. Cennet bahçesinde ölsem billah durmayacağım.”

Âb-ı hayvân **içmegey-min** isteben def‘-i humâr

Min kim ol mey-gûn leb-i cân-bahşıdın maḥmûr-min (BV: 477/5)

“Sarhoşluğu defetmek isteyerek hayat suyunu içmeyeceğim. Ben ki o can bahşeden dudağın renkli şarabından sersemim.”

İkki başım bolmasa ikki köñüllük yârını

Sivmegey-min kim belâ ursun mükerrer başıma (NŞ: 567/5)

“İki başım olmasa iki gönüllü yâri sevmeyeceğim çünkü bela tekrar başıma vursun.”

Ölmegey-min yolıda ger başıma

Sikritip şâh-süvârım kilgey (BV: 645/3)

“Senin yolunda ölmeyeceğim. Başıma koşturup ata iyi binenim gelecek.”

Tikmegey-min tiğ-i zaḥmım ölsem ol âzâr ile

Bolsa ‘İsî ignesi Meryem isirgen târ ile (NŞ: 523/1)

“O kötü sözle incitme ile İsa’nın iğnesi olsa Meryem sarhoş olsa saç teli ile kılıç yaramdan ölsem dikmeyeceğim.”

1.1.1.2.5.1.1.2. -mA-gA+min

‘Işk bezmiğa n’itip **barmağa-min** çunki mini

Tartadur ol sarı yüz târ bile nağme-i çeng (BV: 339/3)

“Aşk meclisine ne yapıp edip varmayacağım. Çünkü beni o saçının teliyle yüzüne doğru sazın ahengi gibi çekiyor.”

1.1.1.2.5.1.1.3. -mA -ğUm (+ dur)

Zârlıklar birle olmay, **tapmağum dur** ḥod vişâl

Ni üçün kim min ḫarı ḫul dur min ol mîrzâ yiğit (GS: 84/4)

“Ben yaşlı bir köleyim o (sevgili) asilzade bir yiğittir. İşte bak bu yüzden inleyişler içinde ona kavuşmam mümkün olmayacaktır.”

Ka‘be-i kûyige yüz koydum bu yoldın **yanmağum**

İy Nevâyî her niçe kim yoldın azğursañ mini (BV: 615/7)

“Ey Nevâyî, her nasıl beni yoldan çıkarsan da sevgilinin kutsal yerine yüz koydum bu yoldan dönmeyeceğim.”

1.1.1.2.5.1.2. Teklik 2. Kişi

1.1.1.2.5.1.2.1. -mA-gAy+sin

Öz ilgide çun Mesîh yok ihtiyârı

Özige anı **koymağay-sin** Hudâyâ (FK: 4/8)

“Kendi elinde seçilmiş bir Mesih olmadığı için ey Rab sende onu ona bırakmayacaksın.”

Ey tañ nesîmi ol yan barmay demîñ tutuldı

Hâlim demekke barsañ nâ-gâh **talmağay-sin** (NŞ: 485/4)

“Ey sabah rüzgârı o tarafa varmadan zamanın tutuldu. Halimi söylemeye gitsen ansızın düşünmeyeceksin.”

Ey köz suğaldı eşkiñ sa‘y eylegil ki nâ-geh

Sin hem anıñ cemâlin körmey **suğalmağay-sin** (NŞ: 485/5)

“Ey göz, ansızın gözyaşın azaldı, gayret et ki hem onun yüzünü görmeden azalmayacaksın.”

Hecr otığa isteseñ **yakılmağay sin** ay köñül

Yârdın zinhâr kim **ayrılmağay sin** ay köñül (GS: 382/1)

“Ey gönül, sevgiliden asla ayrılmayacağın için ayrılık ateşini istesen de yakılmayacaksın.”

Gül-i şabâh yüzin **körmegey sin** ay bülbül

Bu gül-şen içre Nevâyî dik olmasañ şeb-ğîz (GS: 224/7)

“Ey bülbül, bu gül bahçesinde Nevâyî gibi gece kalkan olmasan sabah gülünün yüzünü görmeyeceksin.”

Ğıldı çün sākī lebi yitken adeh hūşuñnı mahv
Tā ebed zinhār kim **ayılmağay sin** ay köñül (GS: 382/5)

“Sakinin dudağı kadehe ulaştığı için aklını yok etti. Ey gönül, ebediyete kadar asla ayılmayacaksın.”

Deşt-i vişāl adrin Mecnūn dik añla tā kim
Zindān-ı fūrat ire min dik **apalmağay-sin** (NŞ: 485/2)

“Kavuşma ovasının adrini Mecnun gibi anla. Ta ki ayrılığın karanlığında ben gibi hapsolmayacaksın.”

Tört ‘unşur aydın tā **ıkmağay sin** nef imes
Āsmānī dört defterni tutay kim yād bil (GS: 378/3)

“Dört unsurun yazmasından ıkmayacaksın, fayda değildir. İlahi dört defteri tutayım ki hatırla.”

Bu ki an bolduñ diseñ kim āşkārā bolmasun
Meyl itip yaşlar sarı **atılmağay sin** ay köñül (GS: 382/3)

“Bu ki “kan oldun” ortaya ıkmasın. Çünkü ey gönül, gözyaşlarını o tarafa akıtıp karıştırmayacaksın.”

Yārdın ger isteseñ kim **köymegeysin** ğayr-ı vaşl
Ēayr vaşlın mutlākā yād eylemekni ılma yād (NŞ: 118/6)

“Kavuşmanın başkasını sevgiliden istersen eğer yanmayacaksın. Kavuşmanın başkasını mutlaka hatırlamayı anma.”

Didi şehir kilür-min ğam şāmı bī-od oldum
ıķķuna mihr ey köz uyķuğā **almağay-sin** (NŞ: 485/3)

“Seher vakti gelirim dedi. Dert akşamı kendimden geçtim. Ey göz güneş ıkınca uykuya kalmayacaksın.”

1.1.1.2.5.1.2.2. -mA-gA+sin

Nevâyî vaşl behiştide şükr kııl bu nefes

Kim yana **çikmege sin** hecr dūzaḥıda ‘azāb (GS: 48/8)

“Nevâyî, cennette bu nefese kavuşmayı şükret ki cehennemde tekrar ayrılık azabı çekmeyesin.”

Maḥlaş tileseñ ğamdın dehr içre Nevâyî dik

Koymağa sin ilginđin sāğarnı meger hergiz (GS: 216/7)

“Zaman içinde Nevâyî gibi kurtulmayı dilersen içki kadehini asla elinden bırakmayacaksın.”

Bu kün tenimğa nişān ol ḥayātdın kiliben

Ki tañla **tapmağa sin** isteben nişānımnı (GS: 638/5)

“O hayattan gelerek bu gün, tenime nişandır. Nişanımlı isteyerek hayretle bulmayacaksın.”

Nevâyî öttiler aḥbāb bol fenā bile çüst

Diseñ ki **kalmağa-sin** yolda kār-vāndın kiç (FK: 101/9)

“Nevâyî yokluk ile arkadaş olmaktan vazgeçtiler dersin yolda kervandan geç kalmayacaksın.”

Nevâyî iyle tiril kim uyatdın **ölmege-sin**

Eger Resül ‘aleyhi's-selām bolsa şefî‘ (FK: 306/6)

“Eğer Resul aleyhisselam şefaathçi olursa Nevâyî canlan utancından ölmeyeceksin.”

2.1.1.2.5.1.2.3. -mA -ğUñ (+ dur)

Ger cünün deştide hecr endūhı kim bolsun diseñ

Ey Nevâyî **tapmağun** āh u fiğāndın ḥūbraḡ (NŞ: 315/9)

“Ey Nevâyî, eğer delilik çölünde ayrılığın sıkıntısında kim olsun dersin ağlama ve inlemekten daha güzel bir şey bulamayacaksın.”

Şırāt-ı müstaḡīm oldu şerî‘at

Ki cennet **tapmağun** ötmey bu puldın (FK: 463/5)

“Şeriat doğru yol olduğu için bu paradan geçmeden cenneti bulamayacaksın.”

1.1.1.2.5.1.3. Teklik 3. Kişi

1.1.1.2.5.1.3.1. -mA-gAy

Çorçaram hırmān şehābın **yapmağay** fehmi itse çarh

Kim şebistān mihr şem‘idin mūnevver dur maña (GS: 16/7)

“Felek anlasa, ümitsizliğin karanlığına korkarım düşmeyecek, çünkü şebistan (oda) güneşin mumundan nurlandırılmıştır bana.”

Yok ağızdın nükte aytur meh-veşim dik **bolmağay**

Ger kıyaş her zerresidin bir Mesihā eylese (GS: 26/6)

“Eğer güneş her zerresinden bir Mesihā eylesse de ağzından nükteli söz söyleyen ay yüzlü kadını gibi birini oluşturmayacak.”

Şubh dik bir demde gerdün **koymağay** āsarını

Nā-geh ehl-i şıdk köñli mihrin ifşā eylese (GS: 26/9)

“Doğruluk ehli ansızın sevgisini/merhametini anlatsa/ güneşini gösterse felek, sabah gibi eserini bir demde (zamanda/görünüşte) koymayacak.”

Cān ki kāt kāt kan bolup tur dāğ-ı ‘ışkını **kitmegey**

Lāle bergi dik anı bir bir savursan köydürüp (GS: 56/2)

“Canım (ruhum) senin aşkının yarasından kat kat kanamıştır. Canı lale yaprağı gibi bir bir yakıp savursan da gitmeyecek.”

Dehr ilidin gūşe tutmak boldı evlā eyle kim

Tutmağay ol kıvm atın tapsa kişi ‘ömr-i ebed (GS: 128/5)

“Dünyadan elini ayağını çekmek daha uygun oldu. Çünkü o insan topluluğu adını bulsa insan sonsuz ömür elde etmeyecek.”

Hecrin efsānesidin söz dir isem vaşl tūni

Tapmağay taṅgaça tūn yılça ise teskīn söz (GS: 228/3)

“Kavuşma gecesi ayrılığın efsanesinden söz edersem yıllarca sabaha kadar sakin söz bulmayacağım.”

Çıkısa tûbâdın kıyaş **körgüzmegey** bu lûtf kim

Anladım tüz cilve kılgan kâmetiñ şimşâdının (NŞ: 459/2)

“Cennet ağacından güneş çıkısa bu lûtuft gözükmeyecek. Şimşir ağacı boylunun doğru kişiye görüldüğünü anladım.”

Baħr-ı fenâda ğavta şadef-vâr urmasan

Sindin **yitişmegey** dūr-i maķşūd her taraf

“Cefa denizinde çukur yere sedef gibi vurmasan senin her tarafından istek incisi ulaşmayacak.”

Kim mini körse belâ tağı vü sevdâ deştide

Hayret iylep **bakmağay** Ferhâd ile Mecnûn sarı (FK: 636/2)

“Bela dağı ve sevda ovasında beni kim görse hayret ederek Ferhat ile Mecnun’un tarafına bakmayacak.”

1.1.1.2.5.1.3.2. -mA -ğU+ sI (+ dur)

Mey bir ki kaçâ **tapmağusı** ‘aql ile tağyîr

Her niçe ki bolsa ħired-âşâr mülâhız (FK: 297/6)

“Her nasıl ki akıl eserleri dikkatle bakılsa içki bir ki akıl ile başkalaştırma hüküm bulmayacak.”

Hüsn satma şafaķnıñ rengidin ay zâl-i sipihr

Kim anı **koymağusı** gerdiş-i eyyâm kızıl (GS: 404/6)

“Ey ihtiyar ve yaşlı felek şafağın renginden güzellik satma. Çünkü onu zamanın dönüşü kızıl bırakmayacak.”

Yıllık ‘ibâdet ırmış ayağınğa secdeî

Başın Nevâyî **almağusı** tâ yıl olmağay (BV: 612/7)

“Ayağına bir kez secde etmek bir yıllık ibadet imiş. Nevâyî bir yıl boyunca başını secdeden almayacak.”

1.1.1.2.5.1.4. Çokluk 3. Kişi

1.1.1.2.5.1.4.1. -mA-ğAy+IAr

Felek bî-dādıdın gerçi min-i hākî ğubār oldum

Tiler min **tapmağaylar** tütüyālîkka ğubārımnı (GS: 664/2)

“Feleğin zulmünden toprak renginde olan ben toz oldum. Dilerim ki göze çekilen sürmeye tozumu bulmayacaklar.”

Mey iç ki **anlamağaylar** bu deyrdin remzî

Ger ehl-i zühd yüz il istihāre kılğaylar (BV: 190/6)

“Eğer ibadet eden takva sahipleri, yüz yıl istiharede bulunacaklarsa içki iç. Çünkü bu dünyadan bir işaret anlamayacaklar.”

Dōstlar katlığa andağ kildi ol sultān-ı hūsn

Kim selātin **koymağaylar** katl üçün yağığa yüz (BV: 211/5)

“Ey dostlar, o güzellik sultanı öldürmeye geldi. Sultanlar öldürmek için düşmana yönelmeyecekler.”

Körmegeyler bir birin yağğan mezellet gerdidin

Kirseler Ferhād ile Mecnūn demi viraneme (BV: 561/4)

“Ferhad ile Mecnun bir an viraneme girseler yağan alçaklık derdinden birbirini görmeyecekler.”

1.1.1.2.5.2. Birleşik Zamanlı Gelecek Zaman Kipi Çekimi

1.1.1.2.5.2.1. Teklik 1. Kişi

1.1.1.2.5.2.1.1. -mA-ğAy idim

İy Nevāyî yārınğ köñli tutuldı nāledin

Kāş hergiz **açmağay idim** min-i bed-kār **ağız** (FK: 229/8)

“Ey Nevâyî, yârin gönlü iniltiden tutuldu. Huyu kötü olan ben asla ağız açmayacak idim ne olurdu.”

1.1.1.2.5.2.2. Teklik 2. Kişi

1.1.1.2.5.2.2.1. -mA-gAy erdin

Gülde çün reng ü vefâdın reng ü büyü yok imiş

Ötmegey irdin bu gül-şen sarı kâş ey ‘andelîb (NŞ: 49/6)

“Gülde renk ve vefadan renk ve kokusu yok olduğu için ey bülbül bu gülbahçesine doğru keşke ötmeyecektin.”

Açmağay irdin cemâl-i ‘âlem-ârâ kâşkî

Salmağay irdin barı ‘âlemde gavgâ kâşkî (NŞ: 626/1)

“Keşke dünyayı süsleyen güzelliği açmayacaktın. Keşke tüm dünyada kavga oynamayacaktın.”

1.1.1.2.5.2.3. Teklik 3. Kişi

1.1.1.2.5.2.3.1. -mA-gAy erdi

Kâşkî hattığa **yitkürmegey irdi**¹⁰ pākî

Kim bu tütî bolur ol közgü bile bâl-güşây (BV: 586/4)

“Keşke çizgine ustura ulaştırmasaydı, o ayna ile kanat açan papağan gibi olur.”

Cân-fezâ hüsni niğâb içre dağı il talaşp cân

Kalmağay irdi torig bir kişi ol bolmasa hâyil (BV: 379/3)

“Cana can katan güzeliği bir peçe içindedir ve halk da kendi canı için birbiri ile dalaşmaktadır. Eğer o engellemeseydi bir kişi dahi diri kalmayacaktı.”

Tüzmegey irdi kazâ bu cism-i vîrânımnı kâş

Çünkü tüzdi **salmağay irdi** aña cânımnı kâş (GS: 279/1)

“Keşke bu viran olmuş cisim hüküm söylemeyecekti. Çünkü canımı ona bırakmayacağını söyledi.”

¹⁰ “yitkürmegey irdi” yapı olarak gelecek zamanın hikâyesini karşılar. Ancak beyitte yapının gerektirdiği asıl anlam ile ortaya çıkan anlam aynı değildir. Ortaya çıkan anlam “keşke ulaştırmasaydı” anlamını karşılamaktadır.

Tüşmegey irdi firîb-âميز luţfun bilmeyin

Nâ-tüvân köñlümge vaşlıñdın temennâ kâşkî (NŞ: 626/5)

“Ne olurdu zayıf gönüme kavuşma isteği hile ile karışık lütfunu bilmeden ortaya çıkmayacaktı.”

Köñül bir aynı istey bardı cân ıaldı ölüm hâli

Bu dem **ayrılmağay irdi**¹¹ bu ıatık yolda kâş andın (NŞ: 495/7)

“Gönül bir ay yüzlüyü ister. Bundan dolayı can gitti, sadece ölüm hali kaldı. Keşke bu acımasız yolda bu zamanda ayrılmasaydı.”

‘Afiyet küncin didim istey bozuldum bir yolu

Köñlüm içre **kiçmegey irdi**¹² bu niyyet kâşkî (GS: 609/4)

“Afiyet yolunu isteyeyim dedim fakat bunu isteyeyim derken bozuldum. Keşke bu niyet gönümünden geçmeseydi.”

Yüz ğarîb âhvâl bî-keslikde her dem bar imiş

Ötmegey irdi¹³ tilimge lafz-ı ğurbet kâşkî (GS: 609/5)

“Her zaman yüz tuhaf durum yalnızlıkta varmış. Keşke dilime gurbet kelimesi dolanmasaydı.”

1.1.1.2.5.3. Birleşik Gelecek Zaman Kipi Çekimi

1.1.1.2.5.3.1. İsim+ Yardımcı Fiille Kurulanlar

1.1.1.2.5.3.1.1. Teklik 1. Kişi

Koysa müfriţ za‘f ara ağzımğa ol yüz közgüsin

Urmağay-min tîre bolmağ vehmidin ölsem **nefes** (NŞ: 232/5)

“Çok zayıfken o herhangi kişi getirip aynasını ağzıma koysa eğer karanlıkta kalmak korkusuyla ölecek olsam bile nefes alıp vermeyeceğim.”

¹¹ “ayrılmağay irdi” yapı olarak gelecek zamanın hikâyesini karşılar. Ancak beyitte yapının gerektirdiği asıl anlam ile ortaya çıkan anlam aynı değildir. Ortaya çıkan anlam “keşke ayrılmasaydı” anlamını karşılamaktadır.

¹² “kiçmegey irdi” yapı olarak gelecek zamanın hikâyesini karşılar. Ancak beyitte yapının gerektirdiği asıl anlam ile ortaya çıkan anlam aynı değildir. Ortaya çıkan anlam “keşke geçmeseydi” anlamını karşılamaktadır.

¹³ “ötmegey irdi” yapı olarak gelecek zamanın hikâyesini karşılar. Ancak beyitte yapının gerektirdiği asıl anlam ile ortaya çıkan anlam aynı değildir. Ortaya çıkan anlam “keşke dolanmasaydı” anlamını karşılamaktadır.

Açmağay-min köz min-i dīvāne hüsünü bolmasa

Her perī-peyker cemālīga temāşādın ğaraş (NŞ: 278/2)

“Senin beni divane eden güzelliğin olmasa gözümü açmayacağım. Çünkü her peri güzelliği taşıyan güzelliğe sahip olana bakmaktan garaz çıkar.”

Niçük **kul olmağa-min** deyr pīriğa ki niçe

Ki kemlīgımnı körer ötkerür kerem birle (FK: 592/6)

“Rahibe nasıl kul olmayacağım. Kötülüğümü görür iyilik ile devam ettirir.”

Barıban aḥbāb u min ğaflet **esiri bolmağım**

İyledür kim it ürüp qaldı vü köçti kārṽān (FK: 517/8)

“İt ürüp kaldı ve kervan göçünce giderek dostlar ve ben gaflet esiri olmayacağım.”

İy Nevāyî sormağıl kim **kıлмаğumdur aşkār**

Yüz nihānî derd ü miḥnet kim fülāndın körge-min (FK: 498/9)

“Ey Nevâyî sorma, açığa çıkarmayacağım. Bir gizli yüzün dert ve sıkıntısını herhangi bir kişiden göreceğim.”

Birse yüz āşüb-ı devrāndın ilik min ḥasteğa

Çıkmegüm dür hergiz ol āşüb-ı devrāndın ilik (GS: 339/8)

“Dünya kargaşasından yüz bin hastaya el verse de o dünya kargaşasından asla el çekmeyeceğim.”

1.1.1.2.5.3.1.2. Teklik 2. Kişi

Kirdi ‘ışk ehli fenā deştığa ey mecnūn köñül

İstesey **yol azmağay-sin** kārṽāndın qalmağıl (BV: 370/6)

“Aşk ehli yokluk çölüne girdi. Ey Mecnun, kervandan kalma. İstersen kaybolmayacaksın.”

Bir qatla körsey anı bes ta‘n **itmegey irdiñ heves**

‘İşkığa ey kim her nefes bizni kıılır-sin müttehem (BV: 401/3)

“Onu bir kere görsen zaten ayıpla heves etmeyecektin. Aşkına her zaman bizi suçlu kılarısn.”

Diseñ ki cānıma **ot salmağay sin** ay sākī

Tekellüm itme mey-ālūde-leb bile heyhat (GS: 79/5)

“Ey saki, desen ki canıma ateş salmayacaksın, şarap bulaşmış dudağınla konuşma, yazıktır.”

İblīs şıfat il san meyl itme Nevāyī

Tā **bolmağa-sin** zerķ u riya kaydıda **mağlūl** (FK: 393/7)

“Şeytanın sıfatını başkası san Nevāyī meyl etme. Hile ve riya bağından zincire vurulmuş olmayacaksın.”

Ay Nevāyī **bolmağun** andın bular birle **halās**

Kil ki hem vaşlın tilep sabr u qarārı közleli (GS: 627/7)

“Hem ona kavuşmayı dileyip hem sabır ve karar gözleyerek gel Ey Nevāyī, ondan(aşktan) bunlarla kurtulamayacaksın.”

1.1.1.2.5.3.1.3. Teklik 3. Kişi

Hecr sūzıdın digen nazmıñ Nevāyī biyle kim

Tuttı ‘ālemni ‘aceb ger **salmağay** ‘ālemğa **ot** (FK: 86/9)

“Nevāyī ayrılık ateşinden şiirini söylemiş. Öyle ki acaba dünyayı tutup dünyaya ateş salmayacak mı?”

Bihışt tofragı gerçi mu‘ attar itse dimāğ

Mu‘ attar itmegüsi köz bu hāk-kū yanlıg (BV: 304/2)

“Akıl cennet toprağı kokutsa göz bu doğruyu söyleyen gibi kokutmayacak.”

1.1.1.2.5.3.5. Çokluk 2. Kişi

Çü ol kâfir çıkar **köz salmağay siz** ay müselmānlar

Ki min bī-çāre köñlümni bakıp turğunça aldurdum (GS: 415/5)

“Ey Müslümanlar, o kâfir gibi ortaya çıkar bakmayacaksınız. Ben çaresizce bakıp durduğum için gönlümü aldırdım.”

Diseñiz kim **bolmağay-siz** min kibi **divāne-veş**

Ādemī-zād içre kılman bir perī-peyker tama‘ (NŞ: 294/5)

“Ben gibi deli divane olmayacaksınız dersiniz insanoğluna bir peri yüzlü tamah etmem.”

1.1.1.2.5.7.6. Çokluk 3. Kişi

Yüzünü kördüm imdi közlerimni bağla ay kâtil

Ki nâ-geh **bolmağaylar** özge yüzni körgeli **mâyil** (GS: 381/1)

“Ey katil, yüzünü gördüğümde gözlerimi bağla. Çünkü gözlerim ansızın başka yüzü görmek için dönmeyecekler.”

Ay Nevâyî **kılmağaylar** ‘ayb eger dīvāne min

Ol perî vaşfin okuğan sayı dīvānımdın il (GS: 384/7)

“Ey Nevâyî, o perinin özelliklerini şiirlerimden başkası okuduğu zaman eğer ayıp etmeyeceklerse ben divaneyim.”

‘İşkîma ‘uşşâk **şirket kılmağaylar** dip irür

Könlüme bir kâtil-i bî-bâk bed-hû sarı meyl (NŞ: 391/3)

“Bir kötü huylu korkusuz katil gönlüme doğru meyl olur diye âşıklar aşkıma ortak olmayacaklar.”

1.1.1.2.5.3.2. Fiil+ Zarf-Fiil+ Yardımcı Fiille Kurulanlar

1.1.1.2.5.3.2.1. Fiil+ A Zarf Fiili+ Yardımcı Fiille Kurulanlar

1.1.1.2.5.3.2.1.1. Teklik 1. Kişi

Ulus içre ‘arızındın nażar ança asradım kim

Ala-almağum köz ölgünçe ger iylesem nezāre (BV: 526/2)

“Milletin içinde sevgilinin yanağından öylece bakışımı sakladım. Çünkü seyredersem eğer gözümü ölene kadar alamayacağım.”

1.1.1.2.5.3.2.1.1. Teklik 3. Kişi

Şafağ gök zarfın itkey la‘li ammā la‘li hecrinde

Kızarta almağay ‘ālemni bu eşk-i şafağ-gün dik (GS: 348/3)

“Şafak gökyüzünün kabını kırmızı renge boyayacak ama dudağından ayrıldığında bu kızıl gibi gözyaşı dünyayı kızartamayacak.”

Katîl-i ‘ışkî eger kirse ravza tavfıga hûr

Kitürse hulle **ala almağay** anıñ kefenin (FK: 470/4)

“Senin aşkının katili eğer cennet bahçesine tavaf etmeye girse periler cennet elbisesi getirse onun kefenini alamayacağım.”

1.1.1.2.5.3.2.2. Fiil+ Y Zarf Fiili+ Yardımcı Fiille Kurulanlar

1.1.1.2.5.3.2.2.1. Teklik 3. Kişi

Dost yādıdın köñülñi eyle ister min tola

Kim ol **eyley almağay** dünyā vū mā-fī hānı **yād** (GS: 132/8)

“Dünya ve öteki dünyayı hatırlamayacak olan dostun hatırasından gönlünü doldurmak isterim.”

1.1.2. Çekimli Olmayan Fiillerde Olumsuzluk Şekilleri

Vardar (1980: 50), *Dilbilim ve Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü* 'nde çekimsiz kavramını, ad çekimi bulunan dillerde, hiçbir durumda herhangi bir değişim göstermediğinden çekim dışı sayılan birim olarak tanımlamıştır.

Korkmaz (1992: 36), *Gramer Terimleri Sözlüğü* 'nde çekimsiz fiili şahsa bağlı olmayan fiil olarak tanımlamıştır. Ardından “gelince, çalışmak, okunacak kitap” gibi örneklerini sıralamıştır. Çekimli olmayan fiiller başlığı altında isim fiil, sıfat fiil ve zarf fiil, yok ve bar sözcükleriyle meydana gelen çekimsiz fiillerdeki yokluk biçimi yapılarının örneklerinden yola çıkılarak olumsuzluk şekillerine odaklanılmıştır.

1.1.2.1. İsim-Fiil Ekleri ve Olumsuzluk Şekilleri

Bilgegil'e göre (1984: 239), zaman ve şahıslarla ilgisi bulunmaksızın eyleme konu olan kelimeler “isim-fiil” olarak tanımlanmıştır.

Eckmann'a göre (2017: 102), ad özellikleri taşıyan eylem biçimlerine isim-fiil denmiştir. Bunların, adlar gibi, çokluk, iyelik ve durum ekleri ile son çekim edatlarını alabildiği ifade edilmiştir. Özne, nesne, sıfat, zarf niteleyicisi ve bir cümlede eylemin ad unsuru olarak kullanılabildiği belirtilmiştir. Diğer taraftan, bunların, zamanı belirlemede, özne, nesne veya zarf niteleyicisi elde etmede olumlu ve olumsuz biçimleriyle eylemlerin yerini aldığı açıklanmıştır.

Ali Şîr Nevâyî'nin Türkçe divanlarında isim-fiil ekleri ve olumsuzluk şekillerinde -mAk ekine -mA- olumsuzluk işaretleyicisi getirilerek olumsuzluk anlamı sağlanmıştır. Diğer eklerde olumsuzluk tanıklanmamıştır. Örnekler şu şekildedir:

1.1.2.1.1. -mAk

Cihān hāki irür bir kisek velī nā-pāk

İtek **yitürmemek**¹⁴ evlā mülevveş olsa gülūh (NŞ: 107/5)

“Dünya toprak rengidir ama bir toprak parçası kirlidir. Kisek kirli olsa etek deędirmemek daha iyidir.”

Gerçi bildim ki harīs oldı cihānda maħrūm

Bolmamak mümkün imes yār vişālīga **harīş** (NŞ: 273/5)

“Gerçi bildim ki hırslı kişi dünyada yoksun olduğu için sevgiliye kavuşmakta hırslı olmamak mümkün değildir.”

Müşkil işdür öyde bir ğāyibni her dem yoķlamak

Līk mühlik yoķlamakdın sonra istep **tapmamak** (NŞ: 311/1)

“Lakin öldüreni yokladıktan sonra isteyerek bulmamak, her zaman görünmeyen bir kimseyi evde yoklamaktan zor iştir.”

Bolur menzilde turmak müddetī kām **urmamak** köp vaķt

Bu menzil kaç‘ı ni bu kāmдын bulmas demī ārām (NŞ: 418/2)

“Bir süre menzilde durmak uzun vakit dizgin vurmamak olur. Bu yerin sonu niçin bu istekten bir an durmak bilmez.”

Vaşlığa **yol birmemek** ‘ışķnı terk it dime

Sūd çü yoķ nā-ümīd eyleme ser-māyedin (NŞ: 490/5)

“Aşkı terk et deme. Kavuşmaya yol göstermemeye mademki fayda yok servetten ümitsiz eyleme.”

Aşl oldur ki şanemler sarı köz salmağa-sin

Ey Nevāyī tilesen **körmemek** illā āfet (BV: 88/9)

“Ey Nevāyī, illa büyük felaket görmemeyi dilesen asıl olan şudur ki güzellere doğru bakmayacaksın.”

Dehr öyi içre iķāmet tileme

Çıķmamak anda ni imkān kirgeç (BV: 100/6)

“Dünya evine yerleşmeyi dileme. Oraya girince çıkamamak ne mümkün.”

¹⁴ “yitürmemek”; DN “yitkürmemek”

Derd ü ğam turmış yasavul dik köñül çāki ara

Koymamakka kilse hūş u şabr haylı içkeri (BV: 600/3)

“Dert ve gam, gönül yarığı arasına akıl ve sabır topluluğunu içeri salmamak için zabıta memuru gibi durmuş.”

Firāk tīgı helākidin ança imgendim

Ki yitse dağı ecel **ölmemekke** örgendim (FK: 436/1)

“Ayrılık kılıcının helakından öylece sıkıntıya düştüm. Çünkü ecel de yetişse ölmemeyi öğrendim.”

1.1.2.2. Sıfat-Fiil Ekleri ve Olumsuzluk Şekilleri

Sıfat fiiller, sıfat gibi kullanılan fiil şekilleri olarak tanımlanmıştır. *“Fiil özellikleri dolayısıyla kendilerinde var olan hareket ve zaman kavramlarını, ad oldukları sıfata aktararak varlıkları ve nesneleri hareket ve zaman gösterme özellikleri ile geçici olarak vasıflandırırılar”* (Korkmaz, 2009: 909).

Fiillerde olduğu gibi sıfat-fillerde de olumsuzluk eki -mA işaretleyicisi ile sağlanmıştır. Ali Şîr Nevâyî’nin Türkçe divanlarında -r/ -ar/ -er ekinin olumsuzluğu -mas / -mes ekiyle bildirilmiştir. -GAn/ -KAn / -An geniş zamanın sıfat-fiil ekidir. Bu ekin olumsuzluğu -mağ / -megen şeklindedir. Fiilden isim yapım eki -Gİr/-GUr, Türk dilinde, fiil kök ve gövdeleri üzerine gelerek onlardan dönüşlülük bildiren sıfatlar türeten işlek bir fiilden isim yapım ekidir. Ali Şîr Nevâyî’nin Türkçe divanlarında tanıkladığımız **“yarumağur”** örneğine bakıldığında geniş zaman sıfat-fiil ifadeli sıfatlar türettiği görülmüştür. Bu anlam ve işlev, onun en belirgin, en yaygın özelliklerini yansıtmıştır.

Ali Şîr Nevâyî’nin Türkçe divanlarında geniş zaman sıfat-fiilleri olumsuz kullanışta daha işlektir. -mİş sıfat-fiil eki ve gelecek zaman sıfat-fiil eki genellikle çekimli fiili karşılamıştır. Sonuç olarak Nevâyî’de tanıklanan olumsuz sıfat ekleri -mA-ğUr, -mA-gAn, -mAs ekleridir.

Örnekler şu şekildedir:

1.1.2.2.1. -mağUr

Fiilden isim yapım eki -Gİr/-GUr, Türk dilinde, fiil kök ve gövdeleri üzerine gelerek onlardan dönüşlülük bildiren sıfatlar türeten işlek bir fiilden isim yapım ekidir (Tanç ve Bişkin, 2003: 240). Çağatay Türkçesindeki örneklerine bakıldığında genellikle

geniş zaman sıfat-fiil ifadeli sıfatlar türettiği görülmüştür. Bu anlam ve işlev, onun en belirgin, en yaygın özelliklerini yansıtmıştır (Tanç ve Bişkin, 2003: 240). Ölmez (1996: 277), “*Şecere-i Terâkime*” adlı çalışmasının açıklamalar kısmında “yapışgur sözcüğünü örnek olarak vermiştir. Bu sözcüğün, yapış- fiilinden -gur ekiyle türemiş bir isim olduğu ifade edilmiştir. Aynı zamanda Çağatay Türkçesinde bu ekle türemiş çok sayıda sözcüğün olduğu belirtilmiştir.

Tanç ve Bişkin’in çalışmasında (2003: 243) -GUr ekinin kökeni ile ilgili şöyle bir açıklama yapılmıştır: “*Türk dilinde, Türkmen Türkçesi dışında Oğuz grubu Türk lehçeleri tarafından kullanılmayan bu ek, daha çok çağdaş Kıpçak, Karluk ve Güney Sibiry grubu Türk lehçelerinin yaygınlaştırıp geliştirdiği bir fiilden isim yapım ekidir. Köktürk Türkçesi, Eski Uygur Türkçesi, Karahanlı Türkçesi, Harezmi ve Kıpçak Türkçelerinde karşılaşılmayan bu eke ilk olarak 15. yüzyıl Çağatay Türkçesi metinlerinde rastlanılmıştır. Ek, ortaya çıktığı ilk dönemden itibaren hep -GUr biçiminde dar-yuvarlak ünlülüdür ve birleşik bir ek görünümü vermektedir. Tanç ve Bişkin’e göre bu ek, birleşik bir ektir. Eski Türkçe Dönemi’nde karşılaşılan fiil kök ya da gövdelerinin üzerine gelerek fiilin ifade ettiği anlamı ve hareketi bazen pekiştirip kuvvetlendirmiştir. Bazen de fiile ettirgenlik, edilgenlik, dönüşlülük gibi anlamlar katmıştır. Aynı zamanda, Karahanlı Türkçesinde, Eski Türkçeye paralel olarak pekiştirme, dönüşlülük işlevlerini sürdüren ve daha geniş bir kullanım sahası bulan fiilden fiil yapım eki -k/-k- ile geniş zaman sıfat-fiil eki -Ur’un birleşip kaynaşması ile oluşmuştur. Böyle bir birleşme, ek ile kök arasındaki bağlantı dikkate alındığında, Türk dilinin yapısını oluşturan temel kurallara, Türkçenin işletim sistemine uygundur.*”

Ali Şîr Nevâyî’nin Türkçe divanlarında tanıkladığımız “**yarumağur**” yapısı fiile gelen -mA- olumsuzluk ekinden sonra -gur biçim birimin getirilmesiyle oluşmuştur. Bu yapılarda olumsuzluğa eklenen -gUr eki, geniş zaman sıfat-fiil göreviyle karşımıza çıkmaktadır.

Min töküp eşk felek dik velî bî-ğodluğuma

Dem-be-dem **yarumağur** şubhı çendân taptım (FK: 429/6)

“*Kendimi bilmezliğime dünya gibi gözyaşı dökmekteyim. Zaman zaman aydınlanmayan sabahı pek çok buldum.*”

1.1.2.2.2. -mAğAn

Kılmağan cānın fidā cānānga yitmes dir imiş

Ay Nevāyî iş bu söz birle fidā yüz cān aña (GS: 10/9)

“Canını sevgili için feda etmeyen o sevgiliye ulaşamaz dermiş. Ey Nevâyî, bu sözden dolayı o sevgiliye yüzlerce can feda olsun.”

Vaşl ara aḥbāb ile ol zālīm ança koydı dāğ

Kim ol otka **tözmegendin** dāğ-ı hicrān istedim (FK: 456/5)

“O zalim (sevgili), kavuşma arasında dost ile öyle bir yara bıraktı ki o ateşe sabretmeyenden ayrılık yarası istedim.”

Dehr bāğı içre ber-bād **olmağan** gül çıkmadı

Yok ‘aceb ger yildin āsībī gülistānımda dur (GS: 154/6)

“Dünya bağı içinde yok olmayan (yele verilmiş) hiç bir gül yetişmedi. (Feleğin) Fırtına yelinin gülbahçemde de olmasına şaşılmaz.”

‘Ömr devrinin beḳāsın **bilmegenler** her taraf

Suda yamğur noktasının devr-i pergārın körün (GS: 372/5)

“Ömür devrinin bekasını bilmeyenler, suda yağmur noktasının her tarafta pergel gibi dönmesini görün.”

Yağmağan bolsa tenimğa tîr-i bārān-ı firāk

Bir bedende kimge bolğay bu kadar bāver yara (BV: 30/6)

“Ayrılık yağmurunun oku tenime yağmamış olsa bir bedende bu kadar çok yara kime olacak?”

Çarḥ encüm eşkini saçıp nidin kiymiş kara

Heçr şāmı **tutmağan** bolsa Nevāyî matemini (GS: 473/7)

“Ayrılık akşamı Nevâyî yasını tutmamış olsa gökyüzünün yıldızları gözyaşını saçıp neden kara giymiş.”

Köz yüzidin alğanımğa eşkdin kandur sezā

Vaşl ara **şükür itmegenge** dāğ-ı hicrāndur seza (NŞ: 37/1)

“Gözden yüzüme akan gözyaşından layık olan kandır. Kavuşmaya şükür etmemişe layık olan ayrılık yarasıdır.”

Yitti cān ağzıma kim çıkmas öyidin ol hūr

Çıkmağan cānga ümīd uş bu meşeldür meşhur (NŞ: 142/1)

“O sevgili evden çıkmadığı için korktu. Çıkmamış candan ümit kesilmez işte bu meşhur atasözüdür.”

Sākiyā min **yutmağan** hūn-ab-ı hicrān kaldı mu

Birmeseñ mey imdi kan yutmağğa imkān kaldı mu (FK: 536/1)

“Ey saki, benim yutmadığım ayrılık gözyaşı kaldı mı? Şimdi içki vermesen kan yutmaya imkân kaldı mı?”

Kördüm ağzıñnı maña kahr ile çün söz kattıñ

Körmegenni bu gāzab içre maña körsettiñ (NŞ: 340/1)

“Bana üzüntü ile söz söylediğin için ağzını gördüm. Bu gazap içinde bana görmemişi gösterdin.”

1.1.2.2.3. -mAs

Sini tapmak besī müşkil dur u **tapmaslık** āsān kim

İrür peydālığıñ pinhān velī pinhānlığıñ peyda (GS: 2/2)

“Seni bulmak çok kolaydır ve bulmamak çok zor ki varlığın gizli ama gizliliğin açıktır”.

Ol şūh ki meydān ara körgenge salur tiğ

Körmeske salur yitse Nevāyī sarı ‘amdā (GS: 38/7)

“O güzel meydanda görene kılıç saldığı için Nevāyī’ye doğru ulaşırsa kılıcı görmeyene salar.”

Köñül **tınmaska** kalmış irdi her nev‘ ārzū birle

Rızā kūyide tā koydum qadem köñlümni tındurdum (GS: 415/8)

“Gönül her çeşit istek ile rahata kavuşmayana kalmıştı. Sevgilinin köyüne yerleştikten sonra gönlümü rahatlattım.”

Ni dip ni birse bilgil anı hātūn

Diben **birmesni** hātūndın dağı kem (GS: 227/5)

“Eksik vermeyeni de hatundan diyerek ne söyleyip ne verse onu hatun bil.”

Yār ağız **açmaska** derdim sorğalı taptım sebeb

Köp çüçüklükdin yapuşmışlar meğer ol ikki leb (NŞ: 45/1)

“Ağız açmayan sevgiliye derdimin sebebini sormak için buldum. Meğer o iki dudak çok tatlılıktan yapışmış.”

Serv-i nāzım yok ‘aceb ger rūzedin tapmış melāl

Kim su **içmesdin** tapar pejmürdelik nāzūk nihāl (GS: 401/1)

“Uzun boylu sevgili, eğer gündüzden sıkıntı bulmuşsa buna şaşılmaz. Çünkü perişan olan fidan gibi taze ve düzgün vücutlu sevgili su içmediği için sıkıntı bulur.”

Қавма ey şeyh Nevāyī’ni işitmes dip pend

Kim sinin pendin **işitmeslik** aña pend olmuş (NŞ: 254/9)

“Ey şeyh, Nevāyī’yi öğüt işitmez diyerek kovma. Çünkü senin öğüdünü işitmemezlik ona öğüt olmuş.”

Sormasdin aña katl tiler yok ise könlüm

‘Āşık mu imes bī-kes ü bīmār mu irmes (BV: 229/2)

“Āşık yalnız mı değildir ya da hasta mı değildir yoksa gönlüm ona sormayandan ölüm diler.”

Bolmayın ğarķ-ı fena istemegil gevher-i vaşl

Dür **tapılmas kişi** tā baħrda bolmas ğavvāş (BV: 271/3)

“Yoklukta boğulmadan kavuşmanın cevherini isteme. İnci bulmayan kişi bulunca kadar denizde kaybolmaz.”

Kilse bir kūn niçe kūn **kilmeslikidin** lāl-min

Bir kūn öz hālimde bolsam niçe kūn bī-hāl min (BV: 496/1)

“Bir gün gelse nice gün gelmemekten dilsizim. Bir gün kendi halimde olsam nice gün halsiz, düşkünüm.”

1.1.2.3. Zarf-Fiil Ekleri ve Olumsuzluk Şekilleri

Bir fiilin cümlede zarf işleyişinde kullanılması olarak ifade edilen zarf-fiil, fiil kök ve gövdelerine gelen eklerle geçici olarak zarf oluşturmuştur (Korkmaz, 2009: 983). Çağatay Türkçesinde şu zarf-fiiller vardır: -a /-e, -y; -ğaç /-geç, -kaç / -keç; -ğalı / geli, -kalı / -keli; -ğünça / -günce ve -ğuça / -güce zarf-eylemi, ötümsüz ünsüzlerden sonra daha çok -künça / -künçe ve -kuça / -küçe; -p, -ban /-ben; -may / -mey, -mayın / -meyin zarf-eylemi (olumsuz zarf-eylem) (Eckmann, 2017: 107-113). Bu zarf-fiillerin olumsuzluğu -mA- olumsuzluk işaretleyicisi ile sağlanmıştır. -mAyIn zarf-fiil eki, olumsuz zarf-fiiller türetmektedir (Sertçelik, 2019: 29). Çağatay Türkçesinde bir bölümü basit bir bölümü de sıfat-fiil eklerinin durum ekleri almasıyla oluşmuş birleşik zarf-fiil eklerinin olduğu ifade edilmiştir (Argunşah, 2021: 180). Ali Şîr Nevâyî'nin Türkçe divanlarında tanıklanan zarf-fiil ekleri ve olumsuzlaştırılmış şekilleri şunlardır:

1.1.2.3.1. -mA+ gAndIn

-GAn sıfat-fiil eki ile ayrılma durumu ekinden oluşmuştur. “-dığından, olduktan sonra” anlamları içermektedir (Argunşah, 2021: 183). -gAndIn zarf-fiil ekinin olumsuz karşılığı, -mA- olumsuzluk işaretleyicisi ile -mA- gAndIn şeklindedir:

‘İşkdın yok kim savuğdın âteşin gül isteben

Tapmağandın bülbül a‘zāsıda per sincāb irür (GS: 202/3)

“Bülbülün vücudunda sincabi renk bulunmadığından ateşin gül isteyip aşkın tesirinden etkilenmeyen yok.”

Dime lafzın kim tili **ivrülmegendin** dur sınıuğ

Kim tapar tar ağzıdın çıkğunça köp āzār lafz (GS: 296/5)

“(Kalp) kırmak sözü dili dönmediğinden söylemektir deme. Dar (karanlık) ağızdan çıkınca söz çok incitcidir.”

1.1.2.3.2. -mA+GuçA:

-GU sıfat-fiil ekiyle +çA eşitlik durumu ekinden meydana gelmiştir. Fiile “-dıkça, -acak kadar” anlamları vermektedir (Argunşah, 2021: 184). -GuçA zarf-fiil ekinin olumsuz karşılığı, -mA- olumsuzluk işaretleyicisi ile -mA-GuçA şeklindedir:

Öz başın ile koyma kadem fakr yolığa

TapmağuçA bu merhâleniñ rāh-şināsın (NŞ: 470/6)

“Bu menzilin yolunu bileni bulamadıkça fakirin yoluna kendi başın ile ayak basma.”

Yitişmegey mey-i vahdet fūrūğı **bolmağuçA**

Žamīr-i şīşesi sākī ‘izārı dik sāde (BV: 529/4)

“Ey saki, yüzü şişenin içi gibi sade olmadıkça Allah’a kavuşma meyinin parlaklığı ulaşmayacak.”

Hecridin hālīm irür andağ kim

Bolmağay **körmegüçe** bāver aña (FK: 10/6)

“Ayrılığından halim şöyle olur ki seni görmedikçe ona doğruluk olmayacak.”

1.1.2.3.3. -mAgInçA; -mAgIncA

Eski Türkçede -gunça, -ginçä; nadiren -kınça, -kinçä zarf-fiili, “-inca, -dığ müddetçe, -incaya kadar” anlamına gelen cümle belirleyicisi olarak görev almıştır; isme gelen diğer şekil unsurlarıyla genişletilebildiği ve +1 + 3. şahıs iyelik eki olduğu için dudak uyumuna girmediği belirtilmiştir (Gabain, 2007: 87).

-ğınça / -ginçe; -kınça / -kinçe zarf-fiil ekinin Uygur Türkçesinde yaygın şekilde kullanılmadığı ifade edilmiştir (Eraslan, 2012: 412). Türkiye Türkçesinde çok işlek bir ek olarak “-inca / -ince” şeklinde karşımıza çıkan bu ekin, hareket halinden başka özellikle zamanı göstermek gibi bir ifadesinin olduğu vurgulanmıştır (Ergin, 2001: 337).

Ş. Tekin (1992: 99), ekin teşkili için şunları ifade eder: “-GinçA (<*-g+i+n+çe) küçi yitginçe ‘gücü yetinceye kadar’. Görüldüğü gibi bu ek, müstakil olmayıp dört unsurun birleşmesiyle oluşmuştur. Andırma (analoji) yolu ile ançaginça “bu arada” teşkil edilmiştir.” Karahanlı Türkçesinde -ğınça / -ginçe şeklinde olan bu ek, “-inca / -ince” anlamını karşılamıştır. Olumlu ve olumsuz fiiller üzerine geldiği ifade edilmiştir (Hacıeminoğlu, 2013: 174).

Harezm Türkçesinde *-GInça*, *-GUnça*, *-KUnça*, *-Inça*, *-GUça*, *-gimçe*, *-GUmça* şeklinde kullanılan zarf-fiil ekinin *-Gınça* şekli diğerlerine nazaran daha çok kullanılmıştır (Argunşah ve Sağol Yüksekaya, 2012: 207).

Çağatay Türkçesinde *-ğunça / -günce*; *-ğuça / -güce*; *-kınça / -künçe*; *-kuça / -küçe* zarf-fiilinin, asıl hareketle aynı zamanda veya asıl hareketin sonunda olan bir olayı belirtmek için kullanıldığı dile getirilmiştir (bitirici zarf-eylem). Ekin teşkili için Eckmann (2017: 111) şunları ifade eder: “*-ğu / -gü ad-eyleminin eşitlik çekiminden oluşan -ğuça / -güçe zarf- fiil eki, “kadar, süresince, yeterince” anlamını taşır. Ekin Çağataycadan önceki devirde oldukça yaygın olan bu anlamda kullanılışına, Çağataycada da rastlanır (özellikle, bildirmenin veya birleşik eylemin ad unsuru olarak kullanılır.*” *ğunça / -günce*; *-ğuça / -güce*; *-kınça / -künçe*; *-kuça / -küçe* zarf-fiil ekinin daha çok “*gunca, -ğunça ve günce*” şekillerine rastlanmıştır. *-GInça / -GIncA* zarf-fiil ekinin olumsuz karşılığı, *-mA-* olumsuzluk işaretleyicisi ile *-mAgInça*; *-mAgIncA* şeklindedir:

Ger Nevāyī söz uzattı fakrdın irmes dimen

Bolmağunça hükm şehdin kayda bu cür’et aña (GS: 9/13)

“Nevāyī söz uzattıysa fakirlikten değildir demeyin. Hüküm şahtan olmayınca nerede ona bu cüret.”

Çü bolsa ğayr hücumı vişāl mümkün imes

Şühüd olur mu havâtırdın **olmağunça** fezāğ (GS: 307/6)

“Yabancı saldırısı olunca kavuşmak mümkün değildir. Düşüncelerin uçsuz bucaksız âlemi olmayınca var olur mu?”

Yağmağunça eşk def olmas köñüldin tirelik

Bu yağının güyiyā dip tur kaçā ol otka yağ (GS: 309/8)

“Gözyaşı dökülmeyince gönülden karanlık def olmaz. Sanki bu yağmuru o ateşe yağ deyip hüküm bekle.”

Köñli mihr eyler ‘ayān körgeç rakibi yüzini

Körmegünçe zāğ çıkmas cevheri pülādnıñ (GS: 369/4)

“Rakip yüzünü açık görünce gönlü aydınlanır. Çeliğin cevheri o pası görmeyince çıkmaz.”

Ey köñül gam-gîn isen köp kıoysa sâķi ağzına

Zarfını **sıpkarmağunça** kıılmağıl zinhâr bes (NŞ: 240/6)

“Ey gönül, kederli isen saki ağzına çok fazla içki koysa kabı süzerek içmedikçe asla arttırma.”

Nevâyî ister isen yâr la‘li kâminı cân bir

Özüñ di ilge tirilmeklik **ölmegünçe** bolur mu (NŞ: 511/7)

“Nevâyî, sevgilinin kırmızı dudağının lezzetini ister isen can ver. Kendin söyle başkasına, ölmeyince dirilmek olur mu?”

Tapmağun deyr-i fenâ ehlide yañ baştın beķā

Kılmağunça bâde-i vahdet vücūduñnı ‘adem (FK: 412/8)

“Birlik şarabı varlığını yok etmeyince geçici olan dünyanın insanları yanı başından ebedilik bulamayacaksınız.”

Kirmegünçe deyr ara tinç olmadım tut bâde kim

Ğuşşadın bu ķal‘a ırkenni penâhım bilmedim (FK: 458/6)

“Meyhaneye girmeyince dinç olmadım, içki iç. Çünkü burası kale imiş tasamdan sığınacak yer bilmedim.”

1.1.2.3.4. -mAstIn

Geniş zamanın olumsuz -mAs ile ayrılma durumu ekinin birlikteliğinden oluştuğı belirtilmiştir. “burun” edatıyla birlikte gelerek fiillere “ -madan önce” anlamı katmıştır (Argunşah, 2021: 185).

Baş akarıp yüz kıaralığ dur yana terk-i edeb

Dost ğayret **eylemestin burna** kııl ‘işyānı bes (GS: 252/8)

“(Aşktan) başım ağarıp yüzüm kara ve ben yine edebi terk etmiş haldeyim. Dostu (sevgiliyi) aşırı kıskanmadan önce isyanım edebi terk etmiş.”

Her varak bir nāme-i ‘işret durur fehmi eylegil

Tağ yilidin **ebter olmastın burn** gül defteri (GS: 611/2)

“Sabah rüzgârıyla eksilmeden önce gül defterinin her yaprağı yeme içme mektubudur bunu anla.”

‘İşk nahliniñ beri hicrân imiş ey dōstlar

Bu naşihatdin yiniz ber ‘āşık **olmasdın burun** (BV: 442/6)

“Ey dostlar, aşk ağacının meyvesi ayrılık imiş. Âşık olmadan önce bu nasihatten meyve yiyiniz.”

Katıl kılmay kitti tuş tuşdın köñülñi şūhlar

Bismil **olmastın burunrak** boldı pāre pāre şayd (NŞ: 119/4)

“Güzeller gönlü her taraftan öldürmeden ve boğazlamadan önce parça parça avlayıp gitti.”

Kildiñ ü pendim didiñ iy şeyh sin hem pend işit

Çopkıl u deyr içre **bolmastın burun** bed-nām kit (FK: 82/4)

“Ey şeyh, geldin ve öğüdümü söyledin, sen öğüdümü işit. Kötü şöhretli olmadan önce ayrıl ve meyhaneden git.”

Ay köñül kil kim belā bezmide cām-ı ğam tutay

Öz katık hālimğa **ölmestın burun** mātem tutay (GS: 642/1)

“Ey gönül (sevgili) geldiğin zaman bela meclisinde dert kadehi tutayım. Kendi acımasız halime ölmeden önce matem tutayım.”

Dimegil şıhhat sözün kim köksüm üzre tığ-ı ‘ışk

Eyler ikki çāk **tikmestın burun** bir çāknı (GS: 640/2)

“Doğru sözünü söyleme. Çünkü aşk kılıcı göğsüme doğru bir parçayı dikmeden önce iki parça eyler.”

Söz dime ikki şeker dik lebi kim bend olmuş

Küle almastın işi imdi şeker-ḥand olmuş (NŞ: 254/1)

“Şeker gibi olan iki dudağı kapalı olduğu için (ona) söz söyleme. Gülmeden önceki işi şimdi şekercilik olmuş.”

Örteme köñlümni kāmın **hāşıl itmestın burun**

Çuşnı kim biryān itiptür **bismil itmestın burun** (FK: 504/1)

“Kuşu canı çıkmadan önce kebab yaptığı için gönlümün arzusunu ortaya çıkarmadan yakma.”

Eyle kurbāndur aña könlüm ki cān eyler fidā

Tiğ **almastın** **burun** ilgige kaşşabı anıñ (NŞ: 351/6)

“Onun kasabı eline kılıç almadan önce ruhunu feda eylediği için ona gönlüm kurbandır.”

‘Āşık oldum cānım āsānlığ bile al iy ecel

‘Işk derdi cānga işni **müşkil itmestın** **burun** (FK: 504/3)

“Ey ecel, âşık oldum, aşk derdi cana işini zorlaştırmadan önce canımı kolaylıkla al.”

1.1.2.3.5. -mAy

Olumsuzluk eki -mA- ile zarf-fiil eki /-y/’den oluşmuştur. Fillere “-madan, -mayıp” anlamları katmıştır (Argunşah, 2021: 185).

Nevāyī nefis zulmātiğa kalmış

Sin **olmay** Hızır-ı reh çıkmak ni yārā (GS: 5/6)

“Nevâî, nefsinin karanlığında kalmış. Sen olmadan Hz. Hızır’ın yoluna çıkmak ne güç.”

Ni bolğay tire **bolmay** rüzgārım kim açıp gīsū

Qara şāmımnı mühlik eyledin şubhumnı şam eylep (GS: 63/5)

“Ömrüm karanlık olmadan ne olacak, saçlarını açıp sabahımı kararttığın gibi kara akşamımı helak eyledin.”

Rahm itip hālimğa düşmen dost bolmak veh ni sūd

Dost çün **rahm eylemey** bolmış turur düşmen maña (GS: 14/5)

“Halime acıyıp dostla düşman olmak vah ne fayda. Çünkü dost acımadan bana düşman olmuştur.”

Pend **işitmey** sivdün anı ay köñül çık derd ü renc

Az durur her lahza ger yüz munça āfet dur saña (GS: 18/4)

“Ey gönül, nasihat işitmeden onu sevdin, dert ve sıkıntısını çek. Eğer her lahza yüz kadar bela sana azdır.”

Cām-ı mey dik tola ılan boldı içim **birmey** dest

Yār bezmi ara bir cām-ı mey-i nāb tola (GS: 35/2)

“İçki kadehi gibi içim kan doldu. Bu yüzden sevgili bana el vermeden onun meclisinde saf bir kadeh olamam.”

Tenimde zaımlarğa mümkün irmes yahşı bolmak kim

Çanatur min **oñalmay** tilbelikdin min yaman tişlep (GS: 44/3)

“Tenimdeki yaraların iyileşmesi mümkün değildir çünkü iyileşmeden deliliğimden dişleyerek kanatırım.”

Tiğ tartıp **dem ala almay** yetiştiñ başıma

Gūyiyā hırşid yanlıg yolda körgüzdün şitāb (GS: 45/2)

“Kanım dökülmeden kılıç çekip yetiştin başıma. Sani güneş gibi hızlı bir şekilde yürürken gözüktün.”

Pırsız kirme bu vādī içre kim tapmas Kelīm

Tıre şāmın rüşen emr **itmey** aña **hidmet** Şu‘ayb (GS: 55/6)

“Pırsız bu vadi (Tur vadisi) içine girme, çünkü Musa orada aradığını bulamaz. Şuayb’a yardım olmasaydı karanlık gece parlak olamayacaktı.”

İy Nevāyî çerh yanlıg ister olsañ şubh-ı vaşl

Tağgaça eşk ahterin **tökmey** bolur mu kiçeler (FK: 183/7)

“Ey Nevâyî, felek gibi kavuşma sabahını ister olsan gece gündüz yıldızlar kadar gözyaşı dökmeden olur mu?”

Fiğān kim bu taraf **bakmay** öter-sin

Niçe kim közlerim **yummay** töker yaş (FK: 273/2)

“Bu tarafa bakmadan feryat fiğan öttüğü için nasıl gözlerim yummadan yaş döker.”

1.1.2.3.6. -mAyIn

Türkiye Türkçesindeki /-madan/~/-meden/ zarf-fiil eki, /-p/; /-a/~/-e/ ve /-arak/~/-erek/ ekleri ile türetilen hâl zarflarının olumsuz şekli için kullanılmaktadır. Olumlu fiil kök ve tabanlarına eklenerek fiildeki oluşun zaman ve tarzını bildiren bu ek “-madan önce, -maksızın” anlamlarına gelen olumsuz zarf-fiiller türetmektedir

(Sertçelik, 2019: 29). -madan/-meden yapısının birleşik olmadığı ifade edilmektedir. -ma /-me olumsuzluk eki ve zarf-fiil olan -yın/-yin; -tın/-tin; -yu/yü; -tı/-ti biçimlerinden oluşmaktadır.

Eski Türkçede -p zarf-fiilinin olumsuzu -matı vs., -pan zarf-fiilinin olumsuzu -matın vs.'dir. Olumlu şeklinin aksine +n ile genişletilmiş olumsuz şeklinin daha yaygın kullanıldığı ifade edilmiştir (Gabain, 2007: 87). Ş. Tekin (1992: 99), -mATi (n) zarf-fiil ekinin anlam itibarıyla -p'nin olumsuz şekli olduğunu belirtmiştir. -n'li şeklinin daha çok kullanıldığını söylemiştir. Olumsuz bir zarf-fiil eki olarak açıklanan bu ekin, Karahanlı Türkçesi dil yadigârlarından olan Kutadgu Bilig'de örneklerinin çok fazla görülmediği belirtildikten sonra bütün nüshalarda her zaman -madın / -madin şeklinde olmadığı, -madı /-medi olarak da geçtiği ifade edilmiştir (Ercilasun, 2020: 237). Harezmi Türkçesinde -mAdIn, -mAyIn şeklinde kullanılan zarf-fiil ekinin -mAyIn şekli daha fazla kullanılmıştır (Argunşah ve Sağol Yüksekaya, 2012: 207).

Tekin (2013: 587-588), -madan / -meden ekleri için şunları ifade eder: *“Çağataycada -map / -mep, -may / -mey ve -mayın / -meyin olumsuz anlamdaki yeni zarf-fiil eklerini yan yana buluruz. Çağataycada -may / -mey zarf- fiili, Orta Türkçedeki zarf-fiil eki -yu / -yü ve -ma / -me olumsuzluk ekinin birleşimi gibi durmaktadır. -mayın / -meyin gerundiumuna geldiğimizde, Orhon Türkçesinde -mayın / -meyin şeklinin – mayın şeklini buluruz (Ton bul-mayın). Bu zarf-fiil -mA olumsuzluk eki ve -yIn ekinden oluşmuştur ya da -may / -mey şeklinin vasıta eki -ın / -in ekinin birleşimi sonucunda genişletilmiştir. Başka bir deyişle {-mAyIn} zarf-fiil eki daha sonraki dönemde {-madın / -medin} şeklinde bulunmaz.”*

Eckmann (2017: 113), -may / -mey zarf-fiilinin; -a / -e / -y ve -p zarf-eylemlerinin olumsuz şekillerini yaptığını ve -mayın / -meyin (-madın / -medin'den değil) zarf-fiilinin, -ban/ -ben zarf-fiilinin olumsuz biçimi yerine geçtiğini ifade etmiştir.

Ali Şîr Nevâyî'nin Türkçe divanlarında -mayın zarf-fiilinin yaygın bir şekilde kullanıldığı görülmektedir. Örnekler şu şekildedir:

Çıktı 'aql u fehm ile şabr u köñül ten mülkidin

Çıkmayın her lahzâ zaḥmet birgüçi cân dur maña (GS: 15/3)

“Akıl ve anlayış ve sabır can mülkünden çıktı. Her an benim bedenimden çıkmayarak benim canıma zahmet de vermektedir.”

Nihāyetsiz ğamın yip peykerim andağ ‘azīm olmış

Ki özge ‘ālem ister **sıĝmayın** ‘ālem fezasında (GS: 25/4)

“Nihayetsiz gamını çektiğim ay yüzlüm oradan kaybolup gitmiş, dünya fezasına sıĝmayarak başka bir âlem arzu eder.”

Ay köñül ol ‘ahdi yalğan mihr şartın kıldı tut

‘Ahdini pāyānıĝa **yitkürmeyin** ayrıldı tut (GS: 74/1)

“Ey gönül, onun sözü yalan dostluk şartını kıldığı için sözünün akıbetine ulaştırmayın.”

Ėozĝama bülbülni köp ay gül ki devrān bāĝıda

Kalmamış **kozĝalmayın** ol kim birevni kozĝamış (GS: 272/8)

“Ey gül, dünya bahçesinde bülbülü çok coşturma. Aşkın verdiği o coşkunkluk her birisinde kargaşa yaratmış, perişan olmadan kalmamış.”

‘Aceb yok eşkin eger **yummayın** aķar ay köz

Ki yār **bakmayın** ötti vü sin bakıp ķaldın (GS: 374/2)

“Sevgili bakmadan geçip gitti ve sen ardından bakakaldığın için senin gözyaşın göz kapamadan akar buna neden şaşılırsın (şaşılmaz).”

Yüzde ĥoy tuĝyānıdın ger külse ağzı yok ‘aceb

Ėonçaĝa bolmas açılmağ **içmeyin** gül-zār su (GS: 530/2)

“Eğer yüzdeki terin taşkınlığından ağzı gülse buna neden şaşılırsın. Gül bahçesi su içmeden goncaya açılmak olmaz.”

Öyge henüz **kirmeyin** dīnime tüşti yüz ĥalel

Bu ki kilür kör ey köñül ol büt-i āzerī müdür (NŞ: 146/4)

“Ey gönül, gel gör ki o Azeri güzeli midir? Eve girmeden dinimde yüz eksiklik ortaya çıktı.”

Ėalāş isteseñ andın ‘ayān ķıl iĥlāşın

Ki yok kişige **ĥalāş itmeyin** ‘ayān iĥlāş (NŞ: 271/2)

“Ondan kurtulmak istesen doğruluĝunu açık et. Çünkü kişiyi kurtarmadan açık bir doğruluk yok.”

Bu bāğ güllerini yirge **saçmayın** koymas

Hazān yılını körün çarḥ-ı bî-vefāğa baḳın (NŞ: 358/6)

“Sonbahar rüzgârlarına bakın, vefasız feleğe bakın. Bu bahçenin güllerini yere saçmadan bırakmaz.”

Ey Nevâyî kûyige kilgüsidür yâr kim

Utrusığa köz yaşın **turmayın** boldı revan (NŞ: 445/7)

“Ey Nevâyî, sevgili köyüne gelecektir. Çünkü cevabına senin gözyaşın durmadan geçerli oldu.”

1.1.2.4. Yok ve Var Sözcükleriyle Meydana Gelen Çekimsiz Fiillerdeki Yokluk Biçimi

1.1.2.4.1. yok digüm yok

Ger diseñ katlim sözün kim **yok digüm yok** ey Mesîḥ

Ölgüm armân birle bir dem hem mini hem-râz kı (BV: 389/4)

“Ey İsa, eğer katilimin sözünü söyle yok diyeceğim yok (öldür). Onun dermanı ile huzur içinde öleceğim ve seninle de sırdaş olacağım.”

“Yok digüm yok” yapısını, yok - bar gibi sözcüklerin fiillerle meydana getirdiği öbeklerin içerisine almayı uygun gördük. Çünkü burada katmerli olumsuzluk yok. Yok demek, fiil öbeği olarak yok - bar sözcüklerinin fiillerle meydana getirdiği çekimsiz fiillerdeki yokluk biçiminde değerlendirilmiştir. Burada yokluğu asıl bildiren ikinci yok sözcüğüdür ve yokluk bildiricisi olarak düşünülmüştür. Yokluk cümlesi anlamca da olumludur. “Senin benim katlime dair sözüne diyeceğim yok, bunu ben kabul ediyorum” anlamı çıkmaktadır.

Bulunmayan, mevcut olmayan anlamındaki “yok” kelimesinin farklı kullanımları vardır. “Yok” sözcüğü, +sIz ekini kabul ederek bir yardımcı fiille meydana getirdiği yok+suz bol-/ er-mez kalıp ifadesinde yer alarak “faydası yok, boş yere” anlamlarıyla tanıklandığı örnekler Budist Türk çevresi metinlerinde tespit edilmiştir (Ağca, 2010: 188). Yine Budist Türk çevresi metinlerinde tespit edilen yok+suz bol-şekli “faydasız” anlamında yokluk ifade ederken yok+suz bol-maz şeklinin iki olumsuzlaştırıcının bir arada kullanılmasıyla “faydasız olmaz” yani “faydalıdır” anlamında olduğu ifade edilmiştir (Ağca, 2010: 189). Bizim tespit ettiğimiz “yok digüm yok” yapısı ise “yok” sözcüğünden fiillerle meydana getirilen öbekleşmiş yapı olarak çekimsiz fiillerdeki yokluk biçimi olarak değerlendirilmiştir.

1.2. İsimlerde Olumsuzluk

Dünyadaki bütün dillerde cümleler, fiil ya da isim türünden sözcüklerle oluşmaktadır. Cümlelerin zaman, şahıs, kiplik, olumluluk - olumsuzluk gibi durumları da hangi türden sözcükle sonlandığına göre şekillenmiştir. Dünya dillerinde fiillerin olumsuzluk şekilleri ile isimlerin olumsuzluk şekillerinin ya aynı yapılarla ya da farklı yapılarla ifade edildiği belirtilmektedir. Yokluk kavramı; isim cümlelerinde mevcut olmamayı, olumsuzluk ise isim ve fiil cümlelerinde gerçekleşmeyen bir durumu ifade etmektedir. Sonuç olarak olumsuzluk kavramı fiiller ile ilişkilendirilmiş olup bazı araştırmacılar isim cümlelerinin de olumsuz şekli olduğunu ve ayrı bir kategori olarak değerlendirilmesi gerektiğini ifade etmiştir (Ağca, 2010: 101). Çalışmada olumsuzluk ve yokluk kavramı var olan yöntemlerden yararlanılarak ayrı bir kategori olarak değerlendirilmiştir.

Türkiye Türkçesinde yüklemlerine göre cümleler yüklem bir çekimli fiil veya isimden oluşmasına göre fiil cümleleri ve isim cümleleri olarak iki grupta incelenmektedir. Çoğunlukla Türkiye Türkçesinin söz dizimi kaynaklarında isim cümleleri yüklemi isim veya isim soylu bir sözcükten oluşan cümle türü olarak tanımlanmıştır. Türkiye Türkçesinde isim cümleleri ek-fiil yardımıyla veya ek-fiilin düşürülmesiyle kurulmuştur (Polat, 2017: 198).

Dil bilgisi kitaplarında cevher fiili, cevherî fiil, ana yardımcı fiil gibi isimlerle karşılanan er- fiilinin adlandırılmasında kökeni ve işlevi ile ilgili bir görüş birliğinin olmadığı ifade edilmiştir. Kelime anlamı “olmak” olan er- fiilinin dildeki en yaygın işlevinin “ana yardımcı fiil” olduğu belirtilmiştir (Türk, 2004: 2996). Er- fiilinin başka bir kullanımı da özellikle şart ve olumsuz geniş zaman ekleriyle kalıplaşarak isim cinsinden yapılar oluşturması olarak görülmüştür (Türk, 2004: 3002). Fiilin kalıplaşmış bir kullanımı da “değil” anlamıyla “ermez” biçimidir. “olmaz” anlamındaki kelimenin kalıplaşıp zamanla “değil” anlamıyla yaygınlaşmış olabileceği dile getirilmiştir (Türk, 2004: 3003).

Banguoğlu (1974: 474), “*Türkçenin Grameri*” adlı kitabında, ek fiili “cevheri fiil” olarak isimlendirir. Dilimizde kökünün eridiğini, yalnız çekim ekleri halinde kaldığını ifade ettiği cevheri fiil, anlamca bir durum fiilidir, bir halde bulunuşu anlatmıştır: *er-mek > i-mek > -mek*. Cevher fiilinin olumsuz şeklinin *-me-* olumsuzluk işaretleyicisi ile yapılmadığı açıklamıştır. Aslında bir gerçekleştirme zarfı olan “*değil*” kelimesine cevher fiili ekleri getirmek suretiyle yapıldığını belirtmiştir: güzel değil-im, güzel değil-di, güzel değil-mişsiniz, güzel değil-sek.

Korkmaz (2009: 702), “*Türkiye Türkçesi Grameri*” adlı kitabında, *i-* ek-fiilinin dilimizde iki görevi olduğunu söylemiştir: Bunlar; isim soylu kelimeleri fiil durumuna getirmek ve basit zamanlı kiplerden birleşik zamanlı kipler oluşturmaktır. Ek-fiilin olumsuz biçimi kurulurken “*değil*” edatı, isim ve isim soylu kelime ile *i-* fiilinden sonra gelmiştir. Olumsuzluk biçimi ise geniş zaman (şimdiki zaman), duyulan geçmiş zaman ve şart çekiminde yapılmaktadır.

Tarihî Türk dili alanında temel anlamı “*ol-, var ol-, bul-, ait ol-*” olan *er-* fiilinin *-mAz* olumsuzluk işaretleyicisinin kalıplaşmasıyla “*ermez*” şeklini aldığı ve “*olmaz, var olmaz, bulunmaz, ait olmaz*” anlamlarıyla sadece isim cümlelerini olumsuzlaştırdığı ifade edilmiştir. Diğer bir deyişle, isim cümleleri “*ermez*” sözcüğünün gramerleşmesi ile olumsuzlaştırılmıştır (Ağca 2010: 101).

Eski Türk dilinde genellikle isim cümlelerinin olumsuzluk biçimi “*ermez*” sözcüğü ile sağlanmıştır. Tarihî Türk dilinin bazı alanlarında ve çağdaş Türk yazı dillerinde “*tegül (> degül / değil)*” sözcüğü bulunmaktadır (Ağca, 2010: 102). *Değil* kelimesine ilk olarak Divanü Lügati’t Türk’te rastlanmıştır. Kaşgarlı Mahmud, Divanü Lügati’t Türk’te “*tegül*” sözcüğü “Oğuzca”dır. Bu kelime Arguların “*dag ol*” sözünden alınmıştır (DLT I, 393) şeklinde ifade ederken eserinin başka yerlerinde “burası turgu yir ermes (= Oğuz: bu turası yir tegül), bu tag agku ermes (= Oğuz: bu tag agası ogur tegül)” (DLT II, 68) “*tegül*” ve “*ermes*” sözcüğünün benzerliğini tanıklamıştır. Kelimenin *dag ol* şekli başka kaynaklarda tanıklanmamıştır. 11. yy.dan itibaren tanıklanan ve kaynaklarda da Oğuzca olarak geçen *tegül* şeklinin ise tarihî gelişim içerisinde gerek Oğuz Türkçesinde gerekse diğer lehçelerde farklı gelişim gösterdiği belirtilmiştir (Özmen, 1995: 315).

Nalbant (2008: 406-407), olumsuzluk edatları içerisinde *tegül* sözcüğünü değerlendirmiştir. Orhun Türkçesi ve Eski Uygur Türkçesinde kullanımının bulunmadığını, Karahanlı Türkçesi eserlerinden sadece DLT’de ve bildirme yüklemi olarak kullanıldığını belirtmiştir. Bu sözcüğün kuvvetlendirme ve bağlama anlamı taşıdığını ifade ederek hem bağlaç hem de kuvvetlendirme edatı olarak kullanıldığını açıklamıştır. Ancak isimlerin bildirme şekilleriyle kullanıldığında ise olumsuzluk anlamı sağladığını DLT’den örnekler vererek ifade etmiştir.

Gabain (2007: 87-88), “*Eski Türkçenin Grameri*”nde yardımcı fiiller başlığı altında “*er-*”, “*bol-*” ve aralıklı olarak “*tur-*” sözcüklerinin yardımcı fiil olarak kullanıldığını, çekimli fiillerle, yani tercihen isim durumunda olanlarla ve bundan dolayı da diğer bütün isim çeşitlerine bağlandıklarını ifade etmiştir.

Fiil olumsuzluğunun -mA- ile yapıldığını, geniş zamanın olumsuzunun ise özel bir olumsuzluk şekline sahip olduğunu, olumlu şeklin -r'sinin yerine -z geldiğini belirten Gabain (2007: 78), -maz/ -mez için “Olumsuz isim yapar; yüklem olarak kullanılışına örnek olarak “*ol ögrünçümüz tüketi sözlegü+teg ermez (er-: imek, olmak) = bu sevincimiz tamamıyla söylenecek gibi değildir*”, yani sevincimiz ifade edilemez.” örneğini vermiştir.

Ağca (2010: 104), Budist Türk çevresi metinlerinde isim cümlelerinin olumsuzluğu için genellikle “*ermez*” işaretleyicisinin kullanıldığını “astiramati bahşı sözl(e)r bu sözlemişiñizler **antag ermez**. (Hoca söyler: bu söyledikleriniz öyle değildir.) gibi örneklerle açıklamıştır.

Ağca (2010: 103), ilk İslamî Türkçe metinlerinden olan Kutadgu Bilig’de isim cümlelerinin “*ermez*” işaretleyicisi ile olumsuzlaştırıldığını belirtmiştir: ne **ersedin ermez** seniñ birlikin / ne erselerig sen törüttüñ seniñ “Senin birliğin eşya ile ilgili değildir; eşyayı sen yarattın, onlar senindir (KB 13); kidin öñdün ermez ne soldın oñun / ne astın ne üstün ne otru orun “Arkada ve önde değildir, ne sağdadır ne solda; yeri ne altta, ne üstte ne de ortadadır (KB 18) örneklerinde olduğu gibi.

Özmen (1995:317), “*Türkçede Değil Kelimesi ve Kullanımları*” başlıklı çalışmasında “*değil*” sözcüğünün lehçelerdeki kullanımı ve kullanım alanları hakkında bilgi vermiştir. “*Değil*”, edat olarak ek-fiilin olumsuzluğunda, fiil çekimlerinde ve *değil mi* yapısı içerisinde kullanılmıştır. “*Değil*”, isim unsuru ile ek-fiilin arasına girerek ek-fiilin olumsuzluğunu kurmuştur. Diğer yandan olumlu fiil cümlelerini olumsuz, olumsuz fiil cümlelerini de tekrar olumlu hale getirmiştir. Ayrıca kendisinden sonra *mi* soru ekini alarak *değil mi* şeklini oluşturan “*değil*”, yüklemelerden sonra evet olumlu cevabını bekleyen onaylatıcı, pekiştirici yapı içerisinde kullanılmıştır.

Eckmann (2017: 133), “*Çağatayca El Kitabı*” nda yardımcı eylemler başlığı adı altında *ir-* “*olmak*” ögesinden bahsetmiştir: “*ir-* eylemi, bütün çekimli fiilleri bulunmayan bir eylemdir. Olumsuz şimdiki-geniş zaman yapısında *ir mes men, irmen* “ben değilim” örneklerini; olumsuz geçmiş zaman yapısında *ir mes irdim*” vb. örneklerini vermiştir.

Ali Şîr Nevâyî’nin Türkçe divanlarında kendisinden önceki söz grubunu olumsuzlaştıran “*i(r)mes*” sözcüğünün soru ekiyle genişlediği örnekler vardır. Olumsuz bir yapıdan sonra gelen -mI soru eki bazen cümleye soruyla birlikte olumlu bir anlam da kazandırır. Soru ekiyle cümleye kazandırılan olumlu anlam daha baskın ve daha

vurguludur. Bu yapının örnekleri için bakınız soru unsurları ile kurulan çift olumsuzluklar sayfa 195.

Ali Şîr Nevâyî'nin Türkçe divanlarında isim cümleleri düzenli olarak *i(r)mes* sözcüğü ile olumsuzlanmıştır. “*tegül*” sözcüğü tanıklanmamıştır. Aynı zamanda *i(r)mes* ögesinin birinci çokluk şahıs ve ikinci çokluk şahıs dışında bütün kişilerde çekime girdiği tanıklanmıştır. *İ(r)mes* sözcüğünün isim ve isim soylu sözcüklerden sonra gelerek isim cümlesi oluşturduğu örneklerle yer verilmiştir. Burada *i(r)mes* sözcüğünün, edatlardan sonra ve yokluk bildiren biçim birimden sonra nasıl kullanıldığı tanıklanmıştır:

1.2.1. Teklik 1. Kişi

1.2.1.1. *i(r)mes-min/ i(r)men/ i(r)mestür-min*

Türk dilinde cevheri ek-fiil olarak kullanılan morfemlerin, ilk metinlerde tanıklanan şekilleri +er-, +bol- ve +tur- biçimindedir. Bu şekiller, daha sonraki dönemlerde, daralma, yutulma, erime, ötümlüleşme gibi ses olayları geçirmiştir. Çağatay Türkçesinde cevheri ek-fiilin karakteristik şekli +ir- iken nadiren +er- şeklinde de görülmüştür (Özalan, 2014: 72). Ali Şîr Nevâyî'nin Türkçe divanlarında cevheri ek fiil, *i(r)-* şeklinde tanıklanmıştır. Ali Şîr Nevâyî'nin Türkçe divanlarında isim cümleleri *(ir)mes* sözcüğü ile olumsuzlanmıştır. Bu yapının aslı “*irmes turur min*” şeklindedir. Oradan “*irmestur-min*” şekli gelişmiştir. Sonrasında “*tur*” yapısının tamamen düşmesiyle “*irmes-min*” hatta “*imes-min*” yapısı ortaya çıkmıştır. Oradan da Oğuzca ek geldiği zaman “*imen*” şekli meydana gelmiştir. Ali Şîr Nevâyî'nin Türkçe divanlarında tanıklanan örnekler şu şekildedir:

Vā'izā min 'āṣī **irmen** hūr u cennet lāyıkı

Muğ-beçe sāḳī maḳāmım külbē-i ḥammār bes (GS: 247/6)

“*Ey vaiz, ben peri ve cennet layığı isyankâr değilim. Meyhaneci çırağı, içki veren makamım mutlaka meyhanedir.*”

Kilür çun zerḳ isī **rāzī imestür-min** eger zāhid

Revā birle alıṣṣa deyr pīri bāde-pālāyın (BV: 453/5)

“*Eğer zahit, ikiyüzlülükle gelirse buna razı değilimdir. Deyr piri bade süzücüm olsa buna razı olurum.*”

Bir zamān zulmleridin çu **ḥalāṣ irmes-min**

Yok ‘aceb ger tilesem ehl-i zamāndın maḥlaṣ (FK: 285/6)

“Eğer zamane insanından sığınacak yer istesem bunda tuhaflık yok çünkü bir zaman zulümlerinden kurtulmuş değilim.”

1.2.2. Teklik 2. Kişi

1.2.2.1. i(r)mes-sin

Ey Nevāyî yār eger mey-ḥāredür yüz kaṭla şükr

Kim **imes-sin** pārsā vü ḥaste ni perhîz irür (NŞ: 193/9)

“Ey Nevâyî, eğer sevgili yüz kere şükür ki şarap içendir. Dindar ve hasta değilsin seni nasıl sakınır.”

İy ki min dik **tilbe irmes-sin** cihet uşbu ikin

Kim nigārîḡ bir perî-peyker melek-sīmā imes (FK: 238/8)

“Ey ki ben gibi deli değilsin işte bu sebepten ki senin sevgilin bir peri yüzlü, melek yüzlü değildir.”

1.2.3. Teklik 3. Kişi

2.2.3.1. i(r)mes/ i(r)mes(t)(ü)r/ i(r)mes turur / i(r)mes imiş/ i(r)mes idi

Burada şöyle bir yol izlenmiştir. Yapıların hangi zamanda görüldüğü dikkate alınmaksızın isim cümlelerinde görülen biçimleri bir araya toplanmıştır. Örnekler şu şekildedir:

Cemālîḡ pertevidin şem‘ otı ger **gülsitān irmes**

Nidin pervāne ot içre özin salur Ḥalîl-āsā (GS: 2/8)

“Mumun ateşi senin güzel yüzünün parlaklığından dolayı gülbahçesi değilse de niçin pervane kendini Hz. İbrahim gibi ateşin içine bırakır.”

Bezm içre üzüp kitürgen **irmes** merḡûb

Ol nev‘ ki meclis içre ölgen maḥbûb (GS: 749/2)

“O tür bir mecliste sevgili öldüğü için içki meclisinde istenileni yüzüp getirmiş değildir.”

Ey Nevāyî bu ki devrândın yüz âfetdür saña

İrmes irkin tapmayın ol âfet-i devrân **vukûf** (BV: 307/9)

“Ey Nevâyî, bu çağdan sana yüzlerce bela vardır. O dünyanın afetlerini tanımadan onları bulmadan olmak mümkün değildir.”

Kün şu‘â‘ı hatları **irmes** ki tutmuş matemim

Yüzni encüm tırnağı birle kılıp efgâr şubh (GS: 108/6)

“Sabah, yüzünü encüm tırnağı ile yaralayıp gün ışığı gibi çizgileri yasını tutmuş değildir.”

Nükte kim mecnûn digey **irmes** ‘aceb eţfâldin

İylemek tekrâr ol sözni vü gavgâ iylemek (FK: 338/4)

“Bu, mecnunun (delinin) (bu nasıl bir çocuğun attığı taşır) diyemediği sözdür. Bu sözü tekrar etmek (söylemek) ve o sözü tartışmak nüktedir.”

Qaysı mekân ara sini istey ki kevnde

Sinsiz **imes mekânî** vü yok tur mekân saña (GS: 6/2)

“Hangi mekân ve kâinat arasında seni isteyeyim ki sana mekân yoktur ve sensizlik mekâna ait değildir.”

İmes uçuk lebiñde ki ol yüz **Süheyli'din**

Reng almadı bu kıatre ‘akîk-i Yemen ara (GS: 23/4)

“Senin dudağındaki uçuk o Süheyl yıldızından değildir. Bu damla Yemen akîkinden rengini almadı.”

Könlüm ara bir ‘aceb muhâl hevesdür

Lebleridin kim huşûli **mümkîn imesdür** (FK: 207/1)

“Acaba gönlümde olmayacak bir hevestir. Çünkü dudaklarından çıkması mümkün değildir.”

Yâ Rab ulus nihânı **imes tur nihân** saña

N’idey nihân gamımnı irür çün ‘ayân saña (GS: 6/1)

“Ya Rab, milletin gizli sırrı sana değildir, gizli derdim sana nasıl belli olur.”

İstegünçe ey köñül her dem devā derd istegil

Kim devā tapmak **imestür mümkün** olmay derd-mend (NŞ: 116/6)

“Ey gönül, her zaman deva isteyince dert iste, çünkü deva bulmak dert sahibi olmayınca mümkün değildir.”

Ğuvanur-min itin iski sifâli içre mey içsem

Ki Cem **kılğan imestür** cāmı birle ol tena‘um dik (BV: 327/3)

“İtinin su içtiği kaptan mey içsem mutlu olurum. Cemin kadehi bile böyle bir nimeti bana bahşetmemiştir.”

Ol perî-çihre çu körgüzse cemāl maqbûl

Körgen irmes turur öz ‘aqlıda ıalğan ma‘kûl (FK: 396/1)

“O peri yüzlü, güzel yüzünü makbul gösterdiği zaman kendi aklında kalanı uygun bulmuş değildir.”

Fağih kıldı du‘â ‘ışkdın ıtulğıl dip

Ğabûl kırbıda **irmes imiş** du‘ası henüz (GS: 210/3)

“Şeriat bilgini aşktan kurtul diyerek dua etti. Duası henüz Allah’ın buyruklarını yerine getirmek suretiyle yakınlaşmada kabul değilmiş.”

Felek cefâsı ulus ta‘nı vü firākın otı

Bes **irmes irdi** ki sin hem yana meded kıldın (GS: 371/2)

“Feleğin kahrı, milletin ayıplaması ve ayrılığın ateşi çok fazla değildi çünkü sen yine bana yardım ettin.”

Firāk yitmes idi kim rağib şöhet hem

Tamuğ **bes irmes idi** kim izāfe boldı ‘azāb (NŞ: 50/3)

“Ayrılık kâfi gelmezdi. Rakip sohbeti de karıştığı için cehennemde azap çok fazla değildi.”

Yaman imes idi Mecnûnda ‘ışk tavrı velik

Sömürse mey bolur irdi tamām min yağlığ (BV: 299/7)

“Mecnun’da aşk tavrı kötü değildi ama içkiyi ben gibi bütünüyle içse tamam olurdu.”

1.2.4. Çokluk 1 Kişi

1.2.4.1. i(r)mesler/ imestürler

Nevâyi asra bozuk lîk **Vâmık u Mecnûn**

İmesler ikkisi ol hânûmânî vîrân dîk (GS: 349/8)

“Nevâyî viran altında ama Vamık ve Mecnun ikisi o yıkık ev barkı gibi değiller.”

Egerçi itçe **imestürler** âdemîlîğda

Bu tûrfedür ki kalınrak dururlar it tûgidin (BV: 673/2)

“Her ne kadar insanlıkta it kadar değildirler. Bu görülmemiş bir şeydir ki it tüyünden daha kalın dururlar.”

1.2.5. i(r)mes, isim ve isim soylu sözcüklerden sonra gelir:

1.2.5.1. i(r)mes isimlerden sonra gelir:

Taranan metinlerde “i(r)mes” kelimesi isim cümlelerindeki olumsuzluğu belirterek isim cümlelerini sonlandırmıştır:

Şâf könlide yüzün mihrini gûyâ asramış

Tüş çağı her kün kıyaş **‘aksi imes** Zemzem ara (GS: 7/5)

“Tıpkı kuşluk vaktinde zemzemin içinde güneşin aksinin görülmediği gibi senin saf gönlünde de yüzünün güneşi gizlenmiştir”.

Ḳum imes Baḥḥā’da kim mihr cemālîḡ hecridin

Zerre zerre cismi bir birdin tüküldi ḡam ara (GS: 7/7)

“Mekke-i Mükerrreme’de yüz güzelliğinin ayrılığından güneş toz parçası değildir. Dert arasında parça parça cismi birden döküldü.”

Felek ḡalıp Burak’ındın imes vaşfı felek-sür’at

Ḳamer yarup cemālîḡdın **imes na’tiḡ ḡamer-sîmā** (GS: 8/4)

“Gökyüzünde yaşayıp felek sürat senin Burak’ının vaşfı değildir. Ay parlayınca senin yüzünden daha ay yüzlü değildir”.

1.2.5.2. İ(r)mes edatlardan sonra gelir:

Taranan metinlerde, *ir-* fiilinden meydana gelen “i(r)mes” kelimesi isimlerle kullanılabildiği gibi edatlarla birlikte de kullanılmaktadır. “İrmes” edatları yüklemleştirmiştir:

Bu şıfat şāhibi min besdür-min

Bī-vefālar **kibi irmesdür-min** (FK: 689/412)

“Bu sıfat sahibi ben çok fazlayımdır. Vefasızlar gibi değildir.”

Kişi **hem irmes imiş** ‘ışk sırrığa mahrem

Tahayyülüğa köñül hem hadişığa til hem (BV: 412/1)

“İnsan da aşkın sırrına gönül de hayal etmeye dil de söz söylemeye yakın değildir.”

Sin dik ü kiygen şeb-ender-rüz hulleñ **dik imes**

Kiçe vü kündüz libāsın kiyseler ay ü künes (GS: 252/1)

“Ay ve güneş, gece ve gündüz elbisesini giyseler senin gibi ve gece içinde gündüz giymiş güzel giysin gibi değildir.”

1.2.5.3. Yokluk Bildiren Biçim birimlerden sonra (ir)mes

Bu başlıkta, “+sIz ekinden sonra i(r)mes” ve “nā ekinden sonra i(r)mes”in kullanımı üzerinde durulmuştur. İsimlerin yokluk şekli olan +sIz eki, isim cümlelerinin olumsuzluk şekli olan (ir)mes ile birlikte kullanılmıştır. Biçim birimsel düzeyde +sIz+ irmes yapısı, olumlu bir anlamı karşılamıştır. Biçim bilimi açısından olumsuz bir görünüme sahip olan bu yapılar, anlam bilimi açısından olumludur. İsimlerin yokluk şekli olan nā ön eki, isim cümlelerinin olumsuzluk şekli olan (ir)mes ile birlikte kullanılmıştır. Biçim bilimi açısından olumsuz bir görünüme sahip olan bu yapılar anlam bilimi açısından olumludur. İlgili örnekler “Çift Olumsuzluk” başlığı altında değerlendirilen “İki Olumsuzluğun Olumlu Anlam İfade Ettiği Çift Olumsuzluklar” başlığı altında sayfa 198’de verilmiştir. Burada sadece ilgili konuya değinilip bir örnek vermekle kalınmıştır:

Ey köñül sin **ansız irmes-sin** demī bu dem ki min

Vaşlığa yittim sin olğuş allıda yā min bu kün (BV: 500/6)

“Ey gönül, sen onsuz değilsin bir an ki bu an ben kavuşmaya ulaştım, sen bu gün benim önümde olacaksın.”

1.3. Olumsuzluk Niceleyicileri

Bir cümle, olumsuzluk işaretleyicileri tarafından olumsuzlaştırılmaktadır. Aynı zamanda olumsuzluk ifade eden unsurlarla da olumsuzluk anlamı sağlanmaktadır. Belirli bir ek ya da sözcükle olumsuzlaştırılan cümlelerin ortaya koyduğu yapı ve anlam

kolaylıkla açıklanabilmektedir. Birden fazla olumsuzluk ögesine sahip yapıların dil biliminin hangi bağlamında ele alınacağı konusu araştırmaların merkezinde olmuştur. Olumsuzluk zarf ve zamirlerinin oluşum süreci ve söz dizimsel yapı içerisindeki yeri dil biliminin araştırma konularındandır. Dünyadaki bazı dillerde herhangi bir olumsuzlaştırıcı almadan olumlu cümle yapısında kullanılan ancak olumsuzluk ifade eden zarf ve zamirlerin, olumsuzlaştırıcı ile birleşerek doğrudan olumsuzluğa işaret eden bir yapıya kavuştukları ifade edilmiştir (Ağca, 2010: 19-21).

Yarba (2018: 124), cümlelerin olumsuzluğunu destekleyen yapıların “olumsuzluk kutuplanma ögeleri” olduğunu ifade etmiştir. Bu ögeler, genellikle olumsuzlayıcı ile işaretlenmiş bir cümlede olumsuz anlama katkıda bulunan gramatikal unsurlar olarak görülmüştür. Dillerde son derece yaygın olduğu ifade edilerek her dilde bulunduğu bilinmektedir. Olumsuz kutuplanma ögelerinin kullanım sıklıkları en yüksek olanlarının genellikle bir ögeden türediği belirtilmiştir. Türkçede bu öge “hiç” sözlük birimidir. Olumsuz kutuplanma ögeleri; bildirme cümlelerinde, olumsuzluk işaretleyicisi gerektirmeden olumsuz anlam barındıran “değil” ve “yok” ile kurulmuş cümlelerde, olumlu ve olumsuz soru cümlelerinde yer alabilmektedir. “değil” ve “olmazsa” ile birlikte kullanılarak “bari”, “en azından” anlamlarına gelen, karşılaştırma anlamı da içeren yapılar oluşturduğu ve yoktan’dan önce kullanılarak zarf işlevinde kalıplar meydana getirdiği belirtilmiştir.

“Asla” ve “katiyen” belirteçleri Türkçenin olumsuz kutuplanma ögeleri olarak gösterilmiştir. Yalnızca olumsuz bildirme ve olumsuz soru cümlelerinde yer aldığı belirtilmiştir (Yarba, 2018: 126).

Bir fiilin olumsuz görünümüne sahip olabilmesi için olumsuzluk bildiren işaretleyicilerden en az biri ile kodlanmış olması gerekmektedir. Bu biçim birimleri alan fiillerin olumsuz bir görünümüne sahip olduğu ifade edilmiştir. Bunun yanında sözlüksel değere sahip olan ve tek başına da olumsuzluğu kodlayabilen “hiç, birisi, asla, hiçkimse, şüphesiz, kesinlikle” gibi kelimeler cümlede olumsuzluk bildirme işlevinde kullanılmıştır. Herhangi bir işaretleyici ile olumsuzlaştırılmış söz öbeğinin olumsuzluk derecesi ile olumsuzluk pekiştiricisine sahip söz öbeğinin olumsuzluk derecesi farklı değerlendirilmektedir. Olumsuzluk pekiştiricisine sahip olan söz öbeğinin ifade ettiği olumsuzluğun, herhangi bir pekiştirmeye sahip olmayan olumsuzluktan daha kuvvetli olduğu belirtilmiştir (Hirik, 2014: 361).

Ali Şîr Nevâyî'nin Türkçe divanlarında “*hiç, aşlâ, kaç’a, hergiz, zinhâr, muṭlak*” belirteçleri, -mA- olumsuzluk işaretleyicisiyle işaretlenmiş yapının anlamını yoğunlaştırmıştır. Olumsuzluk niceleyicisi ile ilgili örnekler şu şekildedir:

1.3.1. Hiç

Hiç, -mA olumsuzluk işaretleyicisiyle kullanılarak bu olumsuzluk işaretleyicisinin anlamını yoğunlaştırmıştır:

Ay Nevâyî **hiç bilmen** kim tapıp min vaşlını

Yâ meger kim cümle-i ‘âlem musahhar dur maña (GS: 16/8)

“*Ey Nevâyî, benim sana kavuştuğumu hiç bilmem, sanki bütün dünya kuşatılmıştır.*”

Yüz sözümdin birige birmes cevâb ol nüşleb

Ağzını yok tur disem vâkı‘ ki **hiç irmes ‘aceb** (GS: 49/1)

“*O bal dudaklı sevgili, yüz sözümden birine cevap vermez. Acaba ağzı yoktur desem olacak şey hiç değildir.*”

Rûzigârı min dik olsa tîre **hiç irmes ‘aceb**

Bir kıyaş hicrânıdın ol kim karangu şâmı bar (NŞ: 184/2)

“*Ömrü ben gibi karanlık olsa hiç tuhaf değildir. Bir güneşin (sevgilinin) ayrılığından o karanlık akşamı var.*”

1.3.2. Asla

Aşlâ (<A.) sözcüğü, -mA- olumsuzluk işaretleyicisinin anlamını güçlendirmektedir. Asla sözcüğü daima olumsuz cümlelerde kullanılır. Cümleye “hiçbir zaman, katiyen” anlamı katmaktadır.

Ey Nevâyî tilesen devlet-i bâkî tapmak

Almağıl deyr-i fenâ yolıdın **aşlâ** ‘arız (NŞ: 279/7)

“*Ey Nevâyî, baki olan mutluluğu bulmayı dilesen yokluk dünyasından asla engel alma.*”

1.3.3. Kaṭ'a (<A.)

Kaṭ'a, -mA- olumsuzluk işaretleyicisiyle kullanılarak bu olumsuzluk işaretleyicisinin anlamını yoğunlaştırmıştır:

‘İşkida kıldım cihāndın kaṭ’ ü cāndın hem ni sūd

Çünkü ol cān ü cihānım **eylemes kaṭ’ā pesend** (GS: 123/4)

“Aşkından hem candan hem de cihandan geçtim buna ne fayda (fayda yok). Çünkü o sevgilim asla beğenmez.”

1.3.4. Hergiz (<F.)

Hergiz, -mA- olumsuzluk işaretleyicisiyle kullanılarak bu olumsuzluk işaretleyicisinin anlamını yoğunlaştırmıştır:

Çün fenā şālını keydim atlasın yığ ay sipihr

Kim bu bāzār içre **irmes hergiz** ol kālā **pesend** (GS: 123/7)

“Ey felek, yokluk şalını giydim gibi atlasını hazırla. Çünkü bu pazarda o kumaşı asla beğenmez.”

İstesem vaşlını dir gam tağı kaz tırnağ ile

Beyle **hergiz kılmadı** Ferhād ile Şīrīn ḥadīs (BV: 91/2)

“Kavuşmayı istesem gam dağını tırnak ile kaz der. Ferhad ile Şirin asla böyle söz söylemedi.”

1.3.5. Zinhār (<F.)

Zinhār, -mA- olumsuzluk işaretleyicisiyle kullanılarak bu olumsuzluk işaretleyicisinin anlamını yoğunlaştırmıştır:

Belā otı yana dur tüştüşümdin ay nāşih

İşit naşihat ü **zinhār kilme** yanımgā (GS: 561/5)

“Ey nasihat eden, dert ateşi alevimden yanıyor. Nasihatımı işit ve asla yanıma gelme.”

1.3.6. Muṭlak

Şüphesiz belirteci, -mA- olumsuzluk işaretleyicisiyle kullanılarak bu olumsuzluk işaretleyicisinin anlamını yoğunlaştırmıştır:

Ḳamer meşellik yüzi şebîstānımıznı andaḳ yaruttı gūyā

Ki çarḥ bāḡı kıyaştın andaḳ münevver olmaydur irdi **mutlak** (NŞ: 313/2)

“Ay gibi yüzü karanlık dünyamızı tıpkı onun gibi aydınlattı. Çünkü dünyanın bahçesi güneşten onun gibi şüphesiz aydınlatılmıyordu.”

Ey hoş ol kim kildi andaḳ mest ü bardı mest kim

Tapmadı mutlak ni kilgendiñ ni bağandın haber (BV: 162/8)

“Ey güzel, o, öylece sarhoş geldi ve sarhoş gitti çünkü ne gelenden ne gidenden şüphesiz haber bulamadı.”

‘İşķım aḥvālīga **mutlak vākıf ırmestür** ḥıred

Ḳayda tapḳay ehl-i ma‘ nī ḥālidin nā-dān vuḳūf (BV: 307/6)

“Aşkımın haline akıl şüphesiz vakıf değildir. Anlamın sahibinin halinden bilgisiz nereden haberli olacak.”

1.4. Yapıca Olumlu Anlamca Olumsuz Cümleler

Bağlantılı diller (başka başka biçim birimlerin ve sözcüklerin birbirine bağlanması) içerisinde bulunan Türkçede, değişmeyen bir köke yetenek, işteşlik, olumsuzluk, zaman, kişi gibi çeşitli görevleri olan ekler, morfeimler getirilmiştir. Birbirinden farklı morfeimlerin eklenmesi sonucunda, kendileri hiç değişmeden kalan bu kökler aracılığıyla birçok kavramın dile getirebildiği ifade edilmektedir. Bağlantılı bir dil oluşu, eklerin çeşitliliği ve bu eklerin değişik görevler yüklenerek yeni sözlükler oluşturabilmeleri, Türkçenin ifade gücünü zenginleştirmiştir (Aksan, 2009: 105).

Türkçede olumsuzluk belirli eklerle sağlanmaktadır. Bunun yanında edatlarla, soru sözcükleriyle ve -mI soru kalıbıyla olumlu olan bir cümle anlamca olumsuz olabilmektedir. Yapıca olumlu anlamca olumsuz cümleler başlığı altında değerlendirilen bu yapılarda, Ali Şîr Nevâyî’nin olumsuzluğu ifade etme biçimine odaklanılmıştır. Yapıca olumlu anlamca olumsuz cümleler; aldıkları eklerle göre biçim bilimsel düzeyde olumsuz cümleler, sözcüklerin cümledeki dizilişlerine göre söz dizimsel düzeyde olumsuz cümleler şeklinde sınıflandırılmıştır. Ali Şîr Nevâyî’nin Türkçe divanlarında yapıca olumlu anlamca olumsuz cümle örnekleri şu şekildedir:

1.4.1. Söz Dizimsel Düzeyde Yapıca Olumlu Anlamca Olumsuz Cümleler

Yapıca olumlu anlamca olumsuz cümleler söz dizimsel düzeyde edatlarla ve soru sözcükleriyle zengin bir yapı ortaya koymaktadır:

1.4.1.1. Edatlarla Yapılan Olumsuzluk Şekilleri

Edatlar, tek başına anlamı olmayan, daha çok isimlerden sonra gelerek diğer kelimeler arasında anlam ilişkisi kuran görevli kelimeler olarak tanımlanmıştır. Bu ilgi genel olarak zarf ve sıfat ilgisidir. İsimlerden sonra gelince anlam kazanan edatlar, geldikleri kelimelerle zarf ve sıfat işlevine sahip zengin ifadeli edat grupları oluşturmuştur (Tiken, 2004: 1).

Edatlarla yapılan olumsuzluk şekillerinde, yapıca olumlu bir cümlemin anlamının edatlarla olumsuzlaştığı ifade edilmiştir. Elbette, iki olumsuz cümleyi herhangi bir bağlaç olmadan bir araya getirmek ("*o zengin değil; kız kardeşi güzel değil*") veya serbest bir şekilde "ve" aracılığıyla birleştirmek mümkündür ("*o zengin değil ve kız kardeşi güzel değil*"); ancak iki fikrin en az bir ortak noktası varsa onları olumsuz bir bağlaçla daha da yakınlaştırmak olağandır: *o ne zengin ne de güzel / ne kendisi ne de kız kardeşi zengindir | ne yiyor ne de içiyor*. Olumsuz bağlayıcılardan olan *ne...ne* bağlaç tipinin en bilinen örnekleri Latince *neque... neque* ile Fransızca ve İspanyolca *ni...ni*, İtalyanca *né... né*, Rum. *nică... nică* ve eski Alman dillerinde buna karşılık olarak Got. *nih...nih* ve OHG. *noh... noh* şeklindedir. İngilizcede başka formlar da bulunmaktadır (Jespersen: 1917: 103-105). İngilizcede *neither...nor* terimleriyle de ifade edilir ve denklik bağlaçları ("correlative conjunctions") başlığı altında incelenmiştir. Yüklem olumlu şekliyle kullanılır (Menabit, 2004: 73). *Ne...ne*, Farsçada aynı görevdeki isimleri veya eşit cümleleri birbirine bağlayan ve cümlelere olumsuzluk anlamı katan bir bağlaçtır: "*ne men pul dârem ve ne to "ne beim param var ne senin*" (Öztürk, 1995: 150). *Ne...ne* olumsuzluk bağlayıcısıdır, her bir "ne" bir ögeye bağlanır. "*ne...ne*", olumsuz istisnasız bırakma ifadesiyle -çekimli olumlu fiillere olumsuzluk da yükleyerek- cümleler arasında yan yana bağlantı kurmaktadır (Tiken, 2004: 95).

Ergin (2001: 342), karşılaştırma edatları başlığı altında *ne...ne* olumsuzluk bağlayıcısını değerlendirmiştir. Karşılaştırılan iki ya da daha fazla unsuru birbirine bağlayan edatlardan biri olarak tanımlamıştır. *Ne...ne* edatının işlevinin "hiçbiri" ifadesi taşımak olduğunu belirtmiştir. Aynı zamanda bunlardan *ya...ya* ile *hem...hem* edatlarının Farsça asıllı, *ne...ne* ile *da/de...da/de* edatlarının Türkçe asıllı olduğunu, *ne...ne* için "ne" zamirinden alındığını ifade etmiştir. *Ne...ne* edatı "hiçbiri" ifadesiyle

olumsuzluk edatı durumunda olduğu için cümlede fiilin genellikle olumlu olduğunu dile getirmiştir: “*Ne beni ne seni gördü*” örneğinde olduğu gibi. Fakat olumsuz da kullanıldığını belirtmiştir.

Olumsuzluk bildiren ne...ne kalıbının Türklerin Farsça ile temasa geçtikleri dönemden itibaren Türkçeye yerleştiği belirtilmiştir. Özellikle 14. yy.dan itibaren Farsçadan Türkçeye yapılan tercümelerle yaygınlık kazanmıştır. Türkçenin yapısına yabancı olan ne...ne şekli, Türkçe ve Farsçanın yoğun ilişkilerinden dolayı Batı Türkçesinde, Çağatay Türkçesinde ve Ermeni Kıpçakçasında da görülmüştür (Kutalmış, 2004: 138).

Türkçe ve Farsçada *ne* ve Çağatay Türkçesinde (Fransızcada olduğu gibi) *ni* biçiminde görülen bu edatın ister Türkçe ister Farsça bir asıldan gelsin esasında *olumsuzluk* anlamında kullanıldığı belirtilmiştir (Ediskun, 1999: 311).

Levend (1965:232), “*Ali Şîr Nevâî Hayatı, Sanatı ve Kişiliği*” adlı çalışmasında Nevâyî’de görülen başlıca dil özelliklerden bahsetmiştir. Ali Şîr Nevâyî’nin anlama kuvvet vermek için bazı mısralardan sonra “ni, dime, yok, kayu, koy” gibi sözlerle bir geri dönüş (rücu’) sanatı yaptığını belirtmiştir. Burada olumsuzluk yapılarıyla hem rücu’ sanatının yapıldığını hem de anlatıma güç kazandırıldığı vurgulanmıştır. Ferhad ü Şirin’den alınan örnek şu şekildedir:

Ki ötti pâyesi deryâ vü kândın
Ni deryâ vü ni kân kim âsmândın.

Ali Şîr Nevâyî’nin Türkçe divanlarında olumlu bir ifadeden sonra gelen “*ni...ni*” bağlayıcısı cümleye olumsuz bir anlam kazandırır:

Nî kebûter yite alur ol kıyaşka nî nesîm
Ay köñül hâliñni i’lâm eyle efgândın aña (GS: 11/5)

“*Ey gönül halini (o güzele) efgan bildir. Çünkü ne güvercin ne de rüzgâr o güneşe ulaşabilmiştir.*”

Mihr terkin kılıban pest felek rahşydın ötti
Allâh Allâh bu nî rākib dur ü veh veh bu nî merkeb (GS: 50/3)

“*Güneş (sevgili), felek atının terkisini alçaltarak ondan indi Allah Allah bu nasıl süvaridir ve vah vah bu nasıl merkeptir.*”

Közlerin birle lebiñ mundağ ki urdı dîn yolın

Ni belâlardan Bilâl ötkey **ni** şahbâdın Şuheyb (GS: 55/4)

“Gözlerin ile dudağın bu şekilde din yolunu vurdu. Ne belalardan Bilal geçecek ne şaraptan Suheyb.”

Ni maḥlaşım bar anıñ ‘ışkıdın kenâre kılıp

Ni toymağım bar anıñ ḥüsniğa neẓâre kılıp (GS: 68/1)

“Onun aşkından kenara çekilecek ne mahlasım var, onun güzelliğini seyredip ne doyasım var.”

Almağan dîn nağdı birle yıkmağan miḥrâb yok

Ay müselmânlar **ni** kâfir köz **ni** müftin kaçırır (GS: 152/2)

“Ey Müslümanlar, ne kâfir göz ne fitne düşüren kaştır. Almayan din karşılığı ödenen para ile yıkmayan mihrap yok.”

Nige maṭlûb tiler sin çün kim

Ni taleb dur saña **ni** zevk-i taleb (GS: 54/6)

“Niçin talep edersin. Sana bu ne taleptir ne talebin zevkidir.”

Ni mey **ni** cām min ösrük hemîşe gūya ‘ışk

Tenim ḥadîkasıda reglerimni tāk itti (GS: 629/6)

“Ne içki ne içki kadehiyim sanki daima aşk sarhoşuyum. Tenimin bahçesinde damarlarımı üzüm asması eyledi.”

Yük eger budur **ni** Ferhâd ü **ni** Mecnûn ü **ni** min

Râst ger dir sin bu yük eylep durur gerdünnı kûj (GS: 231/3)

“Ne Ferhad ve ne Mecnun ve ne ben, eğer yük buyrsa doğru dersin. Bu yük dünyaya kök salmıştır.”

Ni lebiñdin kām taptım **ni** közüñdin cevır okı

Bu şıfat maḥrûmlıqtın **ni** tirig min **ni** ölüg (GS: 347/3)

“Ok gibi eziyet ettiği için ne gözünü ne dudağını arzuladım. Bu şekildeki mahrumluktan ne diriyim ne de ölüyüm.”

1.4.1.2. Soru Sözcükleriyle Yapılan Olumsuzluk Şekilleri

“ne, kim, nitkey, kaysı, niçe, niçük,” soru sözleriyle yapılan olumsuzluklardır. Asıl görevi cümleye soru anlamı katmak olan birtakım sözcükler ile sözde soru cümleleri ile olumsuz bir yapı ortaya çıkmıştır. Sözde soru cümlelerinde amaç soru sormak değildir. Bu soru sözcükleri bağlamdan yola çıkılarak olumsuz bir durum ifade etmektedir.

1.4.1.2.1. Soru Zarfıyla Kurulanlar

1.4.1.2.1.1. Ni

Öy ki ednâ tiprenür sâkinge hâtır-cem‘ imes

Ni ‘**aceb** ger emn yok tur günbed-i gerdân ara (GS: 20/7)

“Ev öyle hafıften sallanır ki içinde oturanlara o kadehin hatrını bile tanımaz. Dönen bir kubbenin içerisinde emniyet olmamasına neden şaşılırsın (şaşılmaz).”

Devrân saña zulm itse kadehler tola mey iç

Kan yutsan ayağlar tola devrânğa **ni perva** (GS: 38/6)

“Devran sana zulmetse kadehleri doldurarak iç. Kadehleri doldurarak kan yutsan devrandan nasıl çekineceksin.”

Ni nevāsāz **eylegey** bülbül gülistândın cüdā

Eylemes tūṭi tekellüm şekkeristândın cüda (GS: 41/1)

“Papağan şeker kamışı tarlasından kelamını uzak eylemediği gibi bülbül gül bahçesinden nağmesini nasıl uzak eyleyecek (eyleyemez).”

Çü sākî itti kadeh közgüside cilve-i hüsn

Ni ‘**ayb** ‘âşık-ı mey-ẖāre köhli bolsa yebāb (GS: 48/7)

“Mademki saki (sevgili) kadehin yansımada güzellik cilvesini gösterdi. [O halde] içki içen âşıkların gönlü harap olsa neden ayıp olsun (ayıp olmaz).”

Vaşl **ni yañlğ** müyesser bolğusı dur çün irür

Dil-berim nāzük- mizāc u min be-ğāyet bī-edeb (GS: 49/3)

“Sevgilim nazik mizaçlıdır ve ben son derece edepsiz olduğum için kavuşmak nasıl kolay olacaktır (olamaz).”

La‘liñ alsa çâklik bîmâr köñlümni **ni tañ**

Ay melâḥat naḥli çünkim ḥastesiz bolmas ruṭab (GS: 49/5)

“Ey güzellik, dudağın hastalıklı gönlümü yırtıp alsa buna neden şaşılırsın (şaşılmaz).
Hurma ağacında taze hurma hastalıksız olmaz.”

1.4.1.2.1.2. Niçe

Niçe ol ay mihridin şeydâ köñülñi **avutay**

Tilbege yalğan ḥikâyet birle birgen dik firîb (GS: 53/6)

“Aşığın deli gönlünü o ay gibi güzelin sevgisinden nasıl avutacak (avutamaz). Deliyi
yalan hikâyelerle aldatma.”

Mesîḥim çü feryādıma yitmedi

Niçe öltürey özni efgân çikip (GS: 69/2)

“Mesih’im feryadıma yetişmediği için ağlayıp kendimi nasıl öldüreyim (öldüremem).”

Niçe Leylî-veşrak ol ay cilve **körgüzdi** maña

Kördi min şeydânı hem ‘ışkıñda Mecnûn-vârrak (BV: 313/7)

“O güzel, bana Leyla gibi nasıl cilve gösterdi (gösteremez). Senin aşkında divaneyi
Mecnun gibi gördüm.”

1.4.1.2.1.3. nitkey

Sâḳiyâ **nitkey** mini ol nev‘ kılsanğ mest kim

‘Aql u hûşumdın nişân bel kim eger hem bolmasa (GS: 30/5)

“Akıl ve sağduyudan bir iz olup olmadığı belli değilken saki beni bu kadar sarhoş etsen
ne olacak.”

1.4.1.2.1.4. nidey

Özlükümnüñ kaydının bir mey bile kıldıñ ḥalâş

Veh **nidey** ay muğ saña büt birle zünnârım fidâ (GS: 34/7)

“Ey ateşe tapan, benliğimin endişesini bir içki ile kurtardın. Yazık ki sana put ile
kuşağımı nasıl feda edeyim (edemem).”

1.4.1.2.1.5. niter sin

Ay Nevāyī tüşte ger körmek anı mümkün ise

Barça ger h d sonğı uyķu dur **niter sin** uyķanıp (GS: 60/8)

“Ey Nevâyî, eğer onu düşte görmek mümkünse bu bizzat son uykudur uyanıp ne yaparsın?”

1.4.1.2.1.4. niçük

Niçûk diy yār imes düşmen dimek bolmas hûd aytay kim

İrür hūd yār ol ammā ʔarīḳ-ı yārılığ bilmes (GS: 249/2)

“Sevgilim değildir nasıl diyeyim (diyemem) düşman demek olmaz bizzat söyleyeyim ki sevgili o kendisidir ama ferman yolu bilmez.”

Ağız birle qad u qas u közün zühdümğa qoymaslar

Niçük kılğay kişi bir iş ki bolğay bu qadar māni^c (GS: 305/7)

“Ağız ile boy, kaş ve gözüün ibadetimi bırakmazlar. Bu kadar mani olacak bir iş ki insan nasıl yapacak (yapamaz).”

Āhım Nevāyi'yā **niçük asray** köñül ara

Çün min firāk tīgı bile sîne-çāk min (GS: 478/7)

“Nevâyi’ye ahımı gönümde nasıl saklayayım (saklayamam). Çünkü ben ayrılık kılıcı ile yüreği yaralıyım.”

1.4.1.2.2. Soru Zamiriyle Kurulanlar

1.4.1.2.2.1. Kim

Kim tüzey mestâne Şāh-ı Gāzī evşāfıda şavt

Bu könül ger bolsa öz hālide ger hem bolmasa (GS: 30/6)

“Bu gönül ister kendi halinde olsun ister olmasın, benden başka kim Hüseyin Baykara’yı layıkıyla anlatacak (kimse anlatamaz).

Hecr t̄abı içre **kim** körmis bu cism-i zār dik

Kim tapıp tur berk şekli otka tüşken tār dik (GS: 350/1)

“Ayrılığın parlaklığı içerisinde kim bu ağlayan cismim gibi bir şey görmüş. Ateşe düşmüş bir saç teli gibi parlayan bir şeyi kim bulmuştur (kimse bulamaz).”

Sin dağı körküzme mihr ü şühluğ ay zāl-i çarḥ

Kim bilür sindin köp artuḡ şüh-ı mekkārım miniḡ (GS: 357/8)

“Ey ihtiyar ve yaşlı felek, sen de sevgi ve neşelilik gösterme. Çok aldatıcı güzelim benim senden çok kim bilir (kimse bilmez).”

1.4.1.2.2.2. Ni

Ey Nevāyī çün ğubār-ı hecr öltürmes **ni sūd**

Bir közüḡni Dicle kılamak birni Ceyhūn eylemek (NŞ: 333/7)

“Ey Nevāyī, mademki ayrılığın tozu öldürmez buna ne fayda (fayda yok). Aşğın bir gözünü Dicle kılamak birini de Ceyhun eylemek gerek.”

1.4.1.2.3. Soru Sıfatıyla Kurulanlar

1.4.1.2.2.2. ni

Bu belāğa **ni devā dur** ki Nevāyī'ni ol ay

Niçe yig körse munı ‘ışḡ aḡa ımrağ ite dūr (GS: 151/7)

“Bu belaya ne devadır ki Nevāyī’yi o güzel ne kadar zayıf görse aşk ona yaraşır.”

Firāk kācları birle veh ki **ni otlar**

Bulut dik eşk-feşān közlerimge çaḡıla dur (GS: 199/4)

“Ayrılık darbesiyle ah ki ne ateşler gözyaşı döken gözlerime bulut gibi çakılıyor.”

Köḡül ki ‘ışḡda dir sin belā **ni bolğusı dur**

Ni kim bolur saḡa bolğay maḡa **ni bolğusı dur** (GS: 146/1)

“Ey gönül, aşta bela nasıl olacaktır dersin. Sana ne olur ki sana olacak olan bana nasıl olacaktır.”

1.4.1.2.2.3. kaysı

Zāhidā her dem dime kim mezhebinde bar ḡuşūr

Ḳaysı mescidde kılp irdim siniḡ birle namaz (GS: 209/2)

“Ey dindar kimse, her zaman mezhebinde kusur var deme. Çünkü hangi mescitte seninle namaz kıldım (seninle namaz kılmadım).”

Ḳaysı menzilni ḳadem her dem ki urdum yol ara

Ḡam sipāhi ḥayli körgüzdi ol otdın bir ‘alem (NŞ: 415/2)

“Hangi yeri her zaman yürüdüm (her zaman yürümedim). Yolda gam askeri, o ateşten bir dünya bir hayli gösterdi.”

1.4.2. Biçim Bilimsel Düzeyde Yapıca Olumlu Anlamca Olumsuz Cümleler

Yapıca olumlu anlamca olumsuz cümleler biçim bilimsel düzeyde -mI soru kalıbıyla zengin bir yapı ortaya koymaktadır:

1.4.2.1. -mI Soru Kalıbıyla Kurulanlar

Gabain (2007:106), *Eski Türkçenin Grameri’nde* çok yaygın olan soru edatının, sorulan şeyin arkasına gelen -mu olduğunu belirtmiştir. Sadece kitabelerde ve bazı modern ağızlarda belgelendirilmiş soru edatının *gu*, *gü* olduğunu söylemiştir. Cevap olarak bir “*hayır*” beklediğini ilave etmiştir.

-mI eki, soru eki olarak adlandırılrsa da bu ekin dilde üstlendiği tek görev cümleye soru anlamı kazandırmak değildir. Ekin soru anlamı dışında çeşitli görevlerde yer aldığı görülmüştür. Şaşıрма ve kabul etmeme, küçümseme, pekiştirme, işi bir şarta bağlama, neden sonuç anlamları gibi görevlerde yer almıştır. Pekiştirme anlamı kazandırabileceği gibi inanmama, şaşıрма, onaylatma ve belirgin bir şekilde de olumsuzluk anlamı kazandırır. Olumsuzluk anlamı -mI soru ekinin yanında soru sözcükleriyle de sağlandığında soru anlamının bağlamsal olarak olumsuzluk anlamı üstlendiği görülmektedir (İlhan ve Kabadayı, 2017: 145).

Soru eki, Çağatay Türkçesinde, Eski Uygur Türkçesi ve Karahanlı Türkçesinde olduğu gibi, “-mu/-mü” şeklinde sadece yuvarlak ünlülü olarak kullanılmıştır. Düz ünlülü şekilleri kullanılmayan soru eki, Eski Uygur, Karahanlı, Harezmi ve Kıpçak Türkçesinde olduğu gibi hem isim soylu kelimelere hem de fiillere soru anlamı katmak için kullanılmıştır (Bulak, 2019: 315). -mI soru eki, yapıca olumlu bir cümleye eklendiğinde soruyla birlikte olumsuz bir anlam kazandırır. Soru ekiyle cümleye kazandırılan olumsuz anlam daha baskın ve vurguludur.

İl dise Nevāyî’ni kim cevır ile terk itti

‘Işkıñnı, saña bu söz bāver mü ikin āyā (GS: 39/9)

“Ey sevgili! Halk, Nevāyî’yi sıkıntı içinde bıraktı dese bu söz aşkını ispat için delil midir (delil değildir).”

Ol kıyaş hecrinde kırkar min felekni örtege

Her şirārī kim **bolur mu** bu otluğ efgāndın cüda (GS: 41/2)

“O güneşin ayrıldığında dünyayı yakacağım diye korkarım. Her bir ateş kıvılcımları bu ateşli figandan uzak olur mu (olmaz).”

İçimde kirpiki ger nāle eylesem tañ yok

Köñülge nış tikilse **bolur mu** efgānsız (NŞ: 215/5)

“Sevgilinin kirpiği eğer içimde yara oluşturursa buna feryat etsem şaşılacak bir şey yok. Gönül iğneyle dikilse de feryatsız olur mu (olmaz).”

Dime hicrānımda çıkmey sin figān u nāle köp

Cism **eyler mü** figān bolğan nefes cāndın cüda (GS: 41/3)

“Ayrılığında çok feryat ve inleme çekmiyorsun deme. Nefes candan uzak olunca beden figan eyler mi (eylemez).”

Yolıda yüz miñ kühen pīr olsa kılmaz iltifāt

Kimse **körgeñ mü** ikin bu nev‘ bī-pervā yiğit (GS: 84/5)

“Yolunda yüz bin yaşlı pīr olsa iltifat etmez. Acaba kimse görmüş mü (kimse görmemiş) böyle korkusuz yiğit.”

Bol şafā ehliğa hem-dem yār vaşlın istesen

‘Aksini **salğay mu** sākī bolmağunça bāde şāf (GS: 316/6)

“Sevgiliye kavuşmayı dilesen eğlenceye düşkün olan kimselere dost ol. Ey saki, saf içki olmayınca tersini bırakacak mı (bırakmaz).”

Allıda **saçık mu** irkin ya ki güller bergidin

Serv başığa şabā her lahza sīm-efşān irür (GS: 190/4)

“Gülün yaprağının önündeki saçı mı acaba (bilmiyorum) veyahut her an doğudan esen hafif rüzgār serv ağacının başına sim saçandır.”

Bar mu dur könlümde kisken hem elif hem na' l ü dāğ

Yā bu mir'āt içre salğan 'aks-i hüsnüñ "ānı" dur (GS: 195/5)

"Ey, bu aynaya güzelliğinin yansımasını bırakmış olan, hem sevgilinin boyunu hem de figan ve yarayı gönlümde kesen var mıdır?"

'Ārızın **közü mü** tir keşretidin suda dur

Yāhud ol 'ārız suyunın '**aksi mü** közgüde dur (GS: 204/1)

"Sevgilinin yanağının aynası ter kesretinden su içinde mi kalmıştır yoksa su gibi yanakların mı aynaya yansımıştır?"

Men' iter siz hūşı yok könlümge la'li bādesin

Aytın ay hūş ehli **kilgey mü** bu söz ösrükke **hoş** (GS: 267/2)

"Ey anlayışlı, söylediğin bu söz sarhoşa hoş gelecek mi (gelmez). Dudağın içkisini yasakladınız, gönlümün ruhu yok."

'Acab **mihir ü sipihr müdür** kim tapmadı hergiz

Hıred bu tāk mi' mārın nazar ol şemse naqqāşın (BV: 508/8)

"Acaba güneş ve yıldız mıdır (bilmiyorum)? Akıl, bu tak mimarının bakışını ve nakışlarındaki şemseleri asla anlamaz."

Şehliğ itkendin ni hāşıl faqr sırrın bilmeyin

Hıç kim mülk-i bekā sultānı **bolğan mu** ikin

Fānī-i maḥz olmayın sultān Ebū'l- Ġāzī bigin

Ay Nevāyī devlet-i bākī tiler sin vaşlıdın

Anı kesb itmek fenā bolmay ni imkān 'ākıbet (GS: 679/ 9)

"Fakirin sırrını bilmeden padişahlık yapmıştan ne olmuş, mülkün devamının sultanı hiç olmuş mu acaba (olmamış). Ebul Gazi gibi sırf ölümlü olmayayım. Ey Nevâyî, saltanatı sürekli olan devlet istersin vuslatından. Onu yok olmadan çalışıp kazanmak nasıl olabilir?"

Tır-i bārān-ı firāk aḥbāb cānıdın öter

Hıç yağmur mundın āyā ötkün **olğay mu** ikin (FK: 500/ 6)

"Bela yağmurunun oku dostun canından geçer. Acaba yağmur bundan etkili hiç olacak mı? (olmaz)."

‘Adl cāmı bezm ara sākī bu kūn inşāf imes

Hiç kimniñ minçe āşūb-ı ħumārī **bar mu** (FK: 539/6)

“Doğruluk kadehini içki meclisinde ara saki. Bu gün doğru değildir. Bence sarhoşluğun verdiği sersemliğin kargaşası hiç kimsede var mı ? (yok)”

Yukarıdaki örneklerde *hiç* sözcüğü, *mI* soru eki almış olumlu bir fiil ile aynı cümle içinde kullanılmıştır. Bu soru cümlesine verilebilecek cevap yine olumsuz biçimdedir; tartışmaya ve tereddüte yer vermemektedir.

Min-i ğam-gīn¹⁵ kayan urmağım ğam deştide sormañ¹⁶

Koyunñı **kimse anlar mu** ki kay sarı şitāb eyler (NŞ: 172/3)

“Dertli olan ben ne zaman çıkmayacağım dert çölünden sormayın. Ne tarafa hızlandırır kasırgayı kimse anlar mı? (anlamaz).”

Yukarıdaki örnekte *kimse* sözcüğü, *-mI* soru eki almış olumlu bir fiil ile aynı cümle içinde kullanılmıştır. Bu soru cümlesine verilebilecek cevap yine olumsuz biçimdedir; tartışmaya ve tereddüte yer vermemektedir.

1.5. Yapıca Olumsuz Anlamca Olumlu Cümleler

Yapıca olumsuz anlamca olumlu cümleler; aldıkları eklere göre biçim bilimsel düzeyde olumsuz cümleler, sözcüklerin cümledeki dizilişlerine göre söz dizimsel düzeyde olumsuz cümleler şeklinde sınıflandırılmıştır. Ali Şîr Nevâyî’nin Türkçe divanlarında yapıca olumsuz anlamca olumlu cümle örnekleri şu şekildedir:

1.5.1. Söz Dizimsel Düzeyde Yapıca Olumsuz Anlamca Olumlu Cümleler

Yapıca olumsuz anlamca olumlu olan cümleler söz dizimsel düzeyde soru sözcükleriyle olumlu bir anlam oluşturmuştur. “*ni üçün*”, “*niçe*”, “*ni*”, “*niçük*” soru zarfıyla kurulan ve “*kaysı*” soru zamiriyle kurulan olumsuz yapılar, kendisinden sonra gelen sözcüğe olumlu bir anlam kazandırmıştır ve aslında cevap beklemeyen bir soru cümlesi oluşturmuştur.

¹⁵ “ğam-gīn”; N “mecnūn”

¹⁶ “sormañ”; N “mecnun”

1.5.1.1. Soru Zarfıyla Kurulanlar

1.5.1.1.1. ni için

Ni için bezm-i vişâl içinde içmey bâde kim

Közi vü ağzı bu kün bādām ü şekker dur maña (GS: 16/4)

“O kavuşma meclisinde niçin içki içmeyeyim. Çünkü gözü ve ağzı bugün benim için badem ve şekerdir.”

Ger Nevâyî ise muğ deyride rüsvâ tañ imes

Ni için bolmasun âmâde durur çun bâ' is (FK: 94/9)

“Eğer Nevâyî ateşe tapanların döneminde rüsva ise şaşılacak değil. Niçin olmasın (olur) gerek olduğu için hazırdır.”

1.5.1.1.2. niçe

Dehr şühîğa Nevâyî şayd bolma niçe kim

Kün ‘izârî üzre tün zülfin muṭarrâ eylese (GS: 26/10)

“Nevâyî âlemin cilvelisine nasıl avlanmasın ki gündüz yanak üstüne gece saçın yenilense.”

Yarıp köksüm cünün ta‘vîdi dik cân perdesin açma

Ki fâş olmay dur ol kanlıg niçe dâğ-ı nihân hergiz (GS: 217/6)

“Göğsümü yarıp deliliği adet ettirme gibi can perdesini açma çünkü o kanlı gizli yara asla nasıl açıklanmıyordur (açıklanır).”

Bâde-nüşum bezmi gavğâsıdın ay cân u köñül

Şem‘îğa yitmes niçe feryâd ü ya Rab kılsañız (GS: 223/3)

“Ey can ve gönül, bade içen sevgilimin eğlence meclisi kavgasından Allah’a feryat etseniz ışığa nasıl ulaşmaz (ulaşır).”

1.5.1.1.2. ni

Bülbül ni köymesün ki bir ot yaktı kaşdığa

Her âteşîn gül uşbu vefâsız çemen ara (GS: 23/6)

“Her ateş renkli gül bu vefasız bahçede bir ateş yakmıştır ki bülbül onu yakmak kastıyla yakılan bu ateşte nasıl yanmasın.”

Nî nev‘ özlüki **mensûh bolmağay** kaçıda

Birev ki dost şühûdiğa hâşıl itti rûsûh (NŞ: 107/2)

“Sevgilinin karşısında benliği nasıl yok olmasın (bozulmasın). Dost (sevgili) güzelliğinde ise bir sağlamlık vardır.”

1.5.1.1.3. niçük

Niçük ölmey ki barur vaktıda ol ‘ömr-i ‘azîz

Barça birle körüşüp kılmadı pervây maña (NŞ: 15/2)

“O değerli ömür, vakti geldiği zaman gider niçin ölmeyeyim (ölürüm), hepsi ile görüşüp beni korkutmadı.”

Dime ruhsârım **niçük** vaşf iylegün

Çoy ki bir dem yahşı iyley ihtiyât (FK: 295/4)

“Yüzümü nasıl anlatacaksın deme (anlatırsın) bırak ki bir an iyi sakınayım.”

Demiñ hacletidin **niçük kaçmasun**

Bu dem çunki ‘îsî-i Meryemde yok (FK: 334/4)

“Nefesinin utanmasından nasıl kaçmasın (kaçar). Bu nefes Meryem’in oğlu İsa’da yoktur.”

1.5.1.2. Soru Zamiriyle Kurulanlar

1.5.1.2.1. Kaysı

Çaysı takvî hırmenin fışk otıdın köydürmedim

Çaysı tevbe naħlini nefis ilgidin sındurmadım (FK: 427/1)

“Hangi harmanın takvasını günah ateşinde yakmadım (yaktım). Hangi tövbe ağacını nefsin elinden kırmadım (kırdım).”

Tâ ol ay ağıyâr ile nûş eyledi cām-ı visāl

Çaysı hicrân nîşi kim bağrım ara sançılmadı (NŞ: 647/2)

“O güzel başkası ile tatlı içkiyi kavuşma kadehi eylediği zaman hangi ayrılık zehri bağrıma saplanmadı (saplandı).”

1.5.2. Biçim Bilimsel Düzeyde Yapıca Olumsuz Anlamca Olumlu Cümleler

Yapıca olumsuz anlamca olumlu cümleler biçim bilimsel düzeyde -mI soru kalıbıyla zengin bir yapı ortaya koymaktadır.

1.5.2.1. -mI Soru Kalıbıyla Kurulanlar

Körgüzüp yüz könlüme yüz miñ **cefâ mu kılmadıñ**

Cism öyidin hâste cânımnı **celâ mu kılmadıñ**

Hâtırımnı ‘ışk otığa **mübtelâ mu kılmadıñ**

‘İşk otıdın kısmetim **derd ü belâ mu kılmadıñ**

Düdü birle hânümânımnı **kara mu kılmadıñ** (FK: 684/I)

“Ortaya çıkıp gönlüme yüzlerce cefâ mı kılmadın (kıldın), hasta bedenimi, ruhumu evinden göç mü ettirmedin (ettirdin), gönlümü aşk ateşine müptela mı kılmadın (kıldın). Aşk ateşinden kısmetimi dert ve bela mı kılmadın (kıldın). Duman ile evimi barkımı kara mı kılmadın (kıldın).”

Nevâyî sin kim ü ‘işret meyi **bilmes mü sin** kim it

Eğer kan içse hem başı kirek tur öz yalağında (GS: 31/9)

“Ey Nevâyî sen içki içmeyi bilmez misin ki it. Eğer kan içse de başı kendi teknesinde gerektir.”

Cân-bağış lebiñ **Çeşme-i hayvân mu imes**

Hecridin anıñ içim tola **kan mu imes** (GS: 783/L/1)

“Senin hayat veren dudağın canlılık çeşmesi mi değildir (canlılık çeşmedir). Onun ayrılığında içime dolan kan mı değildir (kandır).”

Cân alurda cism zâr irkenni **bilmes mü idiñ**

Kan tökerde cân figâr irkenni **bilmes mü idiñ** (FK: 368/1)

“Can alırken bedeninin dermansız olduğunu bilmez miydin? Kan dökerken canın yaralı olduğunu bilmez miydin? (bilirdin).”

‘İşk ser-geştesi seyriğâ ni hâcet merkeb

Püye **kılmas mu** koyunniñ ayağı bolsa yalañ (FK: 376/2)

“Aşk şaşkınlığının seyrine ne gerek merkep. Koyunun ayağı çıplak olsa koşmaz mı (koşar).”

1.5.2.2. -nā Ön Eki İle Kurulanlar

Nā-şabūr olmas köñülge yitse hūn-āb-ı firāk

Ni üçün kim telh mey içkendin olmas cām telh (GS: 114/7)

“Ayrılığın gözyaşı gönüle ulaşsa sabırsız olmaz (sabırlıdır). Niçin acı içki içtikten sonra kadeh acı olmaz.”

1.6. Çift Olumsuz Yapılar

Mantıkçılar “iki olumsuzun bir olumlu olduğu” konusunda ısrar ettiklerinde, onların kuralı çoğu dilde gerçek kullanımla desteklenmez. Ancak dilleri, bu kurala uyanlar ve uymayanlar olarak ikiye ayırmanın yanlış olduğu belirtilir. Çünkü daha yakından incelendiğinde, diller arasında bu açıdan büyük farklılıklar olmasına rağmen tüm diller için geçerli olan temel bazı ilkelerin bulunduğu görülür. Birincisi, eğer her ikisi de aynı kelimeye eklenen özel olumsuzlarsa iki olumsuzun olumlu yapması tüm dillerde evrensel bir kural gibi görünür, bu genellikle olumsuz anlam taşıyan veya olumsuz bir örnek içeren bir kelimenin önüne konulmaması şeklinde gerçekleşir. Ancak çift olumsuzun her zaman fikri değiştirdiğine dikkat edilmelidir, çünkü tüm ifadenin sonucu, olumlu olarak ifade edilen basit fikirden biraz farklıdır (Jespersen, 1917: 62-63).

Banguoğlu (1974: 453-454) *çevrik olumsuzluk* başlığı altında değerlendirdiği çift olumsuz yapıların diğerlerinden farklı bir kullanım olduğunu ve bunun olumlu çevrik kipler sayılması gerektiğini belirtmiştir. Bunların cevher fiilinin olumsuz çekiminin olumsuz fiil gövdelerine getirilerek yapıldığına, iki olumsuzdan bir olumlu çekimin çıkarıldığına dikkat çekmiştir. Bu çevrik kiplerin daha kesin bir olumluluk ifade ettiğini belirtmiştir: ödemeyeceğim değilim × elbette ödeyeceğim örneğinde olduğu gibi.

Üstünoğlu (2016: 1708-1709), “*Dilbilgisel Olumsuzlayıcılar*” adlı çalışmasında olumsuz eylem cümlesini olumluya çevirme durumundan bahsetmiştir: “..... yok değil = ... var” yapısıyla “yok” ve “değil” sözcüğü olumsuz ad cümlesini olumluya çevirmiştir. İki olumsuzluktan bir olumluluk doğmaktadır. Bu köyde elbette yaşlı yok değil × Bu köyde elbette yaşlı var. Bu örnekte verilen bilgilerin birbirleriyle birebir eş değer olması beklenemez. “..... yok değil “ yapısıyla “Bu köyde elbette yaşlı yok değil.” cümlesinde ifade bulan anlam, “Bu köyde yaşlı yok galiba.” türünden bir olumsuz söyleme itiraz olarak verilen karşılıktır. Bu cümlede öne çıkan iletinin amacı, sadece olumlu bir bilgi iletmek biçiminde değerlendirilmemelidir. Bilginin yanı sıra vericinin itirazı, bağlama göre belki isyanı cümlelerin duygu boyutu olarak verilir. “Bu

köyde elbette yaşlı yok.” cümlesinde yalnız kesinliği öne çıkan olumsuz bir bilgi verme amaçlanmaktadır. “Bu köyde elbette yaşlı yok değil.” cümlesinde sunulan bilgi, “Bu köyde elbette yaşlı var.” biçiminde verilseydi aynı etkinin ortaya çıkmayacağı belirtilmiştir. Aynı biçimde “Çocuk okutacak param yok değil.” cümlesinde “Çocuk okutacak param var.” bilgisi, meydan okuyarak sunulur.

Yarba (2018: 121), “Çoklu Olumsuzluk ve Olumsuz Kutuplanma Ögeleri” başlığı altında çift olumsuzluğu değerlendirmiştir. Geniş açılı olumsuzluğun hâkim olduğu bir cümlemin olumsuz anlam taşıyan bazı unsurlar barındırabildiğini ifade etmiştir. Bu olumsuz unsurların kimi dillerde tek bir olumsuz anlamı desteklediği, kimi dillerde ise birbirinin değerini iptal ederek olumlu bir anlam oluşturduğundan bahsetmiştir. Bir cümlede bulunan iki olumsuzluk ifadesinin birbirini sıfırlayarak olumlu bir anlam oluşturması çift olumsuzluk (double negation) olarak tanımlanmıştır. Çift Olumsuzluk İlkesine (Law of Double Negation) göre iki olumsuzun bir olumlu oluşturduğu belirtilmiştir.

Türkçede anlatıma güç katmak, söylenen sözün etkisini artırmak için zaman içerisinde çeşitli yapılar meydana gelmiştir. Bu yapılardan biri de çift olumsuzluk içeren birimlerdir. Biçim-söz dizimsel yapıdaki iki olumsuz unsurun birbirini geçersiz duruma getirerek tek olumsuz anlam vermesine çift olumsuzluk denir (Çürük, 2013: 36).

Çift olumsuz yapılar, içerisinde iki adet olumsuzluk işaretleycisi barındıran ve genel mantık çerçevesinde olumsuzlukların birbirini etkisiz hale getirerek kuvvetli bir olumlu ifade meydana getirdiği yapılardır (Doğan, 2019: 117).

Doğan’ın (2019), Türkçenin söz diziminde kullanılan çift olumsuz yapılar üzerine yapmış olduğu çalışmada, çift olumsuz yapıların nasıl olumlu bir ifade sağladığı üzerine sınıflandırdığı maddeler şu şekildedir:

1. Olumsuzluk ekini almış bir fiilimsiden sonra olumsuzluk eki almış çekimli bir fiilin veya yok sözcüğünün getirilmesi.
2. Olumsuzluk eki almış çekimli bir fiilden sonra değil edatının getirilmesi.
3. Yok sözcüğünden sonra tekrar yok sözcüğünün veya değil edatının getirilmesi.
4. Nisbî yokluk, bulunmama bildiren az sözcüğünden sonra olumsuzluk eki almış çekimli bir fiilin veya değil edatının getirilmesi.
5. +sIz / +sUz isimden isim yapım ekini almış bir sözcükten sonra olumsuzluk eki almış çekimli bir fiilin veya değil edatının getirilmesi.

6. Ol- fiilinin geniş zaman üçüncü teklik kişi olumsuz çekiminin art arda kullanılması.

Çalışmamızda bu yorum dikkate alınarak örnekler bu yönde değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Ali Şîr Nevâyî'nin Türkçe divanlarında çift olumsuzluk, bir ifadeyi sıradanlıktan kurtarıp aynı zamanda söylenilenlerin etkisini arttırmak için başvurulmuş bir yol olmuştur. Çift olumsuz yapıyla olumlu bir anlam ifade edilmiştir. Taranan metinlerde "İki Olumsuzluğun Olumlu Anlam İfade Ettiği Çift Olumsuzluklar" başlığı altında ele alınan "yok" sözcüğünden sonra tekrar "yok" sözcüğünün kullanılması ile olumlu bir yapı elde edilmiştir. +sIz ekinden sonra i(r)mes ve nā ekinden sonra i(r)mes sözcüğünün kullanılması ile yapı olumlu hale gelmiştir.

Doğan (2019: 136) söz konusu (+sIz) ekinin, Türkçede isimlerden isim, sıfat ve zarf olarak kullanılan ve yokluk bildiren sözcükler türettiğini belirtmiştir. Her ne kadar bu eke olumsuzluk denemese de olumsuzluk işaretleyicisi almış yüklemelerle birlikte kullanıldığında çift olumsuzluk yaptığını ifade etmiştir. Dolayısıyla, bu türden isim, sıfat veya zarfların yer aldığı cümlelerin yüklemeleri de olumsuzluk eki almışsa bir tarafta yokluk, var olmama; diğer tarafta gerçekleşmeme, var olmama ifade eden çift olumsuzluk kuralının ortaya çıktığını açıklamıştır. Aynı zamanda çift olumsuzluk işaretleyicisinin kullanıldığı bu cümledeki mesajlar, olumsuzluk içermeyen cümlelerdeki mesajlardan daha kalıcı ve daha dikkat çekici olmaktadır.

Üstünoğlu (2016: 1709) "...-sIz değil = ...-II" yapısının olumsuz isim cümlesini olumluya çevirdiğini, "-sIz" ekinin yükleme kattığı yokluğun cümleyi olumsuz yaptığını ancak ardından gelen "değil" koşacı ile birlikte olumsuz cümleyi olumluya çevirdiğini ifade etmiştir. Bu yapının sadece cümleyi olumluya çevirmekle sınırlı olmadığını ayrıca olumlu ifadenin olumsuzluk işaretleyicileriyle anlatılmasının, beklenmeyen, şaşkınlık yaratan bir durumun gerçekleştiğini kısa yoldan belirttiği ifade edilmiştir.

Eski Türkçede er- fiili ile ilgili yapılan çalışmalarda, "ermez" sözcüğünün bazı örneklerde isimlerde yokluğu karşılayan "-sXz" ekinin simetriği olarak yokluk karşılayan bir işlevde görüldüğü belirtilmiştir. Bununla birlikte Eski Türkçe metinlerde "-sXz" eki ve "ermez" sözcüğünün bir arada kullanıldığı örneklerin de bulunduğu ifade edilmiştir (Bayrak, 2021: 192). Ali Şîr Nevâyî'nin Türkçe divanlarında "-sXz" eki ve "i(r)mes" yapısının bir arada kullanıldığı görülmüştür. Biçim birimsel düzeyde olumsuz bir görünüme sahip olan "+sIz"+ "irmes" yapısı, anlam bilimi açısından olumludur.

“Nā” ön eki, genellikle Farsça, bazen de Arapça sıfatların başına gelerek dilimizdeki “olmayan, değil” kelimelerinin anlamını karşılar. Bu ekin kullanılışı çok geniştir; birçok sıfatın, hatta dilimizdeki “+sLz” eki yerine isimlerin başına da getirilmiştir. İsimlerin yokluk şekli olan “nā” ön eki, isim cümlelerinin olumsuzluk şekli olan “i(r)mes” ile birlikte kullanılmıştır. Biçim bilimi açısından olumsuz bir görünüme sahip olan bu yapılar anlam bilimi açısından olumludur.

“Birleşik Cümle Şeklinde Düşünülp İki Olumsuz Bulunduran Beyitlerde Çift Olumsuzluklar” başlığı altında “-Ma” olumsuzluk işaretleyicisinden sonra tekrar “-mA” olumsuzluk işaretleyicisinin kullanılması ile olumlu bir yapı elde edilmiştir. Bir örnekte “-mA” olumsuzluk işaretleyicisinden sonra “yok” sözcüğü gelirken bir örnekte de “i(r)mes” sözcüğünden sonra “-mA” olumsuzluk işaretleyicisi getirilerek olumlu bir yapı sağlanmıştır.

“Soru Unsuru ile Kurulan Çift Olumsuzluklar” başlığı altında değerlendirilen yapıda -mA- + soru unsuru = olumlu; yok+ soru unsuru= olumlu; irmes+ soru unsuru= olumlu bir yapıya çevrilmiştir.

-mU bir olumsuz gibi işlev görmüş, bunun sonucunda iki olumsuzun birbirini iptal etmesi gibi -mA- ve -mU birlikte bir çift olumsuzluk anlamı vermiştir. Aynı şekilde “yok” soru sözcüğü ve “irmes” ile -mU soru sözcüğünün bir arada kullanımı ile olumlu bir anlam sağlandığı görülmektedir.

Ali Şîr Nevâyî’nin Türkçe divanlarında tanıklanan çift olumsuzluk şekilleri şunlardır:

1.6.1. İki Olumsuzluğun Olumlu Anlam İfade Ettiği Çift Olumsuzluklar

Bolup sâcid ol bütka şirk ehli **yok yok**

Dimen şirk ehli ki ehl-i yakîñ hem (NŞ: 430/6)

“O güzele secde edip Allah’a ortak koşanlar yok yok. Kesin ve doğru bilgi sahipleri de Allah’a ortak koşanlardır demem.”

“Yok” sözcüğü, var olmama, bulunmama bildiren olumsuzluk kategorisinde değerlendirilen bir sözcüktür. Cümlede ek-fiil vasıtasıyla yüklem olarak kullanıldığında başka bir olumsuzluk işaretleyicisine gerek kalmadan özelde var olmama, bulunmama, genelde olumsuzluk bildiren cümleler oluşturur. Ancak, bir cümlede bulunan “yok” sözcüğüyle beraber ek-fiil almış bir “yok” sözcüğü ile kullanıldığında çift olumsuzluk kuralı gereği olumlu bir anlam ortaya çıkar. Bu örnekte *yok yok / var* anlamı çift olumsuzluk yapısı vasıtasıyla daha etkili bir biçimde ifade bulmuştur.

Dime kim nivçün hayâtındın saña **yok** hâşılî

‘Işkdın allıñda her dem müşkil üzre müşkilî (GS: 681/2)

“Hayatında niçin sana var olan bir şey yok deme. Çünkü aşkın karşısında her zaman zorluğun üzerinde bir zorluk vardır.”

Dime efğānımda bülbül nālesi dik **yok** neşāt

Bu hem endūh-zā imes ger ol neşāt-efzā imes (GS: 238/6)

“Feryadımda bülbülün şakımasındaki neşe yok deme. Bu gamlı seste de neşeli seste de yoktur.”

Yok dime ger ağzıñnı disem nokta-i mevhūm

Kim ança dağı bolmadı ‘aql allıda mefhum (NŞ: 426/1)

“Eğer ağzına varlığı şüpheli nokta desem yok deme. Çünkü akıl önünde öyle de anlaşılmadı.”

Körüben gayrgā luṭfuñnı eger dem urman

Dime yoktur gile lik eylemen izhār gile (NŞ: 547/3)

“Eğer başka iyiliğini görsem nefes almam, şikâyet yoktur deme ama şikâyet göstermem.”

“yoktur dime” yapısı çift olumsuz gibi görünüyor ancak cümlelerde olumsuzluk ifade eden iki sözcük bir arada kullanılarak anlamca olumlu bir ifade ortaya çıkmıştır. Bu örneklerde verilen “yok dime” karşılığı olarak “var” biçimlerine ulaşabiliriz.

1.6.1.1. +sIz ekinden sonra i(r)mes

Refîkler, min-i maḥzūn niçük bolay ğamsız

Ki köñlüm **irmes** **elemsiz** közüm **imes** **nemsiz** (GS: 208/1)

“Arkadaşlar, kederli olan ben nasıl dertsiz olayım. Çünkü gönlüm dertsiz değildir/dertlidir gözüm nemsiz değildir/ nemsidir.”

Ansız irmes-min zamānī likin ol peydā imes

Veh ki bilmen yā köñül yā cānda pinhāndur mu ol (FK: 377/3)

“Bir süre onsuz değilim/ onunlayım ama o ortada değil. Vah ki o ya gönül ya da canda saklı mıdır bilmem.”

‘Anberîn haþ birle ol yüz boldı ‘ālem āfeti

‘Ālem āfetsiz imes þurşid bolgaþ münkesif (GS: 315/4)

“Anber kokulu hat ile o yüz dünya felaketi oldu. Güneş sönünce dünya afetsiz değildir/ felaketlidir.”

Dime hecrimdin Nevāyî **ğamsız irmes** bir zamān

İstesey kim ğamdın ayrılğay anıñ birle kavuş (NŞ: 247/7)

“Nevāyî ayrılığımdan hiçbir zaman gamsız değildir deme. Dertten ayrılmak istesen onunla kavuş.”

1.6.1.2. nā ekinden sonra i(r)mes

Mey içti dip mini yazğurman ay müselmānlar

Ki rahmetidin **imes nā-ümîd** gebr ü cehūd (GS: 120/4)

“Ey Müslümanlar, içki içti diyerek beni suçlamayın. Çünkü Mecusi ve Yahudi, rahmetinden ümitsiz değildir (ümitlidir).”

Dime kim derdiñni şerh it tā köñül yā til bile

Köñlüm irmestür mü bî-hod tilim **nā-kār imes** (NŞ: 229/5)

“Derdini açıkla deme çünkü gönüle kadar dil ile gönlüm kendinden geçmiş değil midir bu yüzden dilim faydasız değildir/ faydalıdır.”

1.6.2. Birleşik Cümle Şeklinde Düşünülp İki Olumsuz Bulunduran

Beyitlerde Çift Olumsuzluklar

Köz baħr u kanı boldı nişār aña naķd-i cān hem

Bu kim **terahħum itmedi bilmen** bu az ikin mü (NŞ: 513/4)

“Aşığın gözünden akan yaşlar deniz oldu ve kan saçtı. Ona can nakdinde bu az mı acaba diyen sevgili acımadı, bilmem.”

Nevāyî’ya **dime** ‘ışkıñ sözün **çıkarma** ağızdın

Yaşurmağım ni asığ çün ħalāyık ağızğa tüşmiş (NŞ: 261/7)

“Nevāyî’ye aşk sözünü ağızından çıkarma deme. Çünkü insanların ağızına düşmüş, gizlesem ne fayda (fayda yok).”

Dime uykusuz közüñ hecrim tüni **açılmadı**

Ni kıla-algay ecel uykusu birle sirgekim (BV: 409/4)

“Ayrılık gecesi uykusuz gözüñ açılmadı deme. Ölüm uykusuyla uykusuzluğum nasıl yapabilecek.”

Dehr ilidin cānga her dem yüz belā **irmes dime**

Ol ki meh-veş bolsa bī-mihr ü vefā **irmes dime**

Şīvesi gerdün kibi cevr ü cefā **irmes dime**

Şekve kılmak sindin iy gerdün revā **irmes dime**

Bizni bī-kām iylep il kāmın revā mu kılmadıñ (FK: 684-V/25)

“Dünyadan cana her zaman yüz bela erişmez deme (erişir). O ki güneş gibi olsa bile o sevgiliye vefasız ve ışıksızdır deme. Sevgilinin üslubu dünya gibi haksızlık değildir deme. Ey dünya, senden şikâyet etmek uygun değildir deme. Bizi isteksizleştirip başka isteği uygun mu gördün?”

Yarañ hisâbını keşrettdin anlaman ey ‘ışk

Sanap **tükenmedi yok** kim şümâre iylemedim (BV: 438/5)

“Ey aşk, senin yaraların hesabını onların çokluğundan anlamam. Onları sayıp tüketmek mümkün değil (tükeneyeceği yok). Bu yüzden onları hesap edemedim.”

Tanımas-sin dime ilni kim ta‘addī başlağaç

Āşnâlardın burun kıldı mini bī-gâne hecr (FK: 147/4)

“Başkalarının düşmanlığı başladığı zaman tanımazsın deme. Ayrılık beni tanıdıklardan önce yabancı kıldı.”

Dime maḥmūr olsañ özni **salmağıl** iy muğ-beçe

İsterem bolğay fenā deyride özni salmağım (FK: 416/6)

“Ey meyhaneci çırağı, sersemlesen de kendini bırakma. Yokluk âleminde kendini bırakmayı isterim ki olacak.”

1.6.3. Soru Unsuru ile Kurulan Çift Olumsuzluklar

Çürük (2013: 403), “*Rabgūzî’nin Kısaşü’l- Enbiyâsında Olumsuzluk*” adlı çalışmasında çift olumsuzluk başlığı altında bağımlı biçim birimler “+sIz”, “-mA-” ve alıntı “nā” eki; bağımsız biçim birimler “ermes” ve “yok” sözcüğünün çift olumsuz yapı

ortaya koyduğunu ifade etmiştir. Bu biçim birimleri değerlendirirken “-mU” soru ekinin bir olumsuz gibi işlev gördüğünü, iki olumsuzun birbirini iptal etmesi gibi “-mA-” ve “mU”nun birlikte bir çift olumsuzluk okuması verdiğini ifade etmiştir. Çalışmamızda bu yorum dikkate alınarak örnekler bu yönde değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Ali Şîr Nevâyî'nin Türkçe divanlarında, “-mA-” olumsuzluk işaretleyicisi ile “yok” ve “irmes” sözcükleri “-mU” soru unsuru ile bir arada kullanılmıştır. Soru unsuru -mU'nun bu yapılar ile bir arada kullanılmasıyla çift olumsuzluk yapısı ortaya çıkmıştır. Bu yapıda -mU bir olumsuz gibi işlev görmüş, nitekim iki olumsuzun birbirini iptal etmesi gibi “-mA- ve mU; irmes+ mU; yok+ mU” birlikte bir çift olumsuzluk anlamı vermiştir. Bunun sonucunda iki olumsuz yapı birbirini geçersiz kılarak olumlu bir yapı meydana gelmiştir.

1.6.3.1. -mA- + soru unsuru = olumlu

Tā ki kördüm yol azıp kūy içre sin dil-ḡāhnı
 Kaysı ot kim salmadın her dem min-i güm-rāhnı
İtmedin mü cānıma kātıl ḡam-ı cān-gāhnı
 Köymekimge berḡ-ı āfet **kılmadın mu** āhnı
 Ölmekimge eşkni seyl-i belā mu **kılmadın** (FK: 684-II/10)

“Gönül isteği kaybolup sevgilinin köyünde gördüğümden beri her zaman yolunu şaşırان beni ne zaman sıkıntıya sokmadın? Can evinin kaygısını canıma katil etmedin mi? Yanmama afet şimşeginin ahını kılmadın mı? Ölümüme gözyaşını bela seli kılmadın mı?”

Kılmadın mu pest cismim yirge iy serv-i bülend
 Açığ açığ yığlarımğa **kılmadın mu** nūş-ḡand
 Tığ tartıp **sürmedin mü** başıma her yan semend
 Cevr tığdın tenimni **kılmadın mu** bend bend
 Fūrḡatındın bend bendimni cüdā mu **kılmadın** (FK: 684-III/15)

“Ey yürüyen sevgili, cismimi yere düşürmedin mi? Acı acı ağladığıma tatlı tatlı gülmedin mi? Kılıç çekip başımın her tarafında doğru çevik at sürmedin mi? Zulmün kılıcından tenimi düğüm düğüm etmedin mi?”

Ey köñül hâlimni kıldıñ ‘arz u efzûn kıldı zulm

Bilmediñ mü yâ bilip yaǵşı edâ mu kılmadıñ (GS: 359/5)

“Ey gönül, halimi alçak kıldın ve çok fazla zulmetti. Bilmedin mi ya da bilip iyi davranmadın mı?”

Min-i bîmâr ölüm hâlide **kılmay mu heves** kim bar

Mesîh u Hızır anıñ dik cân fezâ bezm ârzû-mendi (FK: 619/2)

“Çünkü Hz. İsa ve Hızır onun gibi cana can katan içki meclisine heveslidir. Hasta olan ben ölüm halinde bu meclisi arzulamayayım mı?”

1.6.3.2. ırmes+ soru unsuru= olumlu

Aşağıdaki örneklerde “ırmes” olumsuzluğu ile “-mü” soru işaretleyicisi bir arada kullanılarak bir çift olumsuzluk yapısı oluşmuştur:

Ġarîb zülf ü yüz **ırmes mü** kim cihân ilige

Körünmemiş bu ikiniñ mişâli tün bile tañ (BV: 366/2)

“Sevgilin saçı ve yüzü şaşılacak değil mi? Bu ikisinin örneği gece ile gündüz dünyanın memleketine görünmemiş.”

Köyerge köñül la‘liñ **ırmes mü** otluğ

Gülünüñni kadeh kılmamış âteşin mü (BV:519/3)

“Yanmış gönül, senin dudağın ateşli değil mi? Senin gülünü kadeh ateşli mi kılmamış?”

Köñül genciğa kufıl **imes mü** başağın

Yañı dâğ imes anda naqşı nigîn mü (BV:519/4)

“Gönül hazinesine senin başağın kilitli değil mi? Yeni bir yara değil oradaki süsün mühür mü?”

Tikenler hecr nişidin çiçekler eşk kanıdın

‘Acâyib deşt **imes mü** Allah Allâh ‘ışk şahrâsı (BV: 581/7)

“Dikenler ayrılığın zehrindendir, çiçekler gözyaşı kanındandır. Allah Allah aşk sahrası olan bozkır acayip değil mi?”

Dem-be-dem la‘lîñ hayālîdîñ içim **kan mu imes**

Kaṭre kaṭre köz yolıdın yüzge **ğaltān mu imes** (GS: 244/1)

“Daima dudağının hayalinden içim kan mı değildir. Damla damla göz yolundan yüze yuvarlanan mı değildir.”

Geh ölüp gāhî tirilsem tañ imes veh ğamzesi

Kātil irmes tur mu ya nūş-ı lebi cān **mu imes** (GS: 244/2)

“Bazen ölüp bazen dirilsem de şaşılacak değildir. Yazık ki süzgün bakışı katil değildir mi ya da tatlı dudağı can mı değildir.”

Yukarıdaki örneğin birinci bağlamında, isim cümlesi “irmes” ile olumsuzlaştırılmış, ardından “tur” bildirme ekinden sonra “-mI” soru eki gelmiştir. İkinci bağlamında isimden sonra “-mI” soru eki ve “irmes” yapısı gelmiştir. “İrmes” ile anlamın olumsuzlaştığını ancak “-mI” soru eki ile olumsuz yapının olumlu olduğunu söyleyebiliriz. Burada soru ekinin hem sağda bulunan ögelere hem de solda bulunan ögelere eklenebilmesi bu ekin farklı konumlarda üretilebileceğini göstermektedir. Soru ekinin yapıda farklı konumlarda üretilebilmesi onun odak duyarlı bir öge olmasından kaynaklanmaktadır (Besler, 1999: 69). Burada “-mI” soru ekinin farklı konumda olması vurgunun hangi sözcükte olduğunu da etkilediğini ifade edebiliriz.

Nî ‘aceb ‘ışk âfetidin çıkşa cān ten mülkidin

Şaḥne **zālîm mu imes** ya mülk **vîrān mu imes** (GS: 244/3)

“Ruh bedenden çıkşa aşk âfetinden çıkşa buna ne şaşılsın. Bekçi zalim mi değil ya da mülk yıkık mı değil.”

1.6.3.3. yok + soru unsuru= olumlu

Aşağıdaki örneklerde “yok” olumsuz ile “-mU” soru unsuru bir arada kullanılarak çift olumsuz bir yapı görülmektedir:

Niçe yalğan söz ü muḍḥik ḥarekāt ey vā‘îz

Meclis ehli yüzîdîñ **yok mu** uyat ey vā‘îz (NŞ: 286/1)

“Ey vaiz, bu nasıl yalan söz ve güldürücü davranışlardır. Ey vaiz, meclis sahiplerinin yüzünde utanma yok mu?”

Anladın yâ **yok mu** kim eyler sefer yâr ey köñül

Veh ki bolduk yana hecri ilgidin zâr ey köñül (NŞ: 385/1)

“Ey gönül, anladın peki niçin (gönül) sefer eyler, yazık sevgilinin ayrılığı yüzünden yine gönül inler.”

Devr endühi mini kıldı helâk ey sâkî

Şîşe şâfî yok ise **yok mu** ikin dürdi anı (BV: 343/7)

“Ey saki, zamane kederi beni mahvetti. Şışede katıksız saf içki yoksa onun tortusu yok mu acaba?”

Sebz-hatlar gamıdın kıldın men‘

Yok mu iy şeyh saçalındın uyat (FK: 78/6)

“Ayva tüylerin derdinden men ettin. Ey şeyh, sakalından utanman yok mu?”

Tiñri birmiş ol perî-peykerge andağ tar ağız

Kim kişi bilmes ki anda **yok mudur** yâ bar ağız (FK: 229/1)

“Tanrı o peri yüzlü güzele o şekilde dar ağız verdiği için insan bilmez ki onda ağız yok mudur yoksa var mıdır?”

Yüz otıda yüz kaçre su ni tañ hoy-ı ğaltānıdın

Köñlüm otıda **yok mudur** yüz kaçre su peykānıdın (FK: 487/1)

“Yüzünün ateşinden yuvarlanıp akan ter yüz damla sudur buna şaşılmaz. Gönümün ateşinde sevgilinin ok misali kirpiklerinden damlayan yüz damla su yok mudur?”

Közün ki küfr ile yüz dīnga saldı vīrānlıg

Ĥudāy üçün ti anı **yok mudur** müsülmānlıg (BV: 301/1)

“Kötü söz söyleyerek yüz dine yıkılmışlık salan senin gözündür. Tanrı için Müslümanlıkta küfretmek yok mudur?”

Nitti itlikke Nevâyî kibi kâ’il bolsam

İlge köz **yok mu** **durur** gerçi anı min yaşuray (NŞ: 596/7)

“Nevâyî köpek gibi davranan sevgiliye ne yaptı, Nevâyî gibi razı olsam milletin gözü yok mudur gerçi onu da ben gizleyeyim.”

İKİNCİ BÖLÜM

ALİ ŞÎR NEVÂÎ'NİN TÜRKÇE DİVANLARINDA YOKLUK ŞEKİLLERİ

2.1. İsimlerde Yokluk Şekilleri

Gerçekleşmeme, olmama, inkâr ve reddin yanı sıra bir diğer olumsuzluk kategorisi de varoluşsal olumsuzluktur. Türkçede varoluşsal olumsuzluğun “*yok, +sXz ve değil*” biçim birimleri ile yapıldığı ifade edilmiştir. Her birinin farklı bir konumda ve işlevde kullandığı belirtilmiştir. Mutlak yokluk, yokluk anlamına gelen “*yok*” biçim birim, Türkçede genel varoluşsal olumsuzluk ögesi olarak tanımlanır (Seydi, 2020: 650). Ali Şîr Nevâyî'nin Türkçe divanlarında yokluk anlamı “*yok, +sXz*” biçim birimleri ile gerçekleştirilmiştir.

2.1.1. Eklerle Yapılan Yokluk Şekilleri

İsimlere gelen *+sIz* eki, Farsçadan dilimize giren *bî-* ve *nâ-* ekleri, ek düzeyinde yokluk kategorisinde değerlendirilmiştir. Eski Türkçe Dönemi metinlerinden itibaren tanıklanan *+sIz* ekinin yanında Karahanlı Türkçesi Dönemi'nde Türkçeye Farsçadan geçen *bî-* ve *nâ-* ekleri de dilimize yerleşmeye başlamıştır. Yine Arapçadan dilimize giren *lâ eki, +sIz, yok, değil* anlamında kullanılmıştır. Ali Şîr Nevâyî'nin Türkçe divanlarında ek düzeyinde ele aldığımız bu eklerin kullanım biçimi ve anlama etkisi örneklerle değerlendirilmeye çalışılmıştır. Tespit ettiğimiz örnekler şunlardır:

2.1.1.1. *+sIz* Eki ile Kurulan Yokluk Şekilleri

“*+sIz*” eki için yokluk dışında eksiklik, azlık, zıtlık, olumsuzluk sözcükleri de kullanılmıştır. Gözden geçirildiği takdirde nesnede bulunmama ifadesi içermektedir. Bu bakımdan dil bilgisi kitaplarında ve konuyla ilgili makalelerde birlik sağlamak açısından “yokluk” teriminin kullanılmasının uygun olduğu belirtilmiştir. Ayrıca bu ekin karşılığı olan *-lı (-li, -lu, -lü)* sıfat eki için de “varlık” teriminin kullanılmasının uygun olduğu ifade edilmiştir (Zülfikar, 2018: 5).

Üstüner (2001: 177), “*Eski Türkiye Türkçesinde -sUz Eki*” adlı çalışmasında -*sUz* ekinin, isimden isim yapan -*II/ -IU* ekine karşılık geldiğini ve olumsuzluk bildirdiğini ifade etmiştir. Ekin sonuna geldiği isme bulundurmama veya o isme sahip olmama ifade ettiğini ve sıfat olarak kullanıldığını belirtmiştir.

“+sIz” eki, -II/IU ekinin olumsuzluğunu niteliğinde olup bir nesnenin, kavramın ya da durumun yokluğunu ifade etmektedir. +sIz olumsuzluk eki isimlere gelerek onların yokluğunu bildiren olumsuz yapılar inşa etmektedir (İlhan ve Kabadayı, 2017: 127).

+sIz / +sUz eki, isimden “yokluk, eksiklik” bildiren olumsuz anlamda sıfatlar türeten bir ektir. “Sahip olma, kendinde bulundurma” görevindeki sıfat türeten +II / +IU ekinin karşıtıdır (Korkmaz, 2009: 64).

Türkçenin morfolojisi içinde isimden isim yapım kategorisinde yer alan +sIz ekinin, isimlere gelerek olumsuzluk veya yokluk bildirerek geniş kullanım alanına sahip olduğu belirtilmiştir. +sIz ekinin kökeni ile ilgili değişik görüşler vardır:

Gabain (2007: 48), “*Eski Türkçenin Grameri*”nde yokluk bildiren +sIz ekinin +sır, +sir ekiyle karşılaştırılmasını belirtmiştir.

Erdal (2004: 149), +sIz ekinin isimlere eklendiğinde yokluğu bildirdiğini, sıfatlara eklendiğinde ise uygulanamazlığı belirttiğini ifade etmiştir. +sIz/ +sUz ekinin +sıra/ +sire ekiyle ilişkili olabileceğini belirtir.

Kuznetsov (1995: 244), “*Türkiye Türkçesinin Morfoetimolojisine Dair*” adlı eserinde, isimden türetilen isim olarak verdiği +sIz ekini, Divanü Lügati’t Türk’teki yağ sızdı (= yağ eridi) örneğiyle açıklamaya çalışmıştır. +sIz sözcüğünün ilk aşamalarda, henüz ek olmadan yağ, kar, buz, küç (güç), tın (soluk) gibi eriyebilen ve yok olabilen nesneler için kullanılırken daha sonra kelimenin eklenmesiyle son sesini ve ön sesini yitirmeden +sız şeklinde kaldığını belirtmiştir.

Atalay (1942: 331), “*Türk Dilinde Ekler ve Kökler Üzerine Bir Deneme*” adlı kitabında “+sız, +siz” ekini madde başı olarak değerlendirmiştir. Olumsuzluk ve yokluk bildiren “+sız, +siz” edatının aslının “+sıyız, +siyiz” olduğunu ki bunun da “kırmak” ve “yenmek” anlamlarına gelen “sıymak, sımak” fiilinden gelmiş olacağını söyler. “Sımak” fiilinde bugün “y” harfinin görünmediğini, “sıyırmak” fiilinde bu harfin görüldüğünü belirtmiştir. Türkçede r-z değişmesinin çok olduğunu belirtmiştir. Çağataycada “yün makası” anlamına gelen “kılısk” kelimesine bakıldığında iki kelimedenden oluşan “kılısk” kelimesinin ikinci parçasının aslında şüphesiz “sıyık” olduğunu, sonradan “y” harfi düşerek “sık” olduğunu söylemiştir. “Eksik” kelimesi de “eki yok, noksan” anlamına geldiğine göre “sık” ekinin olumsuzluk bildirdiği; bunun da aslı “sıyık” iken ek, köke uyarak “eksik” şeklini aldığını tanıkladığı örneklerle açıklamıştır.

Cin’in (2004) tespitine göre; Tekin, +sIz/+sUz ekini Orhun Türkçesinde yokluk sıfatları türeten ek olarak değerlendirmiştir. Cin’e göre (2004: 21), tarihsel dönemdeki

gerek şekil gerekse kullanımı değerlendirildiğinde Eski Türkçe Dönemi metinlerinden itibaren örneklerine rastlanılan ekin hem düz hem de yuvarlak ünlülü şekillerini görmek mümkündür: *aşsız* “yiyeceksiz, yemeksiz”, *idisiz* “sahipsiz”, *buşsuz* “dertsiz, sıkıntısız”.

Çağatay Türkçesi Dönemi’nde *+sIz/+sUz* ekinin düzlük-yuvarlaklık uyumunun tersine sadece dar ünlülü şeklinin (*+sIz*) metinlerde geçtiği ifade edilmiştir. Diğer taraftan Çağatay Türkçesi eserlerinde *+sIz* ekinin görevini daha çok Farsça olumsuzluk edatı *bî-* ekinin aldığı belirtilmiştir (Cin, 2004: 22).

Tan (2024: 147), “*Türkçede Olumsuzluk - Türkçenin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerinde Olumsuzluğa Dair İfadeler*” adlı çalışmasında, isimden isim yapım eki olan *+sIz* ekine olumsuzluk eki demenin doğru olmadığını ifade etmiştir. İsimlerden zıtlık, yokluk, bulunmama ve olmama ifade eden isimler yapmaya yarayan bir ek olarak tanımlamanın daha doğru olduğunu söylemiştir. *+sIz* ekiyle ilgili araştırmacıların hangi terimi kullandığını gösteren bir tablo verip tabloya göre olumsuzluk ve yokluk, yoksun olmak terimini tercih edenlerin çoğunlukta olduğunu belirtmiştir.

-sIz (*-siz*, *-suz*, *-süz*), Eski Türkçeden bugüne dilde kullanılagelmiş canlı bir ektir. Ali Şîr Nevâyî’nin Türkçe divanlarında *-sIz* (*-siz*, *-suz*, *-süz*) ekiyle ilgili terimler üzerinde durulurken bunlarla birlikte *-lı* (*-li*, *-lu*, *-lü*) / *-lığ* (*-lig*, *-luğ*, *-lüg*) eklerini de hesaba katıp geçersizlik, geçerlilik; yetersizlik, yeterlilik örneklerinde olduğu gibi terimlerin varlık yokluk şekillerini arama yoluna gidildi.

Bütün *yokluk* şekillerinin asimetrik karşılıkları *varlık* olacaktır. Seçtiğimiz örneklerde yokluk şekillerinin olumlu örnekleri de verilmiştir. Bunlar: **könülsiz-könüllük**, **tilsiz - tillik**, **peykânsız - peykanlı**, **derdsiz - derdliğ**, **vefasız - vefalığ** kelimeleridir. Aynı zamanda *+sIz* yapısı ile ilgili diğer örnekler sıralanmıştır.

Ki niçe **könülsizdür** irişmekke Nevâyî

Ol şüh çü öz mülkige bardı könül alğaç (NŞ: 100/7)

“Nasıl Nevâyî ulaşmaya gönülsüzdür. O güzel, gönül alınca kendi mülküne vardı.”

Timür **könüllük** ulus kırmağığa sühândur

Kayu hırâş ki zahir bolur figânım ara (NŞ: 35/2)

“Timur gönüllü halkı bozguna uğratmak için söz söyleyendir. Hangi inciten ki feryadında ortaya çıkar.”

Nazar kıl ki oğ ağızı **tilsiz** için

Ƙılur tãc-verler bile dest-büs (GS: 706/2)

“Gör ki okun ağızı dilsiz olduğı için padişahlar bile el öperler.”

Ni nev^ç peyker-i kânîdür ol uzun **tillik**

Ki ağızığa ƙaƙılur bir uzun yığaç muhkem (BV: 727/1)

“O uzun dilli ne tür kinayeli konuşan yüzdür. Sağlam bir uzun ağaçla ağızına vurulur.”

Âh kim derd yüzidin çıkmas

Oğ imes bolsa irür **peykânsız** (NŞ: 216/3)

“Ah ki dert onun yüzünden çıkmaz. Ok değildir, olursa da ucu temrensiz olur/ ucunda temreni yok.”

Ğonçeler irmes tikenler içre kim ^çuşşâƙ dik

Çerğdin körgüzdi ol hem niçe **peykânlig** köñül (BV: 394/6)

“Açılmamış güller âşıklar gibi dikenler içinde değildir. Çünkü o birçok okla oklanmış gönül elbisenin yakasından gözüktü.”

Zehr-i hicrân kim çiker min ta‘mını bilgey meger

Bî-dilî kim bir **vefâsız** kâfir-i ğod-râyı bar (GS: 191/4)

“Ayrılığın zehrini çeken kişi bin tadını bilecek. Meğer bir âşık bir de vefasız kendi bildiğini okuyan kâfir var.”

Ƙadeğ kitür ki niçe dehr ilige körgüzseğ

Vefâ netice imes ğayr **bî-vefâlığlar** (BV: 179/5)

“İçki kadehi getir ki dünyaya nasıl göstersen vefasızlıklardan başka vefa sonuç değildir.”

(GS: 191/4), (BV: 179/5) örneklerine bakıldığında koyu renkle belirttiğimiz “vefa” sözcüğüne yokluk anlamı +sız ve +bî ekleri ile kazandırılmıştır. Bu durum yazarın bir tercihi olarak değerlendirebilir.

Mini bâğ-ı gül-geştığa çıkme dihkân

Vefâlığ digil gül müdür yâsemîn mü (BV: 519/6)

“Çiftçi beni gül gezintisinin yapılacağı bahçeliğe çekme. Vefalı gül müdür yasemin midir söyle.”

Eğerçi **derdsiz** olmas devā velik minin

Bu derd istegenimdin imes devā melhūz (GS: 295/2)

“Her ne kadar dertsiz deva olmaz ama benim bu derdi istememden akla gelen deva değildir.”

Ey Nevāyî **derdlig** nazmını derd ehli bilür

Derdsiz dağı bolur anı oğuğaç ehl-i derd (BV: 120/7)

“Ey Nevāyî, dertli nazmını dert sahibi bilir. Dert sahibi onu okuyunca dertsiz de olur.”

Kaşı bu çāk köñöldin ayru

Fi-l-meşel yāyî irür **kurbānsız** (NŞ: 216/2)

“Sevgilinin kaşı bu parçalanmış gönülden ayrı. Örneğin kurbansız bir yay gibi olur.”

‘Işk deryāsığa ey kim irdin

Bil ki bu baħr irür **pāyānsız** (NŞ: 216/4)

“Ey aşk deryasına kim ulaştı. Bil ki bu deniz sonsuz olur/ denizin sonu yok.”

Yārsız köñlüm irür āşüfte

Mülk āşüb tapar **sultānsız** (NŞ: 216/5)

“Sevgilisiz könlüm perişan olur. Mülkü karıştıran mülkü sultansız bulur.”

Sūd ot içre-siz ey köz ü köñül

Tā ol ay ‘ārızığa **hayrānsız** (NŞ: 216/6)

“Ey göz ve gönül, o ay sevgilinin yanağına hayran olmayana kadar siz sevdaların ateşi içindesiniz.”

Ger Nevāyî çiker ün hecr küni

Yok ‘aceb tün imes it **efgānsız** (NŞ: 216/7)

“Nevāyî, ayrılık günü hep feryat eder. İtin feryatsız gecesi yoktur. Buna şaşılmaz.”

Ey Nevāyî kir fenā deştiga vü tin barçağın

Kim yayağlık anda merkeb **tüşesizlikdur** azuk (NŞ: 321/9)

“Ey Nevâyî, yokluk çölüne gir ve hepsinden söylen. Çünkü yayalık onda eşeklik azık da azıksızlıktır.”

“Yukarıdaki örnekte (NŞ: 321/9) +sIz eki üzerine -lık eki getirilerek soyut ad yapılmıştır.”

Bir ot ise ki maña **cürmsiz** cefânı kem ittiñ

Yüz otdur ol ki **cihetsiz** ulusnı muhterem ittiñ (NŞ: 357/1)

“Bana kabahatsiz eziyeti kötüleştirdiğin bir ateş ise sınırsız milleti saygıdeğer ettiğin yüz ateştir.”

Bir **eyesiz** it bolup irdi Nevâyî **yârsız**

Bolmasun ya Rab ki hergiz bende sulţândın cüda (GS: 41/7)

“Ya Rab, Nevâyî yarsız, sahipsiz bir it oldu. Hiçbir köle sultanından ayrı kalmasın.”

Hoş ol yâr firâkı veyâ köñül ğamıdın

Tamâm-ı ‘ömrüde bir lahza irdi **mâtemsiz** (GS: 208/4)

“O sevgilinin ayrılığı hoş veya gönül derdinden ömrümün tamamında bir an kedersizdi.”

Köñül ğamını dîp aḥbâb u raḥm kıldı ḥabîb

Miniñ cerâḥatim irdi ki ḳaldı **merhemsiz** (GS: 208/5)

“Gönül derdini dost ve sevgili esirgedi diyerek benim yaram idi ki merhemsiz kaldı.”

Şâm-ı hecrim **taḡsız** olmuş ni ‘aceb kim ‘aczdin

Şâm dik yıġlamsınıp taḡ dik tebessüm eylerem (GS: 444/3)

“Ayrılığımın akşamı sabahsız olmuş buna neden şaşılınsın. Çünkü çaresizlikten akşam gibi ağlar gibi yapıp sabah gibi gülümserim.”

2.1.1.2. bî Eki ile Kurulan Yokluk Şekilleri

Türkçede +sIz ekinin yanında Arapça ve Farsçanın etkisiyle dilimize giren *bî* ve *nâ* ekleri de olumsuzluk okuması vermektedir. *Bî* ön eki kelimelerden önce gelerek +sIz ekiyle aynı işlevi üstlenerek birlikte kullanıldığı kelimeye olumsuzluk yokluk anlamı

katmıştır (İlhan ve Kabadayı, 2017: 149). Ali Şîr Nevâyî'nin Türkçe divanlarında tanıklanan örnekler şu şekildedir:

Veh ki 'ışkın zâhir itsem vehm irür ölmek maña

Ger nihân tutsam dağı cân havfı dur **bî-şek** maña (GS: 12/1)

“Yazık ki senin aşkını göstersem ölmek bana korku verir. Gizli tutarsam da şüphesiz bana can korkusudur.”

Ay Nevâyî niçe kim könlümge tüşken derd için

Çäre ister min velî **bî-çâreliğ** könlüm tiler (GS: 182/7)

“Ey Nevâyî, gönlüme dert için nasıl düşmüş. Çare isterim ama gönlüm çaresizlik ister.”

Yüz ü la'lındin Nevâyî **bî-hod** olsa sormağıl

Bir itindür kim seher vaktida şeker-h'âbı bar (GS: 197/7)

“Nevâyî, senin yüzün ve dudağından kendinden geçse (kendinde olmasa) sorma. Seher vaktinde tatlı bir uyku uyuyan itindir.”

Yüzünde zer-varağ her yan ki luftı **bî-nihâyet dür**

Cemâliñ muşhafıda her biri güyâ bir âyet dür (GS: 206/1)

“Sonsuz güzelliği olan yüzünün her yanı altın yapraktır. Sanki yüzünün her bir sayfası ayettir.”

Bî-nevâ dur Nevâyî allında

Tağ imes bolsa **bî-nevâ** muhtâc (GS: 100/7)

“Nevâyî önünde çaresizdir. Çaresiz, muhtaç olsa şaşılacak değildir.”

Her kün akşamğaça hecride maña zârlığ iş

Gice tağ atkuça endüh ile **bî-dârlığ** iş (GS: 271/1)

“Senin ayrılığında her gün akşam oldukça bana zor iş. Gece şafak söktükçe keder ile uykusuz iş bana.”

Rişte-i zülfünde kim tüşmiş girihler **bî-hisâb**

Güiyâ katl eylegen ilniñ hisâbın asramış (GS: 272/3)

“Senin zülfünün telinde sayısız düğümler ortaya çıkmış. Sanki öldürülmüş birinin hesabını korumuş.”

Sindin ayru tende köñlüm yok turur köñlümge hūş

Bî-dîl ü bî-hūşlar dik ni ‘aceb kılsam hūrūş (GS: 274/1)

“Gönlüm senden ayrı tende, gönlüme anlayış yoktur. Gönülsüz ve akılsızlar gibi coşsam buna neden şaşılırsın (şaşılmaz).”

Ey Nevâyî **bî-vefâdur** yâr bes ni fâyide

Niçe kim disen eger yâhūd meger yâ kâşkî (NŞ: 626/9)

“Ey Nevâyî, (ne kadar şöyle olsaydı böyle olmasaydı) şayet ve keşke desen sevgili çok vefasızdır buna ne fayda.”

Min aña hayrân u il miñ zaḥm ursa **bî-ḥaber**

Bî-ḥaber zaḥm urğuçılar dağı hayrânım miniñ (FK: 361/5)

“Ben ona hayranım ve elimi habersiz bin kere yaralasa da habersiz yaralayıcılar benim hayranımdır.”

2.1.1.3. nâ Eki ile Kurulan Yokluk Şekilleri

Türkçede eklendiği sözcüğe yokluk anlamı veren diğer alıntı ek *nâ* ekidir. Dilimize Farsçadan geçen bu ek, *bî* ön eki gibidir (İlhan ve Kabadaylı, 2017: 149). Ali Şîr Nevâyî’nin Türkçe divanlarında tanıklanan örnekler şu şekildedir:

Köñlüm otıdın yıgaç kül dur başaḥ bir ḳaṭre su

Nâ-geh ol şūḥ-ı cefâ-kîş atsa bir nâvek maḥa (GS: 12/4)

“O neşveli zalim güzel, bana vakitsiz bir ok atsa bir damla su gönlümün ateşinden ağacın külü olur.”

Nî müselmānlıḡ bolur uşbu ki devrân başıma

Yitkürür her dem yana bir **nâ-müselmāndın** cefa (GS: 36/8)

“İşte bu devran başıma nasıl Müslümanlık olur. Her zaman yine bir Müslüman olmayandan cefa ulaştırır.”

Her sarı bir zaḥmlıḡ ‘uḏvum üzülgem tapmış il

Nâ-tüvân cismimni kim kūyide itler südremiş (GS: 272/6)

“Kesilmiş organlarıma üzerine bir yara başkası bulmuş. Güçsüz bedenimi sevgilinin köyündeki itler sürümüş.”

Kiçti ‘ömrüm nakdi gaflet birle **nā-dānılgda** hayf

Ƙalganı şarf oldı endūh u peşimānılgda hayf (GS: 314/1)

“Ömrümün değeri bilgisizlikle, gaflet ile geçti yazık. Kalanı sıkıntı ve pişmanlıkla harcandı yazık.”

Ni kıldı ikin çarh-ı **nā-bahtiyār**

Ki ser-geştelik eyledi ihtiyār (GS: 683/36)

“Mutluluk vermeyen felek bana ne yapmıştır? Hep avare dolaşmaktayım.”

Murādı **nā-murād** olmağdın artuğrak imes mümkün

Murādın ger tapar ol şūh bizni nā-murād eylep (NŞ: 59/3)

“O güzel, bizi muratsız eyleyip muradını bulursa onun muradı, muradına erişememekten daha fazlası mümkün değildir.”

Cihāndın **nā-tamām** ötmek bi-‘aynih

İrür hāmmāmdın **nā-pāk** çıkmak (GS: 693/2)

“Dünyadan tıpkı tamam olmadan geçmek hamamdan temiz olmadan çıkmak gibidir.”

Tā fenā seylide **bolğay nā-būd**

Körüp ol cevher-i sayyāl hıred (NŞ: 121/7)

“Akıl, o akıp giden cevheri görüp yokluk seline kadar yok olacak.”

‘İşk otı te’şir iter il niçe **nā-hemvār** ise

Berğ seyrığa ni gām yir ger biyiktür ger mağāk (NŞ: 324/5)

“Memleket nasıl biçimsizse aşk ateşi tesir eder. Toprak ister büyüktür ister çukur şimşeğin gezintisine ne dert.”

Ƙoyma minnet bizge gām-gin eyleben ‘ışk ehlini

Bizni hem şād itmediñ ger ilni **nā-şād** eylediñ (NŞ: 347/3)

“Bize aşk ehlini kederli eyleyerek borçlandırma. Eğer başkasını mutsuz ettiysen bizi de mutlu etmedin.”

2.1.1.4. lâ Eki ile Kurulan Yokluk Şekilleri

Arapça olumsuzluk edatı olan *lâ* ön eki, +sIz anlamında kullanılmıştır. Kullanımı *bî* ve *nâ* olumsuzluk edatlarına göre daha az olduğu ifade edilmiştir (Cin, 1998: 103). Ali Şîr Nevâyî'nin Türkçe divanlarında sayılı örnek tanıklanmıştır. Örnekler şu şekildedir:

Cüz' cüz'ümni fiğân kim münfek itti tîğ-i hecr

Birbiridin lîk özi dur cüz'-i **lâ-yenfek** maña (GS: 12/3)

“Ayrılığın kılıcı parça parçamı ızdırıp içinde ayırdı. Ama birbirinden ayrılamaz parçaları özüdür.”

Lâ-cerem dîvâne vü rüsvâ-yı ‘âlem bolğa min

Çün düşüp tur ay perî-peyker siniñ birle işim (GS: 431/2)

“Kuşkusuz âlemin rüsvalığı ve deliliği olacağı. Çünkü ey peri yüzlü güzel, senin ile işim düşmüştür.”

Bolup **lâ-mekân** satıldın hûânları

‘Adem mülki buğdayıdın nânları (GS: 683/91)

“Ekmekleri yokluk yurdu buğdayındandır. Sofraları mekânsızlık yerinde kurulmuştur.”

Ey fenâ kûyige ‘âzim çün tevekkül boldı rāst

Her niçe bu yol maḥūf olsa ḳadem ur **lâ-teḥef** (NŞ: 305/6)

“Ey yokluk yurduna yürüyen, tevekküle rastladıysan her ne kadar bu yol korkunç olsa da bu yolda korkmadan yürü.”

Bolmasam **lâ-ya‘ḳıl** u mundaḳ libāsāt olmasa

Tüşmekim ayru ni mümkün sāğar u peymānedin (FK: 516/2)

“Bu kadar sarhoş olmasam ve bunca kıyafetim olmasa kadehlerden bu kadar ayrı düşmem mümkün değildir.”

2.1.2. Cümle Düzeyinde Yokluk Şekilleri

2.1.2.1. İsim Cümlelerinde Yokluk Şekilleri

Türkçenin en eski metinlerinde bugünkü şekliyle görülen “yok” sözcüğü, yod “kaybol-, yok ol-“ fiiliyle aynı kökten türemiştir. “Yok” sözcüğünün yo- “yok ol-” fiilinden türediği, “yok” sözcüğünün “yo-” fiilinden türeyişinde rol oynayan ekin, Eski

Türkçe Dönemi'nden beri fiil köklerinden adlar türeten /-(I)K/ eki olduğu belirtilmiştir (Tekin, 2003: 91; Çakmak, 2013: 466).

Clauson (1972: 895), “*yok*” sözcüğünün fiilden türediğini belirtmiştir: *yo:k*. **yo:-* ve *yo:d* – sözcüklerinin benzer kullanımları olduğunu ifade etmiştir.

Kaşgarlı (DLT III: 147), *bar* ve *yok* sözcüklerini madde başı olarak vermiştir. “*Bar*: Var. Bir şeyin bir yerde bulunduğunu gösteren kelimedir.” şeklinde tanımlamıştır. “*Sende yarmak bar mı= sende para var mı*” demektir. Başkası da buna “*bar*” diye cevap verir. Türkçede bu kelimenin karşılığı “*yok*” sözcüğüdür. “*Yok*” sözcüğü için ise “*yok*. Ol munda yok= o burada yok” şeklinde açıklamıştır (DLT III: 143).

Gabain (2007: 78), “*Eski Türkçenin Grameri*” adlı kitabında “*var*” ve “*yok*” sözcükleri için şunları ifade eder: “Mevcut olmamak: aynı şekilde isim soylu *yok*, *bar* “*var*, mevcut”un olumsuzudur: *yıd + ı yok+ına* tegi “*kokusu yok oluncaya kadar*”. “Yüklem olarak kullanılışı: *anta yek içkek yok* “*orada şeytan ve vampir yok.*” örneklerini vermiştir.

Bar “*var*”, *yok* “*yok*” ve *kergek* “*gerek*” aslında normal isimdirler. Fiil olarak kullanmak için “*er-*” nadiren de “*bol-*” fiili ile birleştirilir (Gabain, 2007: 89). “*er-*” fiili, yokluk bildiren “*yok*” sözcüğünden sonra gelerek isim cümlelerinde yokluk şekillerini karşılamıştır.

Cümleyi sonlandıran olumsuzluk işaretleyicisi olan *yok*, eylem gibi davranarak *i-* kopulası aracılığıyla kendinden sonra geçmiş zaman *-DX-* ve *-mXş-* morfemlerini alırken işaretleyicinin cümle sonunda eksiz kullanımı geniş - şimdiki zamanı karşılamıştır. Türkiye Türkçesinde geçmiş zaman *-DX-* ve *-mXş-* gramerleşerek isimlere ve sıfatlara *i-* olmadan sadece zaman ve evidensiyel (kanıtsallık) morfemlerle eklenebilir: *yoktum* (<*yok idi-m*), *yokmuşum* (< *yok imiş-im*), *yok-Ø-um* örneklerinde olduğu gibi (Seydi, 2021: 85).

Türkçede koşaç (copula), “*ir-*”, “*tur-*” ve “*bol-*” fiilleri ile yapılmaktadır. “*İr-*” ve “*tur-*” fiilleri, temel iki birleştirici yapı olarak bilinmektedir. Ali Şîr Nevâyî’nin Türkçe divanlarında “*yok*” sözcüğünden sonra gelen “*ir-*” ve “*tur-*” fiilleri isim cümlelerinde yokluk şekillerini karşılamıştır. “*ir-*” fiili, *yok i(r)di*, *yok idi*; *yok i(r)miş*, *yok imiş* yapılarını kurar, bunun yanında bir örnekte *yokmuş* şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Burada “*ir-*” fiili düşerken öğrenilen geçmiş zaman eki *yok*’a bağlanmıştır. Geniş zaman teklik birinci kişi ve teklik ikinci kişide *yok* sözcüğünden sonra şahıs eki almıştır: *yok-min*, *yok-sin* gibi. Üçüncü teklik kişide *yok* sözcüğünden sonra gelen “*ir-*” fiili geniş zamanı karşılamıştır: *yok+luğdın ir-ür*. *Tur- fiili*, *yok turur/tur* şeklinde geniş

zamanın üçüncü teklik kişi yapısını kurmuştur. Geniş zamanın 3. teklik kişisi için “*yok*” sözcüğünden sonra gelen “*tur-*” fiilinin sıklıkla kullanıldığı görülmektedir. Ali Şîr Nevâyî’nin Türkçe divanlarında isim cümlelerinde yokluk şekilleri “Geniş Zaman (yok (erür)/ (turur) + şahıs eki), Görülen Geçmiş Zaman (yok (erür)/ (turur)), Öğrenilen Geçmiş Zaman (yok (erür) / (turur))” şeklinde sınıflandırılmıştır. Tanıklanan örnekler şu şekildedir:

2.1.2.1.1. Geniş Zaman (yok (irür)/ (turur) + şahıs eki)

2.1.2.1.1.1. Teklik 1. Kişi

Ḳoyun dik ger ṭaleb teṣtîde **yok-min** yitmegen vādî

Nî ḡam ser-geṣtelikte uçrasa mäh-ı cihân-gerdim (BV: 407/5)

“Eğer koyun gibi istek teknesinde yokum, dünyanın etrafını dolaşan ayım şaşkınlık içinde vadiye ulaşırsa ne derttir.”

Yok turur itlerge san kūyide vü körgil mini

Kim ol ay kūyide min hem **yok-min** itler sanıda (BV: 533/2)

“İtlere sevgilinin köyünde itibar yoktur ve beni gör. Çünkü o ay gibi güzel sevgilinin köyünde ben de itlerin itibarında yokum.”

2.1.2.1.2. Teklik 2. Kişi

Sin ki meydân içre **yok-sin** peykerîdür cânı yok

Her perî-peyker ki merkeb sikritür cevân ara (BV: 18/3)

“Sen meydanda yoksun, şekle aittir canı yok. Her peri yüzlü dağda bir eşek koşturur.”

Sin ki **yok sin** mäh-veşler cilve eylerler velik

Ḳiçe işner ḡurt nûrı, mihr çıkḡaç bilgürür (GS: 163/5)

“Ay gibi güzeller cilve eylerler ama sen yoksun. Gece kurt ışığı parıldar, güneş çıkınca belirir.”

2.1.2.1.3. Teklik 3. Kişi

Almağan dîn nağdi birle yıkmağan **mihrāb yok**

Ay müselmānlar ni kâfir köz ni müftin kaş irür (GS: 152/2)

“Ey Müslümanlar, ne göz kâfir ne kaş fitne düşürendir. Almamış dinin değeri ile yıkmamış mihrap yoktur.”

Âh kim bu şām-ı hicrānımgā **yok** şubh-ı vişāl

Gerçi **yok** şāmī ki **yok** şubhı anıñ utrusıda (BV: 566/3)

“Ne yazık ki ayrılık akşamımın kavuşma sabahı yok. Gerçi bir akşamı yok ki onun karşılığında sabahı da yok.”

Ey Nevâyî tañ yok ölsem kim ötüptür niçe kün

Kim maña **yok** ni köñül ni köñlüm algandın haber (NŞ: 175/7)

“Ey Nevâyî ölsem bunda şaşılacak durum yok, nice gün geçmiştir ki bana haber aldıktan sonra ne gönül ne de gönlüm yok.”

Hızr hattıñnıñ ‘**aceb yok** sebz ü hurrem bolmağı

Leb-be-leb çünkim su birür Çeşme-i hayvān aña (GS: 10/6)

“Peygamber yazısının yeşil ve gönül açıcı olmasında şaşılacak bir şey yok. Çünkü ona dudak dudağa abı hayat çeşmesi su verir.”

Yok ‘**aceb** la‘liñdin er bî-hodluğum āyın irür

Çünki ösrükrek bolur her mey ki leb-şîrîn irür (GS: 143/1)

“Eğer senin dudağından kendinden geçmişliğim tören olursa bunda tuhaflik yok (şaşılmaz). Çünkü âşık, sevgilinin tatlı dudağındaki her içkiden daha çok sarhoş olur.”

Min Hüseynî-mezheb ü hem-rāh imes-min **yok** ‘**aceb**

Çün Nevâyî her dem āheng-i Hicāz eyler nitey (NŞ: 617/7)

“Ben Hz. Hüseyin’in mezhebinden ve onun yol arkadaşı değilim, bunda tuhaflik yok. Çünkü Nevâyî, her zaman hicaz makamında çalar, ne yapayım.”

Ni nuṭṭ-ı dil-keş irür veh ni dil-rübā elfāz

Mesîh nuṭṭıda **yok** beyle cān-fezā elfāz (NŞ: 284/1)

“Ne gönül çeken bir konuşmadır yazık ne de gönül alan sözdür. Hz. İsa’nın sözlerinde cana can katan böyle sözler yok.”

İçse gül-gün bāde ‘ālemdür gülistān yüzidin

Beyle **yok** ‘ālem gülistānıda imgen içküçi (NŞ: 648/3)

“Gül renkli içki içse gülbahçesi yüzünden âlemdir. Dünya bahçesinde böyle içici kadın yok.”

Yukarıdaki örnekte (NŞ: 648/3) beyle sözcüğü öznenin yoğunlaştırıcısı olarak karşımıza çıkar. “Bu şekilde içen (kadın) yok” şeklinde düşünülmüştür.

Nevāyî kitti hicrāndın bu akşam öldüm efgāndın

Gamım **yok** beyle yüz cāndın yitip ger kilse cünūnım (GS: 417/7)

“Nevāyî ayrılıktan gitti, bu akşam feryadından öldü. Eğer bu şekilde yüz canım gidip de benim deliliğim gelecek olursa bunda bir gam yok.”

Ger cünūnumnuñ ḥad ü pāyānı **yoktur yok** ‘acab

Kim köñül bi-ḥodluğun bi-ḥadd ü pāyān itti şevk (BV: 312/6)

“Gönül, sınırsız ve sonsuz çılgınlık istediği için deliliğimin ucu ve son sınırı yoktur bunda tuhafılık yok.”

Zülfidin ay zaḥmlık köñlüm **kutulğun yok turur**

Kim siniñ her ḥalka-i zaḥmında bir kullābı bar (GS: 197/2)

“Sevgilinin saçından yaralı gönlümün kurtulacağı yoktur. Çünkü senin bütün yaranın çevresinde bir çengeli var.”

Her köñül ārāmı çün bolmış dil-ārāmım miniñ

Ol sebebdin **yok turur** köñlümde ārāmım miniñ (GS: 366/1)

“Benim gönül alanım her gönül alan gibi olmuş. O sebepten benim gönlümde eğlencem yoktur.”

‘Aql dir sal köñlüğe zühd ü vera’ bünyādını

‘Işk aytur **yok turur** bünyādı ol bünyādını (GS: 369/2)

“Akıl der gönölüne ibadet ve haramdan kaçınma temelini sal. Aşk söyler o temelin temeli yoktur.”

Nüh ‘ömri vü Süleymān mülkige **yoktur bekā**

İç, Nevāyî, bāde kim ‘ālem ğamı bî-hüde dur (GS: 204/7)

“Nuh’un ömrüne ve Süleyman’ın mülkine kalıcılık yoktur. Nevâyî şarap iç, çünkü dünyanın derdi beyhudedir.”

Yüzün dik kamer **yoktur** kadın dik şecer **yoktur**

Şecer bolsa hem anda lebiñ dik şemer **yoktur** (NŞ: 166/1)

“Senin yüzün gibi ay yoktur boyun gibi ağaç yoktur. Ağaç olsa da onda senin dudağın gibi meyve yoktur.”

Ni ‘aceb meyl eylesem yokluğa her dem ey köñül

Kim yok olsam **yok turur** yoklar kişim hem ey köñül (NŞ: 392/1)

“Ey gönül, her zaman yokluğa meyleyesem ne tuhaf (tuhaf değil). Çünkü yok olsam da yoklayan insanım yoktur.”

Mihri **yokluğdın irür** her tün sinān-ı āh ile

Kök hışarı hayli birle tañga tigrü sançışım (GS: 431/6)

“Merhameti olmadığından her gece ah kılıcıyla gök hisarı ordusuyla ile sabaha kadar savaşırım.”

“Yok” sözcüğü ile işaretlenen mihri yokluğdın irür yapısı, “merhameti yok olduğu için” anlamı vermektedir.

2.1.2.1.2. Görülen Geçmiş Zaman (yok i(r)di)

Görülen geçmiş zaman yapısı, diğer şahıslarda görülmemiştir. Yapının sadece teklik 3. kişide kullanımı görülmüştür.

2.1.2.1.2.1. Teklik 3. Kişi

Servdin **zāhir yok irdi** cüz niyāz ey serv-i nāz

Tā hırāmān cilve birle ‘azm-i gül-şen iylediñ (BV: 351/2)

“Ey uzun boylu sevgili, duadan başka görünen yoktu. Cilveyle salınarak yürüyene kadar gülbahçesine niyet ettin.”

Ḳadıdın servğa yitti hacālet

Ki tüzlükde **yok irdi** i‘tidāli (NŞ: 643/2)

“Utancı boyundan serviye ulaştığı için doğrulukta ölçüsü yoktu.”

Rūhdın tenğa haber **yok irdi**

Āferinişdin eşer **yok irdi** (FK: 688/283)

“Ruhtan tene haber yoktu. Bütün mahlûklardan eser yoktu.”

Ol bahār-ı hüsñ üçün her seyl-i rengin kim bulut

Zāhir itti **yok idi** bu dide-i hün-bārçe (FK: 554/2)

“Bulut, o güzellik baharı için bütün renk selini gösterdi. Çünkü bu kan damlayan göz gibi yoktu.”

Dime hecrimdin habersiz mü iken sin kim maña

Bar idi ölmekdin ammā **yok idi** andın haber (NŞ: 175/2)

“Ayrılığımдан habersiz miymişsin deme çünkü bana ölmekten haber vardı ama ondan haber yoktu.”

2.1.2.1.3. Öğrenilen Geçmiş Zaman (yok i(r)miş)

Öğrenilen geçmiş zaman yapısı, diğer şahıslarda görülmemiştir. Yapının sadece teklik 3. kişide kullanımı görülmüştür.

2.1.2.1.3.1. Teklik 3. Kişi

Gülde çün reng ü vefādın reng ü bûyı **yok imiş**

Ötmegey irdiñ bu gül-şen sarı kâş ey ‘andelīb (NŞ: 49/6)

“Ey bülbül, bu gülbahçesine doğru ötmeyecektin. Çünkü gülde renk ve vefanın rengi ve kokusu yokmuş.”

Siniñ dik süst-peymān dehr ara hergiz yok irkendür

Vefāğa hem **yok ırmış** üstüvārī min kibi hergiz (BV: 209/4)

“Senin gibi sözü gevşek olan dünyada asla yok mudur? Ben gibi vefalı ve güçlü yokmuş.”

Cefā-gerlikde **yok ırmış** siniñ dik dirge yok haddim

Yok irkendür cefa-keşlikde bārī min kibi hergiz (BV: 209/5)

“Eziyet edicilikte senin gibi yokmuş demeye haddim yok. Çünkü hiç olmazsa ben gibi asla eziyete katlananın yok olduğu zamandır.”

Fitne közlüglerde **yok ırmış** közüñ dik salğuçı

Bir kıya bakmak bile ‘ālemğa rüst-ā-ñiz köz (FK: 212/2)

“Fitne gözlülerde senin gözün gibi hareket yokmuş, sert bir bakışın bile dünyada kıyamet etkisi yaratıyor.”

Nevâyī miñ cerāhat birle tün ol kūy ara kirmiş

Ki akmış yirge **yokmuş** tamğalı her sarı kan anda (NŞ: 25/11)

“Nevâyî bin yara ile gece o köye girmiş. Yere akmış olan her taraftaki kan orada yokmuş.”

2.1.3. Yokluk Niceleyicileri

Yokluk cümlelerinde anlamı pekiştirmek, kuvvetlendirmek için genellikle zarf görevli bazen de söz dizimine uygun başka görevlerde kullanılan kelimeler yer almaktadır. “*Hiç, muılaq, asla, kat‘ā*” gibi bağımsız sözcükler, genellikle bu yapılarla kullanılırlar. Ancak yokluğu tek başına yüklenmez, “yok” sözcüğü ile yokluk anlamı kazanmış yapıdaki yüklemi destekler, yokluğun derecesini kuvvetlendirirler (İlhan ve Kabadayı, 2017: 199).

2.2.3.1. Hiç

Farsça kökenli olan “*hiç*” sözcüğü, yokluk bildiren cümlelerde kullanılarak anlamı pekiştirme, yüklem belirtiği hareketin gerçekleşmeme derecesini ifade etmiştir (Çalışır, 2007: 74, İlhan ve Kabadayı, 2017: 200).

Rezl taq̃dīm itse **yok** ehl-i şafağa **hiç** bāk

Suğa ni noqsān ger anıñ üstide yir tutsa hes (NŞ: 223/2)

“Rezillik sunsa sefa sahiplerine hiç korku yok. Eğer çöp suyun üstünde yer tutsa suda ne eksik.”

Saçıñ ef̃ileridin **yok** közüñe **hiç** gezend

Sihr ile tā bu yılanlarğa ni efsūn kıldı (NŞ: 623/3)

“Gözlerin bu yılan saçlarına nasıl bir sihir yaptı? Yılan saçlarından gözlerine hiç zarar yok.”

Ol köz allında helākim diseler **yok bāk hiç**

Gerçi ölgendin demek yok şart bīmār allıda (GS: 29/2)

“O göz önünde mahvoldum deseler hiç çekinme yok. Gerçi hasta önünde ölmekten demenin şartı yok.”

Dehr ara çün kaygusuz **yok hiç** ‘işret ey refik

‘Ays şubhın isteme bī-şām-ı āfet ey refik (NŞ: 656/1)

“Ey arkadaş, dünyada kaygısız hiç eğlence yok. Afetsiz gecenin sabah eğlencesini isteme.”

Zerreğa şad yek ise ağzıñ muña **yok hiç** şek

Çihreñ olğan dik kıyaşnıñ deh şadı **yok hiç** reyb (GS: 55/5)

“Senin ağzının zerresine yüz sayısı tek ise buna hiç şüphe yok. Güneşinin on sayısı yüz çehren olmuş gibi hiç şüphe yok.”

Çü **hiç** iş ihtiyārı kimsede **yoktur** koy ey zāhid

Ni terk-i ihtiyār itmek ni min hem ihtiyār eyley (NŞ: 616/8)

“Ey zahit, kimsenin işte ihtiyarı (iradesi) hiç yoktur. Ne seçebilmemeyi dilemek ne de seçebilmek konusunda benim ihtiyarım yok, bu konuda bana nasihat etmeyi bırak.”

Koyma minnet kim yüzüm dik pāk yüz **hiç kimde yok**

Beyle ‘ışk-ı pāk hem kim minde bardur kimde bar (NŞ: 148/3)

“Beni borçlu hissettirme çünkü benim yüzüm gibi temiz yüz hiç kimsede yok. Böyle temiz aşk da benden başka kimde vardır (kimsede yoktur).”

2.2.3.2. Muṭlaḳ

Şüphesiz, kesinlikle anlamlarına gelen “muṭlaḳ” belirteci, “yok” sözcüğü ile birlikte kullanılarak cümlelerin yokluk anlamını yoğunlaştırmıştır:

Bilmedim ‘âlem ilide **yok turur muṭlaḳ vefâ**

Veh ki ‘ömri olça yoktur sağınıp bar istedim (NŞ: 435/3)

“Bilmedim, dünyaki insanlarda kesinlikle vefa yoktur. Ah ki onun ömrü o kadar yoktur, düşünüp var istedim.”

2.2.3.3. Asla

“Aşlâ” (<A.) sözcüğü, “yok” sözcüğü ile birlikte kullanılarak cümlelerin yokluk anlamını yoğunlaştırmıştır (İlhan ve Kabadayı, 2017: 201):

Yalguz anı siverem kim maṣa bar

Ol hoş özge kişi **yok aşla** hoş (BV: 261/2)

“O güzelden başka güzel asla yok. Bana var çünkü yalnız onu severim.”

2.2.3.4. Kaṭ’a

“Kaṭ’a” (<A.) sözcüğü, “yok” sözcüğü ile birlikte kullanılarak cümlelerin yokluk anlamını yoğunlaştırmıştır:

Töş töşümdin düşmen ü **yok** döstdın **kat’â ümîd**

Kılma yâ Rab döstdın düşmennî min dik nâ-ümîd (BV: 127/1)

“Ya Rab, dosttan düşmanı ben gibi ümitsiz kılma. Göğüs göğüse düşman ve dosttan asla ümit yok.”

2.2.3.5. Aynı Kelimenin Tekrarıyla Kurulan Yokluk Niceleyicisi

Yokluk cümlesinde yok sözcüğünün tekrar edilmesiyle yokluk anlamı pekiştirilip var olmama derecesi ifade edilmiştir:

Hecriñde miniñ şabrıma cüz’ noḳşân yok

Köñlüm ara ğayr-ı nâle vü efġân yok

Cânımğa ḥayât ümîdi ḥod imkân yok

Yok yok yok şabr yok köñül yok cân yok (GS: 809)

“Senin ayrılığında sabrımda bir parça noksanlık yok. Gönlümde ne bir inleme ne de dert var. Canıma hayat ümidi asla yok. Yok, yok, yok, sabır yok, gönül yok, can yok.”

2.1.3. Sözlüksel Anlamda Yokluk Şekilleri

Sözlük birimsel düzeyde yokluk bildiren kelimeler, biçim bilimsel ve söz dizimsel düzeyde olumsuz olan ifadelerden eylemin gerçekleşmemesi ya da başka bir eyleme denk gelmesi boyutunda değil, istenmeyen, korkulan, seilmeyen, beğenilmeyen bir durumun ortaya çıkmasını göstermesi bakımından ayrılmaktadır (Demirel, 2006: 54).

Türkçede duygu değeri olarak olumsuzluk; sadece belirli morfolojik yapılarla değil farklı gramatik yapılar, sözcük çağrışımları, oluşturulan uygun bağlamlar aracılığıyla da yansıtılabilmektedir. Olumsuzluğun yansıtılmasında yapısal bir işaretleyicinin olmadığı ifadelerde sözcük ve sözcüklerin oluşturdukları söz öbekleri devreye girmektedir (Seçkin, 2018: 64).

Börekçi'nin (2001: 45) “*Duyuşsal Kategori*” olarak belirttiği olumluluk olumsuzluk kategorisi bu kavramların anlam yönü ile ilgilidir. Araştırmacıların çalışmalarında da görüldüğü üzere olumluluk ve olumsuzluk kavramının bir dil bilgisi kategorisi olmasının yanında duygulara, sezgilere hitap eden bir duyuşsal bir boyutu da olduğu ifade edilir. Sözlük düzeyinde olumsuz cümlelerle ifade edilmek istenen durum, olumsuz anlama sahip sözcüklerin cümlelerin tamamını etkileyip etkilememesidir. Sözlük düzeyinde olumsuz anlama sahip bir kelimenin anlamının tüm cümleyi etkilemesi beklenir. Olumsuz anlama sahip olan bu kelime, cümle içerisinde herhangi bir öge olabilir. Sözlüksel anlamda yokluk şekillerini tespit ederken bu anlayıştan yola çıkılarak metnin tamamını anlamaya ve yokluk kavramı da göz önünde bulundurularak yokluk ifade ettiği düşünülen kelimenin metnin içinde de bu anlamı koruyup korumadığına dikkat edilmiştir. Koyu renkle belirttiğimiz sözlüksel anlamda yokluk cümleleri şunlardır:

Yâ Rab ki ‘ināyetiñni yâr eyle maña

Yoklukta hidāyetiñni bar eyle maña

Hem kehf-i kifāyetiñni dâr eyle maña

Hem dürr-i ‘ināyetiñ nişâr eyle maña (GS: 736/1)

“*Ya Rab, iyiliğini bana yar eyle. Yoklukta doğruluğunu bana var eyle. Hem yeterli sığınağını bana yurt eyle. Hem de iyiliğin incisini bana saç.*”

Köñül içre ğam kemliki asru ğamdur

Elem **yokluğu** dağı katık elemdür (NŞ: 134/1)

“*Gönlün içindeki dert fenalığı çok derttir. Acı yokluğu da sert acıdır.*”

Cun cüdā bolsam min-i ğam-nāk **yok u bardın**

Ni ğamım sin bolmasaŋ min zār-ı hayrāndın cüda (BV: 5/2)

“Kederli ben, yok ve vardan ayrı olsam nasıl derdim sen olmasan ben hayrete düşenin dermansızlığından ayırıyım.”

Hâtırım vîrānlığın bilgey birev hicrānıda

Ol ki her sâ’at birevni **yoklağay** vîrānıda (BV: 25/1)

“Gönlüm üzüntüsünü birisinin ayrılığında bilecek. Çünkü o her saat birisini üzüntüsünde yoklayacak.”

Ṭāyir-i vaşl uçtı eşkim dānesidin vehm itip

Kuşka veh kim rem birür ṭālî‘ **yokıdın** danemiz (GS: 220/2)

“Kavuşma kuşu gözyaşımın damlasından korkuya kapılıp uçtu. Yazık talihimizin yokluğundan danemiz bile kuşu ürkütür.”

‘İşkda ğayret tilimni lāl itip tur ay refîk

Hecr zulmıdın imes tur min, sözüm **yoktın** hamûş (GS: 274/4)

“Ey arkadaş, aşta gayret dilimi konuşturmamıştır. Ayrılığın zulmünden değildir, benim sözümün yokluğundan sessizim.”

Figān kim luṭf u қahrığa **tefāvūt yoknı** hem anlap

Fenā ehliğa cevvin kılmadı bu deyr-i fānî bes (GS: 234/8)

“Çılgılık ki iyilik ve zorlama arasında fark olmadığını anlayarak bu ölümlü dünya, yokluk sahiplerine çok fazla eziyet etmedi.”

Oṭқа saldıŋ şabr u ‘aql u cān u köŋlüm barçasın

Yok u barım köydürüp yaḥşı yamanım örtediŋ

“Sabır, akıl, can ve gönlümün hepsini ateşe bıraktın. Varımı ve yoğunumu yakıp iyilik kötülüğümü yaktın.”

Ey Nevāyî cāŋğa şeyḥî köp itkey zerḫ u mekr

Yokluk esbābını muğ deyridin āsān çıkmegil (BV: 380/7)

“Ey Nevâyî, cana (ruha) şeyh çok hilekârlık ve riyakârlık yapacak. Yokluk elbisesini ateşe tapanlarından döneminden kolay çekme.”

Şubḥ u şām imgek köpidin könlüme yüz miñ belā

Şām tā şubḥ uyku **yoktın** cānıma yüz miñ sitem (BV: 397/4)

“Sabah ve akşam yapılan eziyet gönlüme yüz bin beladır. Akşamdan sabaha kadar uyku yok olduğu için canıma yüz bin sitemdir.”

2.1.4. Karşılıklı Konuşmaya Ait Durumlarda Bir Söylem İfadesi

Türkiye Türkçesinde “yok” sözcüğü, Arapçadan dilimize girmiş olan, zamanla “yok” sözcüğünün yerini alan ve Türkçede yaygın bir kullanıma sahip olan “hayır” sözcüğünün anlamsal ve görevsel fonksiyonlarını üstlenen bir özelliğe sahiptir. Bu açıdan “yok”, yazı dili ve konuşma dilinde “hayır” sözcüğü yerine, neredeyse “hayır”la aynı anlam ve görevdeki pozisyonlarda kullanılmıştır (Seydi, 2021: 89).

Ali Şîr Nevâyî’nin Türkçe divanlarında tanıkladığımız aşağıdaki örneklerde “yok” yerine “hayır” sözcüğünü kullanmamız anlam açısından herhangi bir farklılık ya da eksikliğe yol açmamaktadır. “Hayır” anlamında “yok” sözcüğü, yadsımayı işaretleyen yapıdadır.

“Yok”, durumun gerçekleşmediğini, olmadığını ifade ederek dolaylı yünden yokluktan yani var olmayan olumsuzluktan bahsetmektedir. Aynı şekilde yadsıma ifade eden “yok” sözcüğü, arkasından gelen “yok” sözcükleri ile olumsuzluğu pekiştirme işlevine sahiptir ((BV: 155/6) örneğinde olduğu gibi).

Hem cismiñe za‘f bolsa cānım şudқа

Hem cānıña cism-i nā-tuvānım şudқа

Servüñğ şikest olsa revānım şudқа

Yok yok ki saña cān ü cihānım şudқа (GS: 847)

“Hem senin cismine takattan düşse canım sevdalara, hem canına güçsüz vücudum sevdalara, senin boyun kırılmış olsa yürüyen sevdalara, yok yok / hayır hayır çünkü sana ruh ve âlem sevdalara.”

Didim zekânı tutup sakâğını öpey
 Köz kaşına sürtüben kabağını öpey
 Gül dik yüzün isleben dudağını öpey

Yok yok yok eger disen ayağını öpey (GS: 853)

“Zekânı tutup şakağını öpeyim dedim. Közüne kaşına sürterek kaş ile kirpik arasını öpeyim. Gül gibi yüzünü koklayarak dudağını öpeyim. Eğer yok, yok, yok / hayır hayır hayır dersin ayağını öpeyim.”

Şehdür geda-yı mey-kede **yok yok** gâlağ didim

Şehni gedalar anda kaçan közge ıldılar (BV: 155/6)

“Meyhanedeki yoksul şahtır, yok yok / hayır hayır yanlış söyledim. Şahı, yoksullar orada ne zaman ele geçirdiler.”

Yok yok ki yüzün şem‘îgâ pervânedür encüm

Kim bir bir alar şâm-ı vişaliñde bolur fâş (BV: 246/2)

“Yok yok/ hayır hayır, sevgilinin yüzünün ışığına yıldızlar pervane olduğu için onlar kavuşma akşamında bir bir meydana çıkarılır.”

Geh pîr-i deyr bâ‘îş irür gâh muğ-beçe

Yok yok ki bâde kāmım u ol bu bahānedür (NŞ: 186/3)

“İçki içmek için bazen meyhane piri bazen de meyhaneci çırağı sebep olur. Fakat benim içki içme zevkim olmadığı için bunlar birer bahanedir.”

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Bu çalışmada, Ali Şîr Nevâyî'nin Türkçe divanlarının yazı çevirimli yayınları esas alınarak olumsuzluk, yokluk ve soru şekilleri üzerinde durulmuştur. Bir işaretleyiciyle olumsuzlaştırılmış ya da yokluk ve soru ifadesine büründürülmüş yapılar temel alınmıştır. Bunun yanında herhangi bir işaretleyiciye sahip olmayan ancak olumsuz bir anlam ifade eden yapılar olumsuzluk ifadesinin anlam bilimi boyutuyla tespit edilmeye çalışılmıştır. Tezin başlığını oluşturan yokluk şekillerinin olumsuzluk kavram alanı içindeki yeri değerlendirilmiştir.

Ali Şîr Nevâyî'nin Türkçe divanlarında olumsuzluk ve yokluk şekilleri anlam bilimi, biçim bilimi ve sözcük bilimi temelinde kuramsal bir çerçeveye oturtulmuş ve yapılacak olan dil bilimi ve anlam bilimi çalışma alanlarına temel oluşturması hedeflenmiştir.

Ali Şîr Nevâyî'nin Türkçe divanlarında GS'de 2455, NŞ'de 2451, BV'de 2181, FK'de 2574 olumsuz yapı tespit edilerek hangi işaretleyiciyle olumsuzluk ifadesini yansıttığı değerlendirilmeye çalışılmıştır. Aynı zamanda GS'de 841, NŞ'de 887, BV'de 898, FK'de 1084 yokluk şekilleri tespit edilmiştir. Sonuç olarak 9661 olumsuzluk yapısı ve 3674 yokluk yapısı ile ilgili incelenen bu örnekler, 10 örnekle sınırlandırılıp havuza atılan örnekler üzerinden yorum yapılmıştır. Aynı örnekler sınıflandırmada kullanılmayıp şahıslara göre biçimleri alınmıştır. Metin incelenirken bağlam merkezli ilerleyip metnin orijinaline sadık kalınmaya çalışılmıştır.

Yapılan çalışmada olumsuzluk 6 ana başlıkta incelenmiştir. Çalışmanın birinci bölümünde çekimli fiiller ve çekimli olmayan fiillerde 8048 olumsuz yapı incelenmiştir. Ardından isimlerde 3606 olumsuz yapı değerlendirilmiştir. "Olumsuzluk Niceleyicileri, Yapıca Olumlu Anlamca Olumsuz Cümleler, Yapıca Olumsuz Anlamca Olumlu Cümleler, Çift Olumsuz Yapılar" tabloda gösterilmeyip inceleme kısmında örneklendirilmiştir. İkinci bölümünde de isim cümlelerinde yokluk şekilleri 4 ana başlıkta incelenerek sınıflandırılmıştır. Eklerle yapılan yokluk şekillerinde 1973 yapı, cümle düzeyinde yokluk şekillerinde 1737 yapı incelenmiştir.

Çalışmada çekimli fiiller 8 başlık altında incelenmiştir. Çekimli olmayan fiiller 3 başlık altında değerlendirilmiştir. Bu değerlendirmede basit fiil çekimi, basit zamanlı fiil çekimi ve birleşik fiil çekimleri detaylandırılarak alt başlıklar halinde verilmiştir.

Çekimli fiiller kategorisinde değerlendirilen istek / emir kipi çekiminde 2797 yapı incelenmiştir. İncelenen divanlarda en fazla istek / emir kipi çekimi NŞ'de, en az istek emir kipi çekimi BV'de tanıklanmıştır.

Tarihî Türk dili alanında şahıslarla çekimlenen istek / emir eklerinde olumsuzluk, -mA- olumsuzluk işaretleyicisi ile karşılanmıştır. Eski Türkçede istek / emir kipinin olumsuz çekimi, 1. teklik şahısta genellikle -mA-yIn ekleri ile yapılmıştır. Çağatay (Doğu) Türkçesi metinlerinde emir kipinin yalnızca ikinci ve üçüncü şahıslarda bulunduğu ifade edilmiştir. Ali Şîr Nevâyî'nin Türkçe divanlarında istek / emir kipinin olumsuz çekimi 1. teklik şahısta -mA-y, -mAyIn şekillerinde kullanılmıştır.

Eski Türkçede istek/ emir kipinin olumsuz çekimi, 2. teklik şahısta kök halindeki fiile -mA- olumsuzluk işaretleyicisi getirilerek sağlanmıştır. Teklik 2. şahıs istek / emir olumsuz çekimi için kullanılan eklerden biri de -mAgIl ekidir. Çağatay (Doğu) Türkçesi metinlerinde emir kipinin olumsuz çekimi teklik 2. şahısta -Ø veya -mA-ĞIl/ -mA-ĞIn ekleri ile yapılmıştır. Ali Şîr Nevâyî'nin Türkçe divanlarında teklik 2. şahıs çekiminde eksiz ve -gIl biçim birimleri olumlu istek / emir kipini ifade etmiştir. Olumsuz istek / emir çekiminde kök halindeki fiile -mA- olumsuzluk işaretleyicisi eklenmiştir. İstek / emir kipine özgü bir ek olan -gIl biçim birimine -mA- olumsuzluk işaretleyicisi eklenerek iki farklı biçimde olumsuzluk söz konusudur.

Eski Türkçede istek / emir kipinin olumsuz çekimi, genellikle teklik 3. şahısta -mA-zUn eki ile yapılmıştır. 11.-12. yy Karahanlı Türkçesi metinlerinde istek / emir kipinin olumlu çekiminde -su, -sü; -sun, -sün ve -sunı, -süni eklerinin kullanıldığı bilinmektedir. Olumsuz çekimi için fiil kök ve gövdelerine -mA- olumsuzluk işaretleyicisi getirilmiştir. Çağatay Türkçesinde istek / emir kipi çekimi, 3. teklik şahısta -sun/-sün, -dik ekleri ile sağlanmıştır. Olumsuz çekimi için fiil kök ve gövdelerine -mA- olumsuzluk işaretleyicisi getirilmiştir. Ali Şîr Nevâyî'nin Türkçe divanlarında teklik 3. şahıs çekiminde -mAsUn ve -dik biçim birimleri olumsuz istek / emir kipini ifade etmiştir. “-dik ve -dikler” yapısı emir anlamında karşımıza çıkmaktadır. Emir çekiminin 3. teklik şahsında -dik ve -dikler biçimleri, esasen Nevâyî'de bulunmaktadır.

Ali Şîr Nevâyî'nin Türkçe divanlarında çokluk 1. şahıs istek / emir kipinin olumsuz çekimi ile ilgili bir örnek tanıklanamamıştır. İstek / emir kipinin çokluk 2. şahıs çekimi Eski Türkçede -mA-ŋ/ -mA-ŋIz/ -mAŋlAr ekleri ile sağlanmıştır. Çağatay Türkçesinde istek / emir kipi çekimi çokluk 2. şahısta -ŋ, -ŋ/-iŋ/-uŋ/-üŋ/-iŋiz/-iŋiz/-uŋiz/-üŋiz, -ŋlar/-iŋizlar ekleri ile yapılmıştır. Olumsuz çekimi için fiil kök ve gövdelerine -mA- olumsuzluk işaretleyicisi getirilmiştir. Ali Şîr Nevâyî'nin Türkçe divanlarında çokluk 2. şahıs çekiminde -mAŋ ve -mAŋIz biçim birimleri tanıklanmıştır.

Eski Türkçede istek / emir kipinin olumsuz çekimi, 3. çokluk şahısta genellikle -mA-zUnlAr eki ile sağlanmıştır. 3. çokluk şahıs, Karahanlı Türkçe metinlerinde fonetik değişikliğe uğrayarak -mA-sUnlAr/ -mA-sUlAr şeklinde görülmektedir. Çağatay Türkçesinde istek / emir kipi çokluk 3. şahısta -sunlar/-sünler, -dikler şeklindedir. Olumsuz çekimi için fiil kök ve gövdelerine -mA- olumsuzluk işaretleyicisi getirilmiştir. Ali Şîr Nevâyî'nin Türkçe divanlarında çokluk 3. şahıs çekiminde -mAsUnlAr biçim birimi tespit edilmiştir.

Çekimli fiiller kategorisinde değerlendirilen gereklilik kipi çekiminde toplam 8 örnek tanıklanmıştır. İncelenen divanlarda en fazla gereklilik kipi çekimi GS'de, en az gereklilik kipi çekimi FK'de görülmüştür. Gereklilik kipi, kitabelerde nadir görülmektedir. Eski Uygur Türkçesinde “-ğu kergek / -gü kergek, -mış /-miş kergek, -mağ / -mek kergek, -ğu / -gü ol, -ğuluk / -gülük ol” yapıları ile gereklilik şeklinin ifade edildiği belirtilmiştir. Karahanlı Türkçesinde gereklilik kipi “-GU kerek” yapısı ile sağlanmıştır. Aynı zamanda bu yapı, gelecek zaman anlamı da ifade etmektedir. “-GU kerek” yapısı gereklilik ve gelecek zaman anlamı ifade ediyorsa Nevâyî'de tanıklanan teklik 1. şahıs çekiminde “ğay kirek” yapısı ile de gereklilik yapısının kurulduğu görülmektedir. Karahanlı Türkçesinden itibaren gereklilik kipi için “kerek ...-sA” yapısı kullanılmıştır. Nevâyî'nin divanlarında da gereklilik kipinin olumsuzu için “kirek-mAsA” yapısı tanıklanmıştır. Aynı zamanda teklik 3. kişi çekimindeki bir örnekte “kerek” sözü kullanılmadan şart kipi kullanılarak cümlede gereklilik anlamı ortaya çıkmıştır.

Çekimli fiiller kategorisinde değerlendirilen şart kipi çekiminde 575 yapı incelenmiştir. İncelenen divanlarda en fazla şart kipi çekimi FK'de, en az şart kipi çekimi NŞ ve BV'de görülmüştür.

Köktürk ve Eski Uygur Türkçelerinde şart kipinin çekimi -sAr ekiyle sağlanmıştır. Karahanlı Türkçesinde düzenli olarak -sA şeklinde kullanılmıştır. Olumsuz çekimi için fiil kök ve gövdelerine -mA- olumsuzluk işaretleyicisi getirilmiştir. Çağatay Türkçesinde şart kipinin olumsuz çekimi, fiil + -mA olumsuzluk + -sA kip işareti+ iyelik eklerinden türemiş kişi ekleri şeklinde ifade edilmiştir. Ali Şîr Nevâyî'nin Türkçe divanlarında şart kipinin olumsuzu, fiilin tabanına -mA olumsuzluk işaretleyicisi aldıktan sonra -sA şart eki ve iyelik kökenli şahıs ekleri getirilerek ifade edilmiştir. Teklik 1. şahıs çekiminde -mA-sA+m biçim birimi olumsuz şart kipini ifade etmiştir. Teklik 2. kişide -mA-sA+η biçim birimi, teklik 3. kişide -mA-sA biçim birimi şart kipinin olumsuzunu sağlamıştır. Çokluk 2. şahıs çekiminde mA-sA+ηIz biçim

birimi tanıklanmıştır. Çokluk 1. kişi ve çokluk 3. kişi ile ilgili bir örnek tanıklanamamıştır.

Çekimli fiiller kategorisinde değerlendirilen görülen geçmiş zaman kipi çekiminde 1203 yapı incelenmiştir. İncelenen divanlarda en fazla görülen geçmiş zaman kipi çekimi FK'de, en az görülen geçmiş zaman kipi çekimi NŞ'de görülmüştür.

Tarihî Türk dili alanında ortak fiil çekim eklerinden olan görülen geçmiş zaman çekimi -dI ekiyle sağlanmıştır. Olumsuz çekimi için fiil kök ve gövdelerine -mA- olumsuzluk işaretleyicisi getirilmiştir.

Eski Türkçede görülen geçmiş zaman ekleri -dXm, -dXηXz~ -dXg, -dI, -dXmXz, -dXηXz~dXgXz, -dXηXzlAr, -dI(lAr) şeklindedir. Karahanlı Türkçesinde görülen geçmiş zaman çekiminde 1. çokluk kişi için -DUK ekli örnekler de vardır. Ali Şîr Nevâyî'nin Türkçe divanlarında görülen geçmiş zaman ekleri "1. teklik şahıs {-DXm}, 2. teklik şahıs {-DXη}, 3. teklik şahıs {-dI}, 1. çokluk şahıs {-DXk}, 2. çokluk şahıs {-dIηIz}, 3. çokluk şahıs {dIIAr}" şeklindedir. Olumsuzluk şekli de fiil tabanına -mA standart olumsuzluk eki getirilerek yapılmıştır.

Çekimli fiiller kategorisinde değerlendirilen öğrenilen geçmiş zaman kipi çekiminde 190 yapı incelenmiştir. İncelenen divanlarda en fazla öğrenilen geçmiş zaman kipi çekimi FK'de, en az öğrenilen geçmiş zaman kipi çekimi BV'de tanıklanmıştır.

Eski Türkçede öğrenilen geçmiş zaman kipinin olumsuz çekimi -mIş ekiyle sağlanmıştır. Olumsuzluk şekli de fiil tabanına -mA standart olumsuzluk eki getirilerek yapılmıştır.

Eski Uygur Türkçesinde pek yaygın olmayan isim-fiil kökenli -yuk / -yük biçimli geçmiş zaman kipinden de bahsedilmiştir. Karahanlı Türkçesinde öğrenilen geçmiş zaman kipinin çekimi -mIş ile yapılmaktadır. Şahısların gösterilmesinde şahıs zamirleri kullanılmıştır. Çağatay Türkçesinde öğrenilen geçmiş zaman kipi, fiil tabanına -mIş eki getirilerek yapılmıştır. Aynı zamanda öğrenilen geçmiş zaman, fiil tabanına -ğan/-gen+ kişi zamirleri getirilerek oluşturulmuştur. Yine öğrenilen geçmiş zaman için eylem tabanına + -p(dur/tur) + kişi zamirleri getirilerek de oluşturulduğu belirtilmiştir. Olumsuz çekimi için fiil kök ve gövdelerine -mA- olumsuzluk işaretleyicisi getirilmiştir.

Ali Şîr Nevâyî'nin Türkçe divanlarında öğrenilen geçmiş zaman kipinin olumsuz çekimi olarak -mA-mIş ve -mA-ğan ekiyle yapılan biçim birimler tespit edilmiştir. Aynı zamanda 1. teklik kişide bir örnek, fiil+ -ma+ -mIş+ min şeklinde

olurken bir örnek de fiil+ -ma+ -mış+ am şeklindedir. “tapmamışam” yapısı, olumsuz fiil tabanında düz-dar bir biçimde değil de düz-geniş bir şekildedir. Bu durum öğrenilen geçmiş zaman kipinde Oğuz Türkçesi etkisinin olduğunu göstermektedir. 3. teklik şahısta -mA+-ğan; -mA+ -ğandurur ekleri tanıklanmıştır. 3. teklik kişi çekiminde “körmemiştir” ve “durur aldurmağan” örnekleri -tur yapısı kullanılarak oluşturulmuştur. 3. teklik kişi çekiminde diğer örnekler -tur yapısı kullanılmadan oluşturulmuştur. Eylem tabanına + -p(dur/tur) + kişi zamirleri getirilerek de oluşturulan öğrenilen geçmiş zaman kipinin olumsuz çekimine örneklerimizde rastlanmamıştır. Bu durum divanların gerek konuları gerekse de üslup özellikleriyle ilgili olmalıdır.

Çekimli fiiller kategorisinde değerlendirilen geniş zaman kipi çekiminde 2119 yapı incelenmiştir. İncelenen divanlarda en fazla geniş zaman kipi çekimi FK’de, en az geniş zaman kipi çekimi BV’de tanıklanmıştır.

Köktürk Türkçesinde geniş zaman kipinin olumsuz şeklinin “-mAz” ekli eylem sıfatı ile onu izleyen kişi zamirinden oluştuğu ve 3. kişinin zamirsiz olduğu bilinmektedir. Eski Uygur Türkçesinde Maniheist - Budist Türk çevresi metinlerinde, olumsuz geniş zaman eklerinin olumsuz karşılığının, -mAz yerine -mAyUr şekliyle de karşılaşıldığı ifade edilmiştir. Karahanlı Türkçesinde geniş zamanın olumsuzunun -mAz ve -mAs ekleriyle yapıldığı belirtilmiştir. Şahısların gösterilmesinde daima şahıs zamirlerinin kullanıldığı, ancak çokluk 1. ve 3 şahıslarda ekleşmenin olduğu söylenmiştir. Çağatay Türkçesinde geniş zamanın olumsuz eylem tabanına + -mas/ -mes + kişi zamirleri getirilerek yapılmaktadır.

Tarihî Türk lehçelerinde olumsuz fiillerin geniş zaman çekimlerinde kullanılan biçim birimler -z veya -s’dir. Ali Şîr Nevâyî’nin Türkçe divanlarında hem -s’li hem de -z’li biçim birimlerin kullanıldığı olumsuz geniş zaman kipinde özellikle 1. teklik şahıs çekimlerinde Oğuz Türkçesinin etkisi görülmektedir. Teklik birinci kişi çekiminde olumsuzluk, “-mAs-men, -mAn, -mAn-Am, -mAm” yapıları ile dört farklı şekilde karşımıza çıkmaktadır.

Çağatay Türkçesinde geniş zaman kipi çekimi zamir kökenli kişi ekleri ile yapılmıştır. Ali Şîr Nevâyî’nin Türkçe divanlarında teklik 2. şahıs çekiminde -mAs-sin biçim birimleri geniş zamanın olumsuzunu ifade etmiştir. Teklik üçüncü şahısta -mAs / -mAz olumsuzluk işaretleyicisinin yanında -mAgUr biçim birimi de tanıklanmıştır.

Çekimli fiiller kategorisinde değerlendirilen şimdiki zaman kipi çekiminde 139 yapı incelenmiştir. İncelenen divanlarda en fazla şimdiki zaman kipi çekimi FK’de, en az şimdiki zaman kipi çekimi NŞ’de tanıklanmıştır.

Şimdiki zaman kipi, Köktürk Türkçesi, Eski Uygur Türkçesi ve Karahanlı Türkçesinde geniş zaman kipi içerisinde ifade edilmiştir. Bu durum, diğer tarihî yazı dillerinde de kısmen sürmüştür. Ancak Harezmi Türkçesinden itibaren geniş zaman ile şimdiki zaman ifadesi birbirinden ayrılmaya başlamış, şimdiki zaman geniş zamanı ifade eden eklerin dışında birtakım yapılar ile de ifade edilmeye başlanmıştır.

Çağatay Türkçesinde şimdiki zamanın kuruluşu fiil tabanına + -a/-e/-y (+dur) + kişi zamirleri eklenerek yapılır. Olumsuz şekli ise fiil tabanına +maydur+ kişi zamirleri eklenerek yapılır. Ali Şîr Nevâyî'nin Türkçe divanlarında teklik 1. şahıs çekiminde -ma+ (ydu)+min, -mA +y + min biçim birimleri olumsuz şimdiki zaman kipini ifade etmiştir. Teklik 2. kişi -mA +y + sin biçim birimi, teklik 3. kişide -mAydur, -mAydurur biçim birimleri şimdiki zaman kipinde olumsuzluk anlamı sağlamıştır. Çokluk 1. kişi şahıs çekiminde herhangi bir örnek tanıklanamamıştır. Çokluk 2. şahıs çekiminde -mA +y + siz biçim birimi, çokluk 3. kişide -me+y+dürler biçim birimi tanıklanmıştır. Ali Şîr Nevâyî'nin divanlarında 1. ve 2. kişi çekimlerinde “-dUr” eki ve “turur” yapısı çoğu zaman kullanımdan düşmüştür, 3. kişi çekimlerinde “-dUr” eki ve “turur” yapısı çoğu zaman kullanılmıştır.

Çekimli fiiller kategorisinde değerlendirilen gelecek zaman kipi çekiminde 509 yapı incelenmiştir. İncelenen divanlarda en fazla gelecek zaman kipi çekimi NŞ'de, en az gelecek zaman kipi çekimi BV'de tanıklanmıştır.

Köktürk Türkçesinde -GAy, -DAÇI ve -çI ekine -sIk eki dâhil edilerek dört türlü gelecek zaman eki görülmektedir. Köktürk Türkçesinde gelecek zamanın olumsuz şekli, -mA- olumsuzluk ekiyle yapılmıştır.

Eski Uygur Türkçesinde gelecek zaman çekimi, -gAy ve -DAÇI eki olmak üzere iki farklı şekildedir. Gelecek zamanın olumsuz çekimi -mA- olumsuzluk işaretleyicisi ile sağlanmıştır.

Karahanlı Türkçesinde gelecek zaman çekimi -ga/ -ge; -gay/ -gey ve -gu/ -gü ekleri ile yapılmıştır. Eski Türkçede sıkça kullanılan gelecek zaman eki -daçı/ -deçi ve -taçı/ -teçi eki bu dönemde az kullanılmıştır. Aynı zamanda -galır; -gelür/ -gelir ekleri ile yakın gelecek zaman çekimi yapılmıştır. Karahanlı Türkçesinde gelecek zamanın olumsuz -mA- ekiyle sağlanmıştır. Olumsuz fiil tabanlarına getirilen ek ve kişi unsuruyla ifade edilmiştir.

Harezmi Türkçesinde gelecek zaman için “-GA(y)” eki, “-gU (turur)” yapısı, “-AsI” eki ve “-IsAr” eki olmak üzere dört farklı şekilde ifade edilmiştir. Bunlardan “-GA(y)” eki ile ifade edilen gelecek zaman ifadesinin çok sık kullanıldığı belirtilmiştir.

Harezm Türkçesinde “-GA(y)” ekiyle kurulan gelecek zamanın olumsuzu “-mA-” olumsuzluk ekiyle sağlanmıştır. “-gU (turur)” yapısı ile kurulan gelecek zamanın olumsuzu, “-mA-” olumsuz ekiyle ve yok kelimesiyle olmak üzere iki farklı şekilde yapılmıştır.

Çağatay Türkçesinde iki türlü gelecek zaman eki kullanılmıştır. Asıl gelecek zaman eki olan “-gA”, “-gAy” kişi zamirleriyle çekimlenmiştir. Sıfat-fiil kökenli mutlak gelecek zaman “-gU” eki ise üzerine iyelik eki ve bazen “tur-” yardımcı fiilini de almıştır.

Ali Şîr Nevâyî’nin Türkçe divanlarında, teklik 1. kişi -mA-gAy-min, -mA-gA-min, -mA+ -ğUm (+ dur); teklik 2. kişi -mA-gAy-sin, -mA-gA-sin, -mA+ -ğU+ kişi eki; teklik 3. kişi -mA-gAy, -mA+ -ğU+ kişi eki (+ dur) biçim birimleri gelecek zamanın olumsuz çekimini karşılamıştır. Bu ekin divanlarda genellikle teklik kişi çekimlerinde kullanıldığı görülmüştür.

Ali Şîr Nevâyî’nin Türkçe divanlarında olumsuzluk basit kiplerde olduğu gibi birleşik kiplerde de çeşitli şekillerde yapılır. Birleşik çekimi, isim + yardımcı fiille kurulanlar ve fiil + zarf-fiil + yardımcı fiille kurulanlar şeklinde sınıflandırılmıştır. Bu yapılarla -mA- olumsuzluk işaretleyicisi getirilerek olumsuzluk anlamı sağlanmıştır. Olumsuzluk, birleşik çekimde de işlek bir şekilde tanıklanmıştır.

Ali Şîr Nevâyî’nin Türkçe divanlarında fiil cümlelerinin olumsuzluğunda kullanılan standart olumsuzluk eki -mA’dır. -mA- hem çekimli hem de çekimli olmayan fiillere gelmektedir.

Çalışmada çekimli olmayan fiiller 3 başlık altında incelenmiştir. Çekimli olmayan fiiller kategorisinde değerlendirilen isim-fiil ekleri ve olumsuzluk şekillerinde toplam 9 yapı incelenmiştir. İncelenen divanlarda en fazla isim-fiil ekleri ve olumsuzluk şekilleri NŞ’de, en az isim-fiil ekleri ve olumsuzluk şekilleri GS’de tanıklanmıştır. Ali Şîr Nevâyî’nin Türkçe divanlarında isim-fiil ekleri ve olumsuzluk şekillerinde -mAk ekine -mA- olumsuzluk işaretleyicisi getirilerek olumsuzluk anlamı sağlanmıştır. Diğer eklerde olumsuzluk tanıklanmamıştır.

Çekimli olmayan fiiller kategorisinde değerlendirilen sıfat-fiil ekleri ve olumsuzluk şekillerinde 93 yapı incelenmiştir. İncelenen divanlarda en fazla sıfat-fiil ekleri ve olumsuzluk şekilleri FK’de, en az sıfat-fiil ekleri ve olumsuzluk şekilleri BV’de tanıklanmıştır. Ali Şîr Nevâyî’nin Türkçe divanlarında tanıklanan olumsuz sıfat ekleri ekleri -mA-ğUr, -mA-gAn, -mAs ekleridir.

Çekimli olmayan fiiller kategorisinde değerlendirilen zarf-fiil ekleri ve olumsuzluk şekillerinde 406 yapı incelenmiştir. İncelenen divanlarda en fazla zarf-fiil ekleri ve olumsuzluk şekilleri FK’de, en az zarf-fiil ekleri ve olumsuzluk şekilleri BV’de tanıklanmıştır.

Çekimli olmayan fiiller başlığında ele aldığımız zarf-fiil eklerinin olumsuz biçim birimleri örneklerle tanıklanmıştır. Harezmi Türkçesinden itibaren -mAyIn şeklinde çok sık kullanılan yapı, Ali Şîr Nevâyî’nin divanlarında da sıklıkla kullanılmıştır. Cümleyi zaman, sebep, durum bakımından tamamlayan örnekler tespit edilmiştir. -guça / -güçe zarf-fiil eki -mA olumsuzluk işaretleyicisi ile olumsuzlaştırılmıştır. Cümleye zaman ve devamlılık anlamları katmıştır. -mAy zarf-fiil eki cümlelerin anlamını karşılıksız gerçekleşme şeklinde tamamlamıştır (bk. (GS: 18/4)). -mAstIn (burun) zarf-fiil eki örneklerinde zaman - öncelik işlevi vardır. -GAndIn (son) zarf-fiil eki, iki örnekte de cümleye sebep anlamı kazandırmıştır. -ğunça / -günce zarf-fiil eki ile esas fiilin oluşturduğu hareket arasında şarta bağlı bir anlam ilişkisinin kurulduğu söylenebilir. -künçe/ künça, fiillere “-ınca, -ıncaya kadar” anlamları katarak ölçü ve derece işlevinde kullanılmıştır. Bu işlevinin yanında -ğunça / -günce; -künça / -künçe zarf-fiil ekinin fiili zaman yönünden de tamamladığı ifade edilebilir. Ali Şîr Nevâyî’nin divanlarında zarf-fiillerin anlatım kolaylığı sağlamasının yanı sıra üstlendikleri görevlerle nasıl bir anlam zenginliği kazandırdığını belirtmek gerekir.

Çalışmanın birinci bölümünde fiillerde olumsuzluk yapısından sonra isimlerde olumsuzluk değerlendirilmiştir. İncelenen divanlarda 1633 isimlerde olumsuzluk yapısı tespit edilmiştir. En fazla isimlerde olumsuzluk GS’de, en az isimlerde olumsuzluk BV’de tanıklanmıştır.

Eski Türk dilinde isim cümleleri “*ermez*” ile olumsuzlaştırılmıştır. Ali Şîr Nevâyî’nin Türkçe divanlarında isim cümleleri düzenli olarak *i(r)mes* sözcüğü ile olumsuzlanmıştır. “*tegül*” sözcüğü tanıklanmamıştır. Aynı zamanda *i(r)mes* ögesinin birinci çokluk şahıs ve ikinci çokluk şahıs dışında bütün kişilerde çekime girdiği tanıklanmıştır. *İ(r)mes* sözcüğünün isim ve isim soylu sözcüklerden sonra gelerek isim cümlesi oluşturduğu örneklere yer verilmiştir. Yapılan taramada *i(r)mes* sözcüğünün şu şekilleri de tanıklanmıştır: ırmes mü; ırmes tur; ırmes turur; ırmes imiş/ırmes ırmış; ırmen; ırmes idi; ırmes irdi; ırmes-sin; ırmes min; imes; imes tur; imestür; imesler; imestürler; imes min; imes sin; imes idi; imes irdi; imen. İnceleme kısmında bu şekiller örneklendirilmiştir.

Olumsuzluk başlığı altında değerlendirilen olumsuzluk niceleyicilerinin, herhangi bir işaretleyici ile olumsuzlaştırılmış cümlelerin olumsuzluk derecesini arttırdığı görülmektedir. Tabloda gösterilmeyip divanlarda tespit edilen örnekler üzerinde yorum yapılmıştır. Ali Şîr Nevâyî'nin Türkçe divanlarında “*hiç, aşlā, kaç'a, hergiz, zinhār, muṭlaḳ*” belirteçleri olumsuzluk niceleyicisi olarak değerlendirilmiştir. Bu belirteçler, -mA- olumsuzluk işaretleyicisiyle işaretlenmiş yapının anlamını yoğunlaştırmıştır. Çalışmalara bakıldığında zaman “*hiç, muṭlaḳ, asla, kat'â*” sözcüklerinin yanında “*kimse*”, “*hiç kimse*” sözcükleri de olumsuzluk niceleyicisi olarak değerlendirilmiştir. “*Kimse*” sözcüğü tek başına belirsizlik anlamı vermektedir. Cümle içerisindeki kullanımına bakıldığında da belirsizliği pekiştirdiği ifade edilebilir. Bu tez kapsamında “*kimse*”, “*hiç kimse*” gibi sözcükler olumsuzluk niceleyicisi olarak değerlendirilmemiştir.

Olumsuzluk başlığı altında değerlendirilen yapıca olumlu anlamca olumsuz cümleler, edatlarla yapılan olumsuzluk şekilleri ve soru sözcükleriyle yapılan olumsuzluk şekilleri olarak sınıflandırılmıştır. Edatlarla yapılan olumsuzluk yapıları tespit edilip örneklendirilmiştir. Tabloda ayrıca gösterilmemiştir. Olumsuzluk bildiren *ne...ne* kalıbının Türklerin Farsça ile temasa geçtikleri dönemden itibaren Türkçeye yerleştiği belirtilmiştir. Özellikle 14. yy.dan itibaren Farsçadan Türkçeye yapılan çevirilerle yaygınlık kazanmıştır. Türkçenin yapısına yabancı olan *ne...ne* şekli, Türkçe ve Farsçanın yoğun ilişkilerinden dolayı Batı Türkçesinde, Çağatay Türkçesinde ve Ermeni Kıpçakçasında da görülmüştür. Ali Şîr Nevâyî'nin Türkçe divanlarında olumlu bir ifadeden sonra gelen “*ni...ni*” bağlayıcısı cümleye olumsuz bir anlam kazandırmıştır.

Soru sözcükleriyle yapılan olumsuzluk şekilleri “*ne, kim, nitkey, kaysı, niçe, niçük,*” soru sözleriyle yapılan olumsuzluklardır. Asıl görevi cümleye soru anlamı kazandırmak olan birtakım sözcükler ile sözde soru cümleleri ile yapıca olumlu bir cümlede anlamca olumsuz bir yapı ortaya çıkmıştır. Soru, tek başına bir alan çalışması gerektiren bir konudur. Divanlarda tespit edilen soru yapılarının sadece olumsuzluk kavram alanı içindeki yeri değerlendirilmiştir.

Olumsuzluk başlığı altında değerlendirilen yapıca olumsuz anlamca olumlu cümleler, aldıkları eklere göre biçim bilimsel düzeyde olumsuz cümleler, sözcüklerin cümledeki dizilişlerine göre söz dizimsel düzeyde olumsuz cümleler şeklinde sınıflandırılmıştır. Söz dizimsel düzeyde soru sözcükleriyle olumlu bir anlam oluşturmuştur. “*ni için*”, “*niçe*”, “*ni*”, “*niçük*” soru zarfıyla kurulan ve “*kaysı*” soru zamiriyle kurulan olumsuz yapılar, kendisinden sonra gelen sözcüğe olumlu bir anlam

kazandırmıştır ve aslında cevap beklemeyen bir soru cümlesi oluşturmuştur. Biçim bilimsel düzeyde -mI soru kalıbıyla olumlu bir anlam oluşmuştur.

Olumsuzluk başlığı altında değerlendirilen çift olumsuz yapılar, bir ifadeyi sıradanlıktan kurtarıp aynı zamanda söylenilenlerin etkisini arttırmak için başvurulmuş bir yol olmuştur. Çift olumsuz yapıyla olumlu bir anlam ifade edilmiştir.

Taranan metinlerde “İki Olumsuzluğun Olumlu Anlam İfade Ettiği Çift Olumsuzluklar” başlığı altında ele alınan “yok” sözcüğünden sonra tekrar yok sözcüğünün kullanılması ile olumlu bir yapı elde edilmiştir. +sIz ekinden sonra i(r)mes ve nâ ekinden sonra i(r)mes sözcüğünün kullanılması ile yapı olumlu hale gelmiştir.

“Birleşik Cümle Şeklinde Düşünülp İki Olumsuz Bulunduran Beyitlerde Çift Olumsuzluklar” başlığı altında -mA olumsuzluk işaretleyicisinden sonra tekrar -mA olumsuzluk işaretleyicisinin kullanılması ile olumlu bir yapı elde edilmiştir. Bir örnekte -mA olumsuzluk işaretleyicisinden sonra “yok” sözcüğü gelirken bir örnekte de “i(r)mes” sözcüğünden sonra -mA olumsuzluk işaretleyicisi getirilerek olumlu bir yapı sağlanmıştır.

“Soru Unsuru ile Kurulan Çift Olumsuzluklar” başlığı altında değerlendirilen yapıda -mA- + soru unsuru = olumlu; yok + soru unsuru= olumlu; irmes + soru unsuru= olumlu bir yapıya çevrilmiştir. -mU bir olumsuz gibi işlev görmüş, bunun sonucunda iki olumsuzun birbirini iptal etmesi gibi -mA- ve -mU birlikte bir çift olumsuzluk anlamı vermiştir. Aynı şekilde “yok” soru sözcüğü ve “irmes” ile -mU soru sözcüğünün bir arada kullanımı ile olumlu bir anlam sağlandığı görülmektedir.

İki bölümden oluşan çalışmanın ikinci bölümünde isim cümlelerinde yokluk şekilleri incelenerek sınıflandırılmıştır. Eklerle yapılan yokluk şekillerinde 1.973 yapı, cümle düzeyinde yokluk şekillerinde 1737 yapı incelenmiştir.

Eklerle yapılan yokluk şekilleri 4 başlık altında değerlendirilmiştir. İncelenen divanlarda +sIz eki ile kurulan yokluk şekilleri en fazla GS’de, en az FK’de görülmüştür. Bî- eki ile kurulan yokluk şekilleri en fazla FK’de, en az NŞ’de görülmüştür. Nâ- eki ile kurulan yokluk şekilleri en fazla BV’de, en az NŞ’de görülmüştür. Lâ- eki ile kurulan yokluk şekilleri en fazla FK’de, en az GS’de görülmüştür.

“+sIz” ekinin Eski Türkçe Dönemi metinlerinden itibaren hem düz hem yuvarlak ünlülü şekillerini görmek mümkündür. Çağatay Türkçesi Dönemi’nde ekin sadece dar ünlülü şekillerinin geçtiği görülmektedir. Ali Şîr Nevâyî’nin Türkçe divanları üzerine yapılan incelemede “+sIz” şekli GS’de 65, NŞ’de 42, BV’de 42,

FK'de 46 olarak saptanmıştır. Aynı zamanda bu metinlerde 3 tane “+suz” eki tanıklanmıştır. “+suz” eki NŞ'de tanıklanıp diğer divanlarda tespit edilememiştir. Bu durumun metnin orijinalini de göremediğimiz için yazarın okuyuşuna bağlı olduğunu söylemek mümkündür. Bu yüzden bu örneklere ihtiyatla yaklaşılması gerekmektedir. Nevâyî'nin divanları üzerine yaptığımız incelemede isimlere gelen “+sIz” ekinin sayısı 429 olarak tanıklanmıştır. Arapça unsurlardan “bî” ön ekin sayısı 822, Farsça “nā” ön ekin sayısı 684, Arapça “lā” olumsuzluk edatının sayısı 38 olarak tanıklanmıştır. Aynı metinlerde “+sIz” ekinin işlevindeki Arapça Farsça unsurlarla yapılan olumsuz yapıların çok daha fazla olduğu görülmektedir.

Olumsuzluk şekilleri üzerine yapılmış diğer çalışmalara bakıldığında genellikle “yok” sözcüğü ve “+sIz” eki ile oluşturulmuş yapılar olumsuzluk kategorisi içerisinde değerlendirilmiş. Biz çalışmamızda fiillerde olumsuzluk işaretleyicisi “-mA” ve isim cümlelerinde olumsuzluğu sağlayan “(ir)mes” yapısını olumsuzluk içerisinde, “yok” ve “+sIz” yapısını yokluk şekilleri içerisinde değerlendirdik. İsimden isim yapım eki olan “+sIz” ekine zıtlık ya da yokluk kastetmiş olsa da olumsuzluk eki denilmesi uygun değildir. “+sIz” eki, isimlerden zıtlık, yokluk ve bulunmama ifade eden isimler yapmaya yarayan bir ektir.

Cümle düzeyinde yokluk şekillerinde 1737 yapı tespit edilmiştir. İncelenen divanlarda en fazla isim cümlelerinde yokluk şekilleri NŞ'de, en az isim cümlelerinde yokluk şekilleri GS'de görülmüştür. “Yok” sözcüğü Türkçenin en eski metinlerinde bugünkü şekliyle görülmüştür. Ali Şîr Nevâyî'nin Türkçe divanlarında isim cümleleri düzenli olarak “yok” sözcüğü ile sağlanmıştır. Yapılan taramada “yok” sözcüğünün şu şekilleri de tanıklanmıştır: yok tur; yok mu; yok mu dur; yok mu durur; yok turur; yoksa; yok ise; yok irse; yokmuş; yok irmiş; yok imiş; yok sin; yok idi; yok irdi; yok irür. İnceleme kısmında bu şekiller örneklendirilmiştir. Sonuç kısmında yok sözcüğünün genel toplamı verilmiştir.

İsim cümlelerinin yokluk şekilleri şahsa göre çekimlenmiştir. Ali Şîr Nevâyî'nin Türkçe divanlarında isimleri yüklem yapmak için “ir-” ve “tur-” fiillerinden yararlanılmıştır. “yok” sözcüğüne eklenen i- kopula *yok i(r)di, yok idi; yok i(r)miş, yok imiş, yokluğdın irür* yapılarını karşılamıştır, bunun yanında bir örnekte *yokmuş* şeklinde *yok* sözcüğüne i- kopula olmadan eklendiği görülmektedir. Geniş zaman üçüncü teklik kişide genellikle ya doğrudan “yok” ya da “yok tur/ turur” gelerek isim cümlelerinde yokluk anlamı sağlanmıştır. Geniş zamanın üçüncü kişisi için “yok” sözcüğünden sonra “ir-” fiilinden çok “tur-” fiilinin kullanım sıklığının fazla olduğu görülmektedir.

Tüm bu olumsuzluk ve yokluk değerlendirmeleri sonucunda birleşik zamanlı gelecek zaman kipi çekiminde tespit edilen “yitkürmegey irdi, ayrılmagay irdi, kiçmegey irdi, ötmegey irdi” örnekleri elde ettiğimiz kayda değer şekillerdendir:

Köñül bir aynı istey bardı cān qaldı ölüm hālī

Bu dem **ayrılmağay irdi** bu qatıq yolda kāş andın (NŞ: 495/7)

“Gönül bir ay yüzlüyü ister. Bundan dolayı can gitti, sadece ölüm hali kaldı. Keşke bu acımasız yolda bu zamanda ayrılmasaydı.”

Yukarıdaki beyit dikkate alındığında “*ayrılmağay irdi*” yapı olarak gelecek zamanın hikâyesini karşılamaktadır. Ancak beyitte yapının gerektirdiği asıl anlam ile ortaya çıkan anlam aynı değildir. Ortaya çıkan anlam “*keşke ayrılmasaydı*” anlamını karşılamaktadır. Eckmann’da mutlak gelecek zamanın hikâyesi olarak değerlendirilen yapı “-ğum irdi” şeklindedir. Aynı zamanda mutlak gelecek zamanın şartı “-ğum bolsa” şeklinde değerlendirilmiştir (2017: 129). “*yitkürmegey irdi, ayrılmagay irdi, kiçmegey irdi, ötmegey irdi*” örneklerinin yapı olarak aynı ancak anlam farklılığı yaratıyor olması oldukça kayda değer olarak görülmüştür.

Orijinal olarak değerlendirebileceğimiz diğer yapı “*tınmağur*” örneğidir. -ğur/-gür- bir ettirgenlik ekidir. Metinde tespit edilen örneklerde yüklem görevinde karşımıza çıkmaktadır. Fiile eklenen -mA- olumsuzluk eki üzerine -ğur eki getirilerek geniş zamanın olumsuzu sağlanmıştır. Aşağıda verilen örnekte bu işlevi açıkça görülmektedir:

Her quruq şāh oldı deşt üzre şabādın hulle-pūş

Tınmağur cismim cünün vādīsīde ‘uryan henüz (GS: 215/3)

“Her kuru dal çölün üstündeki bahar rüzgârından güzel giysiler giydi. Bedenim aşk vadisinde şimdi çıplak durmaz.”

Ayrıca, teklik 3. kişide bir örnekte karşımıza çıkan “imes” tek başına olumsuzluk anlamı vermiştir. Aynı zamanda teklik 3. kişi birleşik geniş zaman kipi çekiminde şiir olduğu için yapının devrik bir şekilde kurulduğu örnekler tespit edilmiştir.

Eski Türkçede olumsuzluk ve yokluk niceleyicileri *arıtı*, *idi* ve *neng* sözcükleri ile yapılmıştır. Uygur Türklerinden kalan metinlerde olumsuzluk ve yokluk niceleyicisi olarak büyük ölçüde *arıtı*, *idi* ve *neng* sözcüklerinin kullanılmasının yanında Farsça *hiç* sözcüğüne de rastlanıldığı ifade edilmiştir. Aynı zamanda ilk İslamî Türkçe metinlerde *arıtı*, *idi*, *neng* sözcüklerinin yanında dâhil olunan kültürel çevrenin etkisiyle Arapça ve Farsçadan ödünçlenmiş olumsuzluk ve yokluk niceleyicilerine de rastlanılmıştır (Ağca, 2010: 210). Eski Türkçede tümüyle Türkçe sözcüklerle yapılan bu tür yapıların

hiçbirinin Nevayi’de olmadığı görülmüştür. Ali Şîr Nevayi’nin Türkçe divanlarında tanıklanan olumsuzluk ve yokluk niceleyicileri “*hiç, aşlâ, kaç’a, hergiz, zinhâr, muṭlak*” sözcükleridir. Nevayi’de bu tür yapıların tümüyle Arapça Farsça sözcüklerle karşılandığı görülmektedir. Bu verilerden yola çıkılarak Eski Türkçedeki bu gramerleşmiş sözcükler yerine Çağatay Türkçesinde “*yok yok yok*” sözcüğünün tekrarı dışında tümüyle Arapça ve Farsçadan alınmış sözcüklerin tercih edilip yaygınlaştığını söyleyebiliriz.

Aynı zamanda bu bağımsız sözcüklerin yanında, aynı kelimenin tekrarıyla kurulan yokluk niceleyicisi yapısında “*yok yok yok*” sözcüğünün tekrar edilmesiyle anlamın kuvvetlendirildiği görülmektedir:

“Hecrinde minin şabrıma cüz’ nokşân yok/ Könlüm ara ğayr-ı nâle vü efgân yok / Cânımğa hayât ümîdi ḥod imkân yok / **Yok yok yok** şabr yok köñül yok cân yok (GS: 809)” “*Senin ayrılığında sabrımnda bir parça noksanlık yok. Gönlümde ne bir inleme ne de dert var. Canıma hayat ümidi asla yok. Yok, yok, yok, sabır yok, gönül yok, can yok.*” Aynı kelimenin tekrarıyla kurulan yokluk niceleyicisi örneğine bakıldığı zaman, ana cümleyi oluşturan “*yok*” sözcüğünün yanında “*yok yok yok*” sözcüğü yokluk niceleyicisi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Araştırmacıların çalışmalarında görüldüğü üzere bir dil bilgisi kategorisi olarak değerlendirilen olumluluk olumsuzluğun, aynı zamanda duygulara, sezgilere hitap eden duyuşsal bir boyuta da sahip olduğu ifade edilir. Olumsuzluk, sadece belirli morfolojik yapılarla değil; farklı gramatik yapılar, sözcük çağrışımları, sözcüklerin oluşturdukları söz öbekleri ile de gösterilir. Ali Şîr Nevâyî’nin Türkçe divanlarında “Sözlüksel Anlamda Yokluk Şekilleri”nde yokluk ifade ettiği düşünülen kelimelerin tüm cümleyi etkilediği görülmüştür. Bu kelimeler, cümle içerisinde herhangi bir öge olarak karşımıza çıkmaktadır. Sözlüksel anlamda yokluğu ifade ettiği düşünülen kelimeler cümlenin tamamını etkileyerek metin içinde yokluk anlamını korumuştur.

Ali Şîr Nevâyî’nin Türkçe divanlarında “*yok*” sözcüğünün art arda tekrar edildiği örnekler bulunmaktadır. Bu örneklerle bakıldığı zaman “*yok yok*” sözcüğü, durumun gerçekleşmediğini, olmadığını belirtmektedir. Aynı zamanda “*yok*” sözcüğü yerine Arapçadan dilimize girmiş olan “*hayır*” sözcüğünü kullanmak anlam açısından herhangi bir farklılık ya da eksikliğe yol açmamaktadır. “*Hayır*” anlamında “*yok*” sözcüğü, yadsımayı işaretleyen yapıdadır. Karşılıklı konuşmaya ait durumlarda bir söylem ifadesi olarak değerlendirdiğimiz yadsımayı ifade eden “*yok*” sözcüğü, arkasından gelen “*yok*” sözcükleri ile olumsuzluğu pekiştirme işlevine sahiptir.

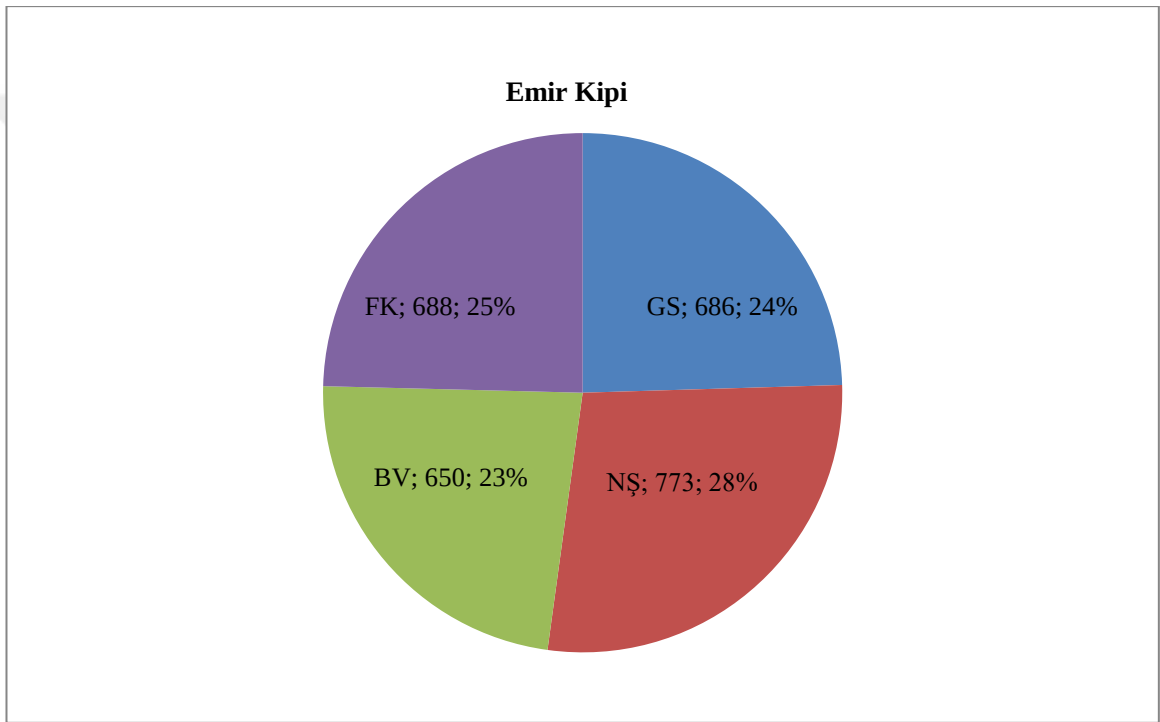
Olumsuzluk ve yokluk yapılarına bakıldığında bir kullanım bilinçaltı olduğunu söylemek gerekir. Nevâyî'nin ifade biçimine, dikkat çektiği duruma göre bu yapılar metnin bağlamından daha iyi anlaşılmaktadır. Metin, şiir türünde bir eser olduğu için ifade edilen yapı ile anlam arasında çıkarımlar farklılık gösterebilmektedir. Elbette ki bu durumun, şiirin duygu ve düşünce dünyamızı farklı bir şekilde etkilemesiyle oluştuğu söylenebilir. Özellikle çift olumsuz yapılar ve olumsuzluk niceleyicilerinde anlatı metinlerinde yapılan çıkarımların benzerine ulaşmak zorlaşmaktadır. Nevâyî'nin dili işlemesindeki kıvraklığı ve metnin şiir türünde olması nedeniyle olumsuzluk ve yokluk yapılarını yorumlarken hassasiyetimizi ortaya koyduğumuzu belirtmek yerinde olacaktır.

TABLO VE GRAFİKLER

Tablo 1. İstek/ Emir Kipi Çekimi

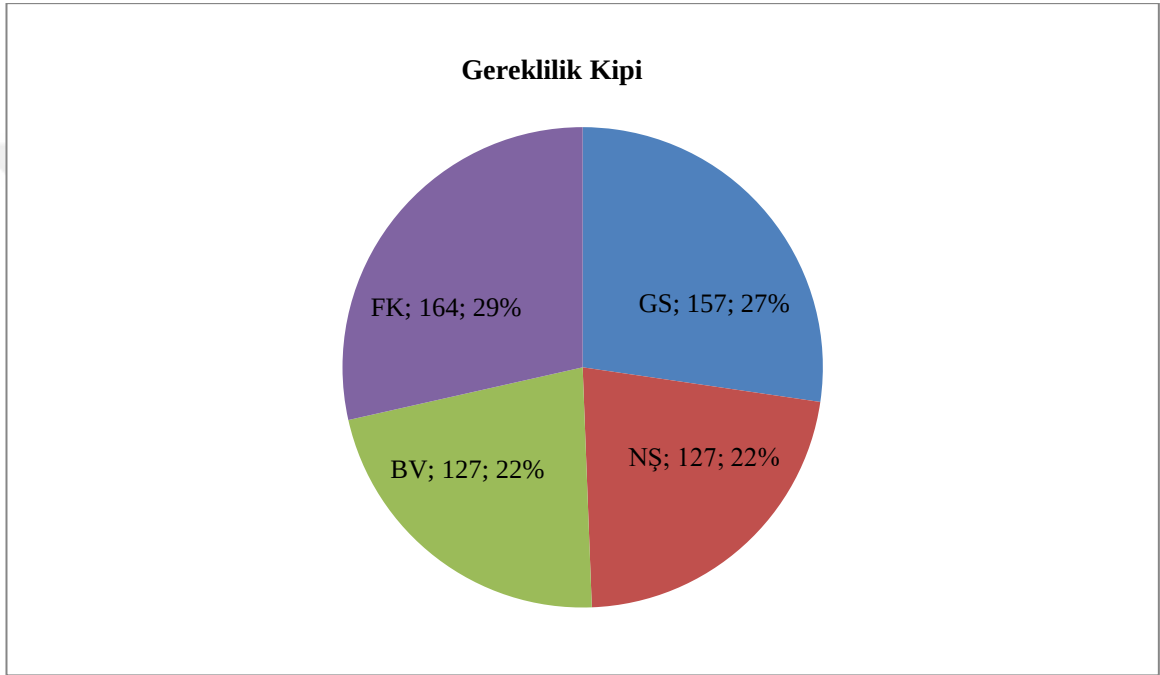
İstek/ Emir Kipi	Sayı	Oran
GS	686	25
NŞ	773	29
BV	650	24
FK	688	25
Toplam	2797	100

Grafik 1. İstek/ Emir Kipi Çekimi Dağılımı

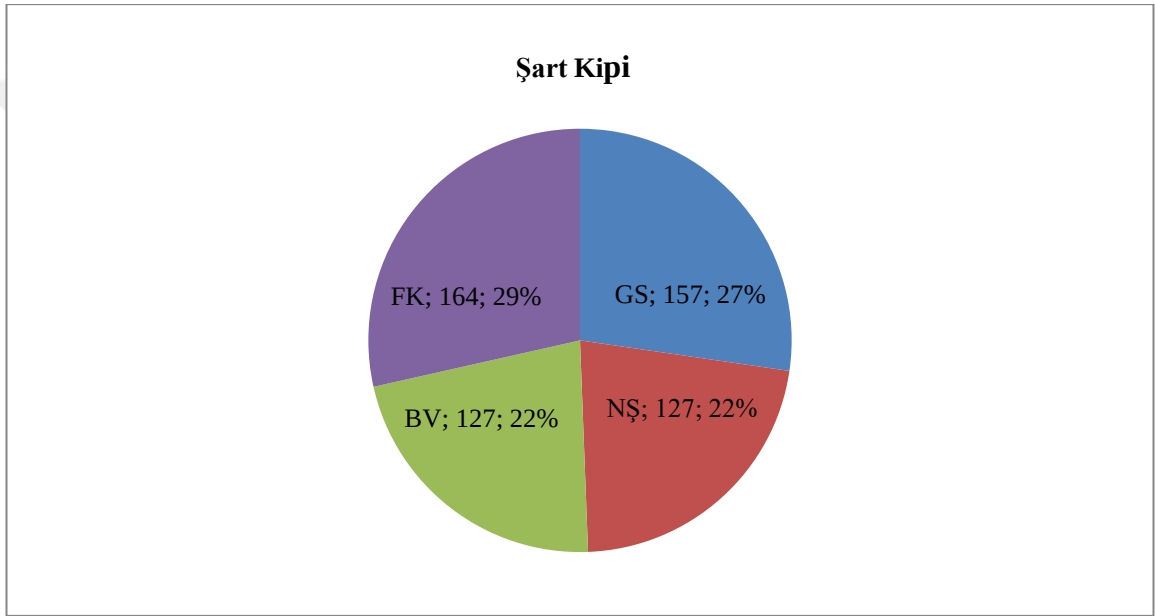
Tablo 2. Gereklilik Kipi Çekimi

Gereklilik Kipi	Sayı	Oran
GS	3	37
NŞ	2	25
BV	2	25
FK	1	13
Toplam	8	100

Grafik 2. Gereklilik Kipi Çekimi Dağılımı

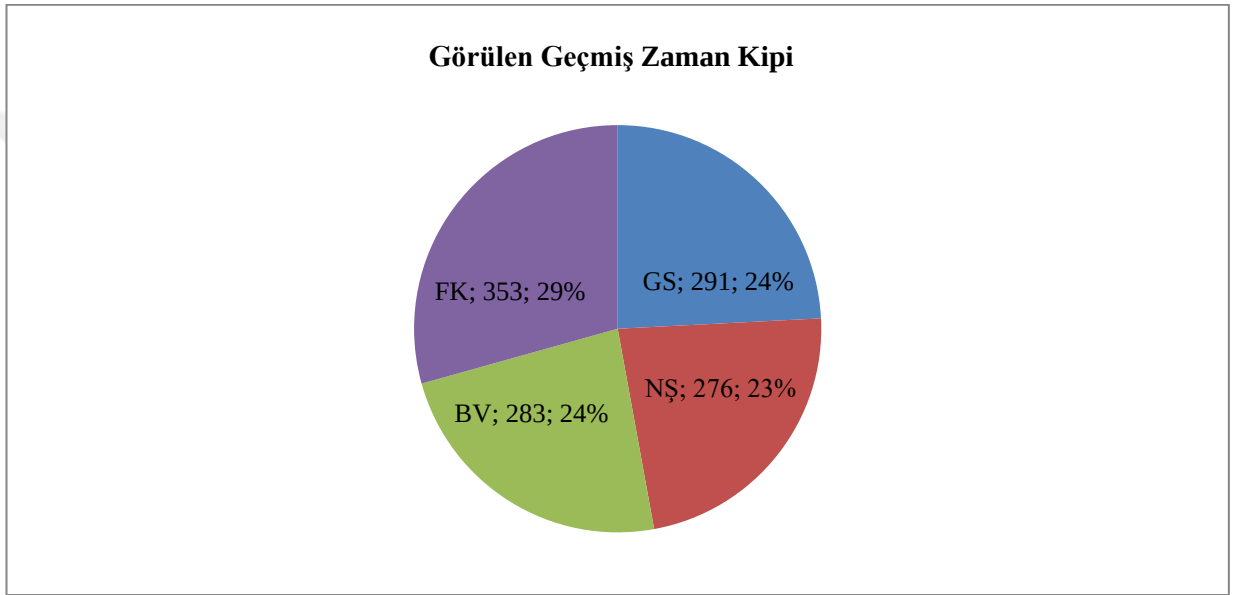
Tablo 3. Şart Kipi Çekimi

Şart Kipi	Sayı	Oran
GS	157	27
NŞ	127	22
BV	127	22
FK	164	29
Toplam	575	100

Grafik 3. Şart Kipi Çekimi Dağılımı

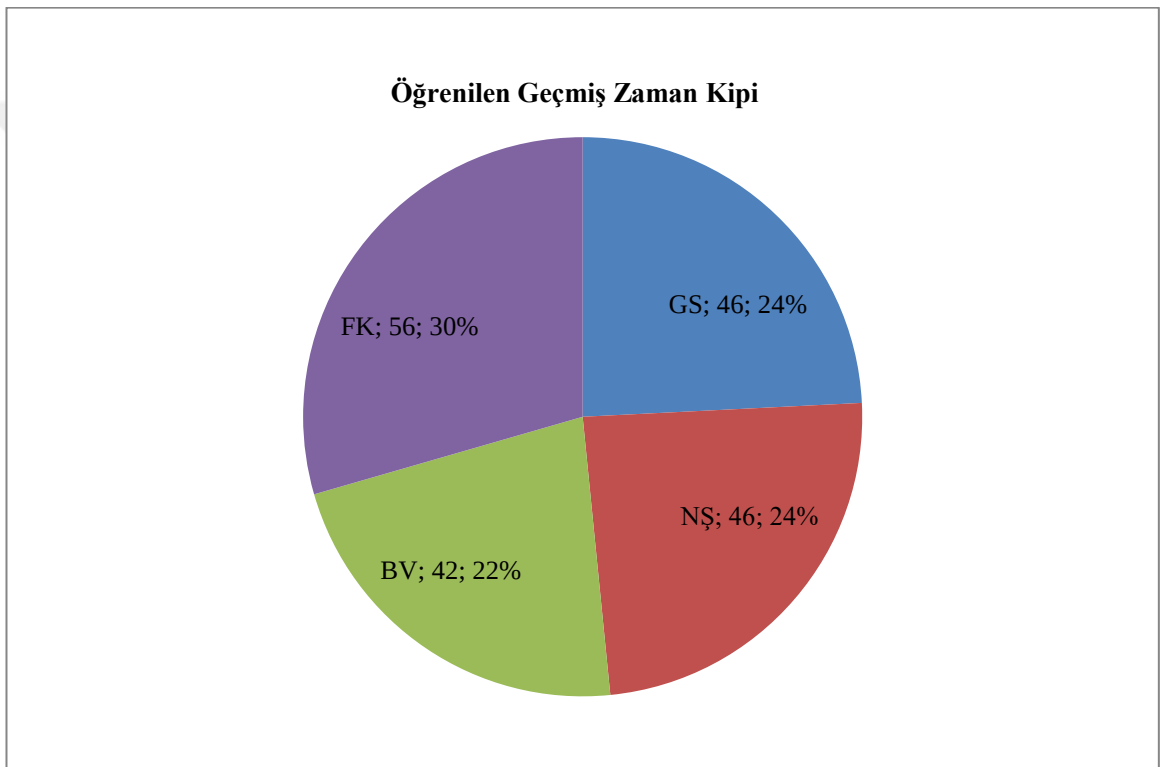
Tablo 4. Görülen Geçmiş Zaman Kipi Çekimi

Görülen Geçmiş Zaman	Sayı	Oran
GS	291	24
NŞ	276	23
BV	283	24
FK	353	29
Toplam	1203	100

Grafik 4. Görülen Geçmiş Zaman Kipi Çekimi Dağılımı

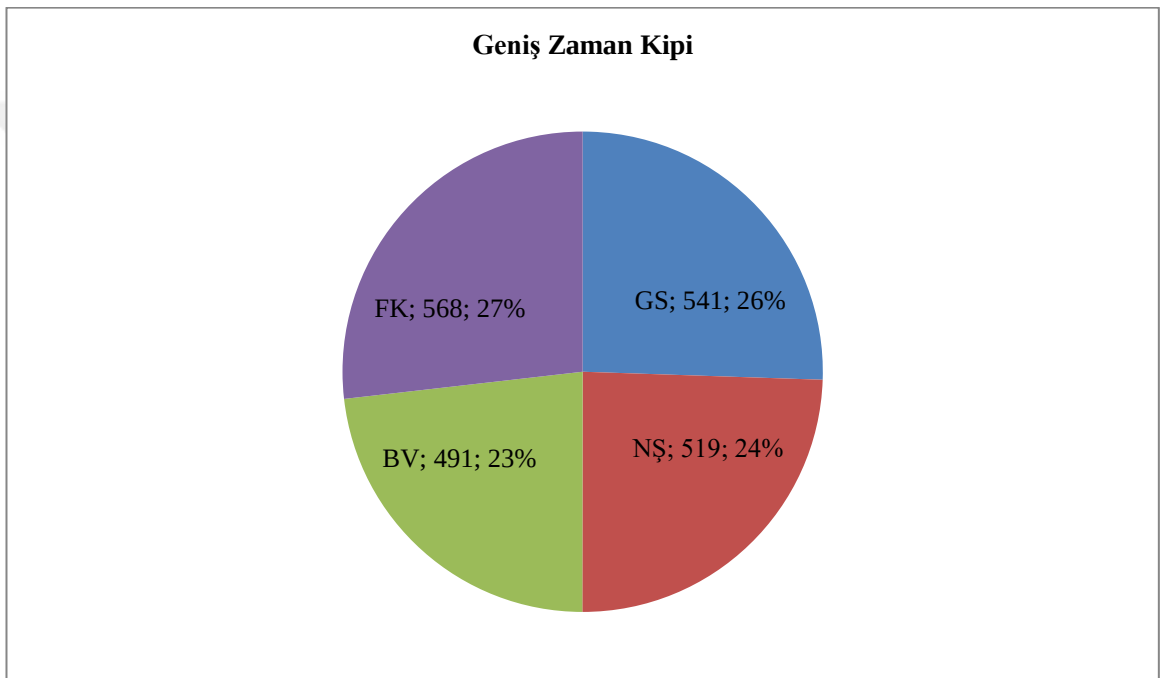
Tablo 5. Öğrenilen Geçmiş Zaman Kipi Çekimi

Öğrenilen Geçmiş Zaman	Sayı	Oran
GS	46	24
NŞ	46	24
BV	42	22
FK	56	30
Toplam	190	100

Garfik 5. Öğrenilen Geçmiş Zaman Kipi Çekimi Dağılımı

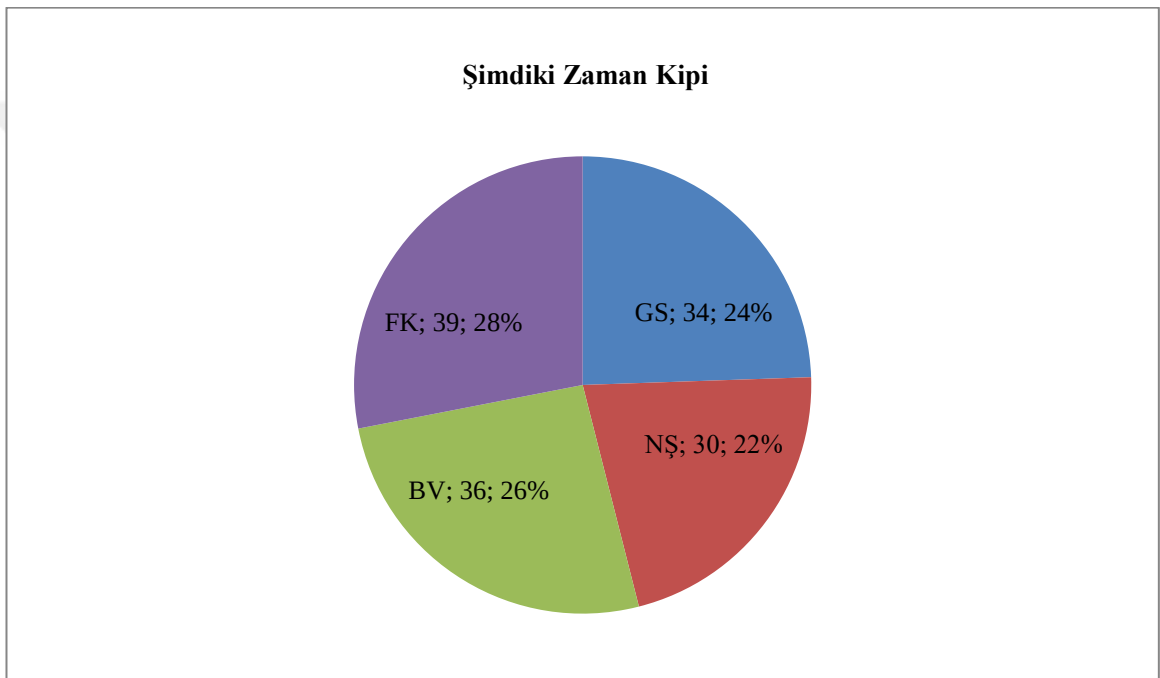
Tablo 6. Geniş Zaman Kipi Çekimi

Geniş Zaman	Sayı	Oran
GS	541	26
NŞ	519	24
BV	491	23
FK	568	27
Toplam	2119	100

Grafik 6. Geniş Zaman Kipi Çekimi Dağılımı

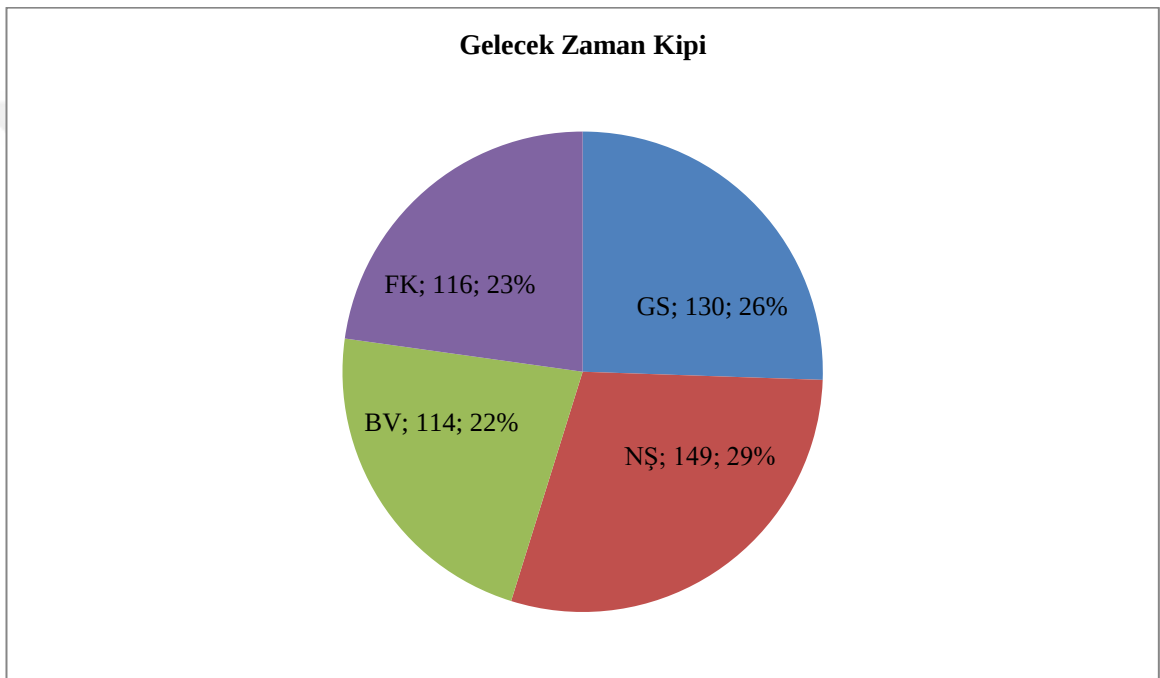
Tablo 7. Şimdiki Zaman Kipi Çekimi

Şimdiki Zaman	Sayı	Oran
GS	34	24
NŞ	30	22
BV	36	26
FK	39	28
Toplam	139	100

Grafik 7. Şimdiki Zaman Kipi Çekimi Dağılımı

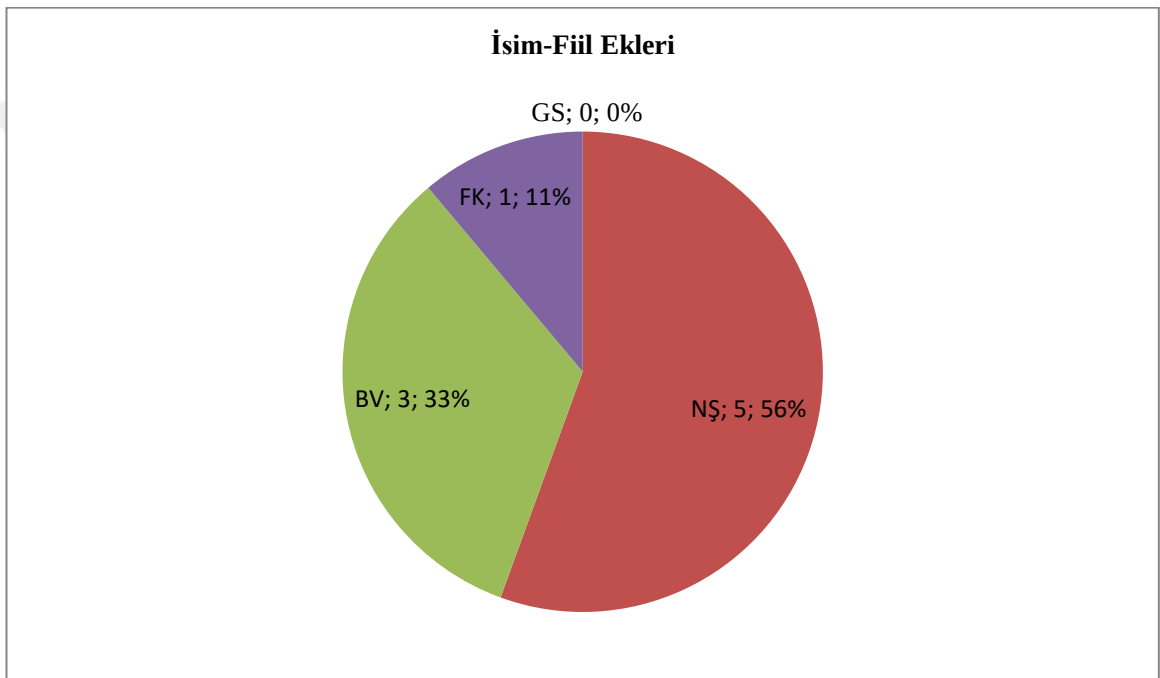
Tablo 8. Gelecek Zaman Kipi Çekimi

Gelecek Zaman	Sayı	Oran
GS	130	26
NŞ	149	29
BV	114	22
FK	116	23
Toplam	509	100

Garfik 8. Gelecek Zaman Kipi Çekimi Dağılımı

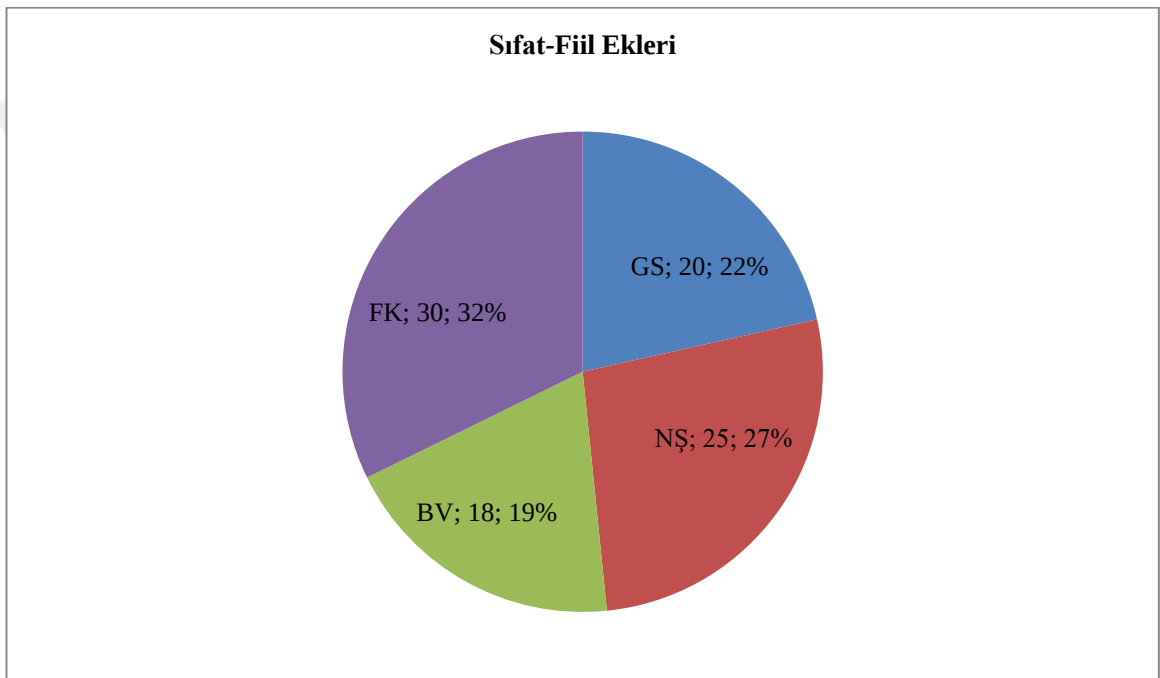
Tablo 9. İsim-Fiil Ekleri ve Olumsuzluk Şekilleri

İsim- Fiil Ekleri	Sayı	Oran
GS	0	0
NŞ	5	54
BV	3	33
FK	1	11
Toplam	9	98

Grafik 9. İsim-Fiil Ekleri ve Olumsuzluk Şekilleri Dağılımı

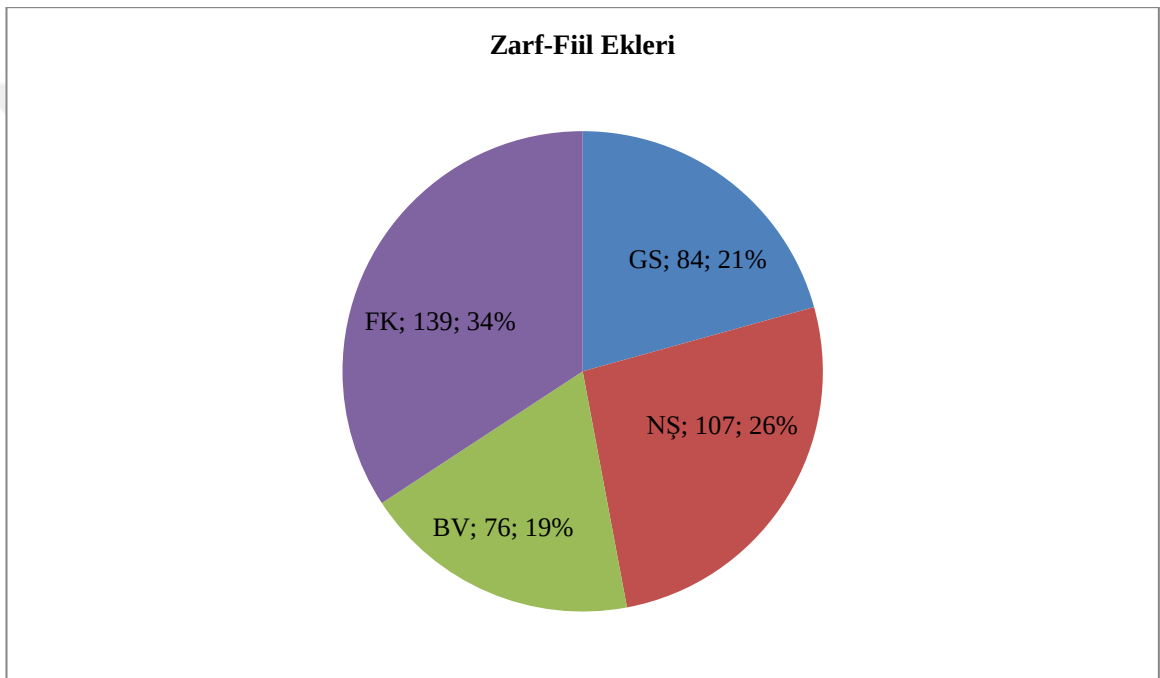
Tablo 10. Sıfat-Fiil Ekleri ve Olumsuzluk Şekilleri

Sıfat- Fiil Ekleri	Sayı	Oran
GS	20	22
NŞ	25	27
BV	18	19
FK	30	32
Toplam	93	100

Grafik 10. Sıfat-Fiil Ekleri ve Olumsuzluk Şekilleri Dağılımı

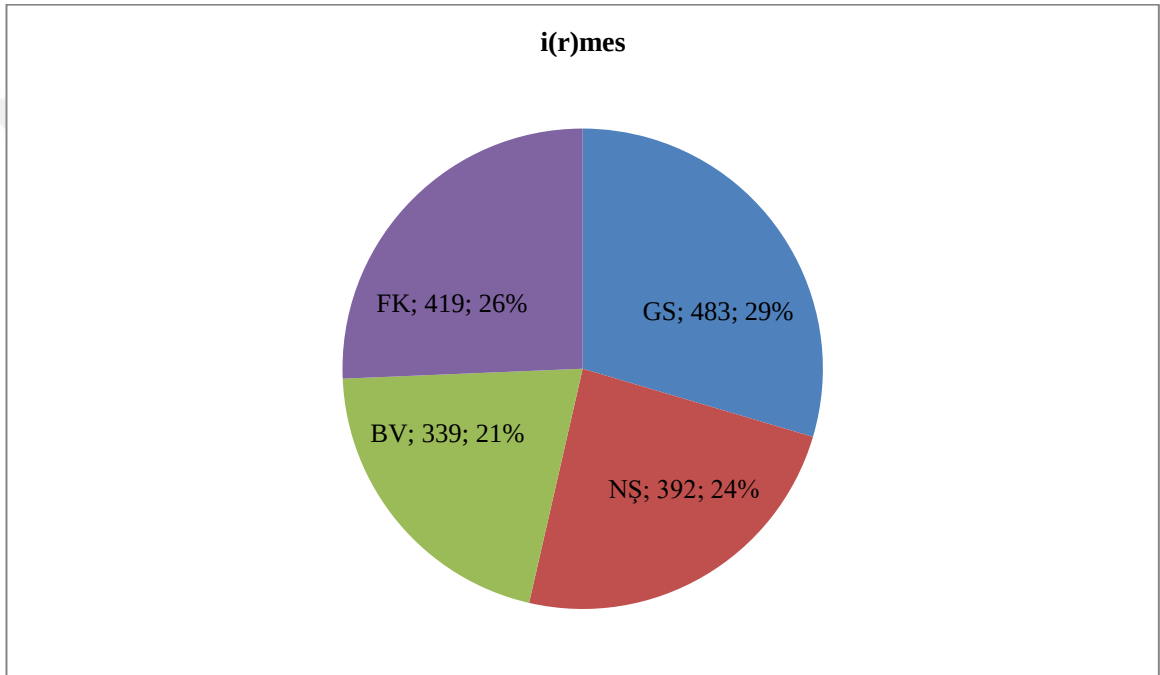
Tablo 11. Zarf-Fiil Ekleri ve Olumsuzluk Şekilleri

Zarf- Fiil Ekleri	Sayı	Oran
GS	84	21
NŞ	107	26
BV	76	19
FK	139	34
Toplam	406	100

Grafik 11. Zarf-Fiil Ekleri ve Olumsuzluk Şekilleri Dağılımı

Tablo 12. İsimlerde Olumsuzluk Şekilleri: *i(r)mes*¹⁷

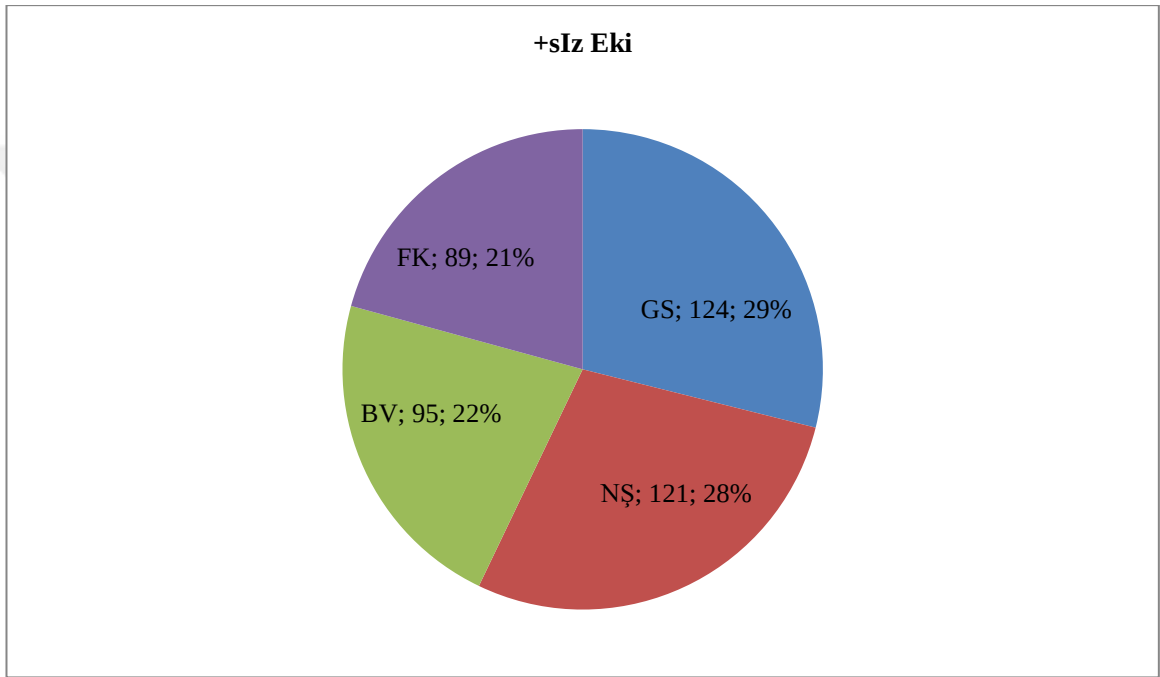
İ(r)mes	Sayı	Oran
GS	483	29
NŞ	392	24
BV	339	21
FK	419	26
Toplam	1633	100

Grafik 12. İsimlerde Olumsuzluk Şekilleri Dağılımı: *i(r)mes*

¹⁷ Ali Şîr Nevâyî'nin Türkçe divanlarında isim cümleleri düzenli olarak *i(r)mes* sözcüğü ile olumsuzlanmıştır. Yapılan taramada *i(r)mes* sözcüğünün şu şekilleri de tanıklanmıştır: ırnes mü; ırnes tur; ırnes turur; ırnes imiş/ırnes irmiş; ırnen; ırnes idi; ırnes irdi; ırnes-sin; ırnes min; imes; imes tur; imestür; İmesler; imestürler; imes min; imes sin; imes idi; imes irdi; imen. İnceleme kısmında bu şekiller örneklendirilmiştir. Sonuç kısmında *i(r)mes* sözcüğünün genel toplamı verilmiştir.

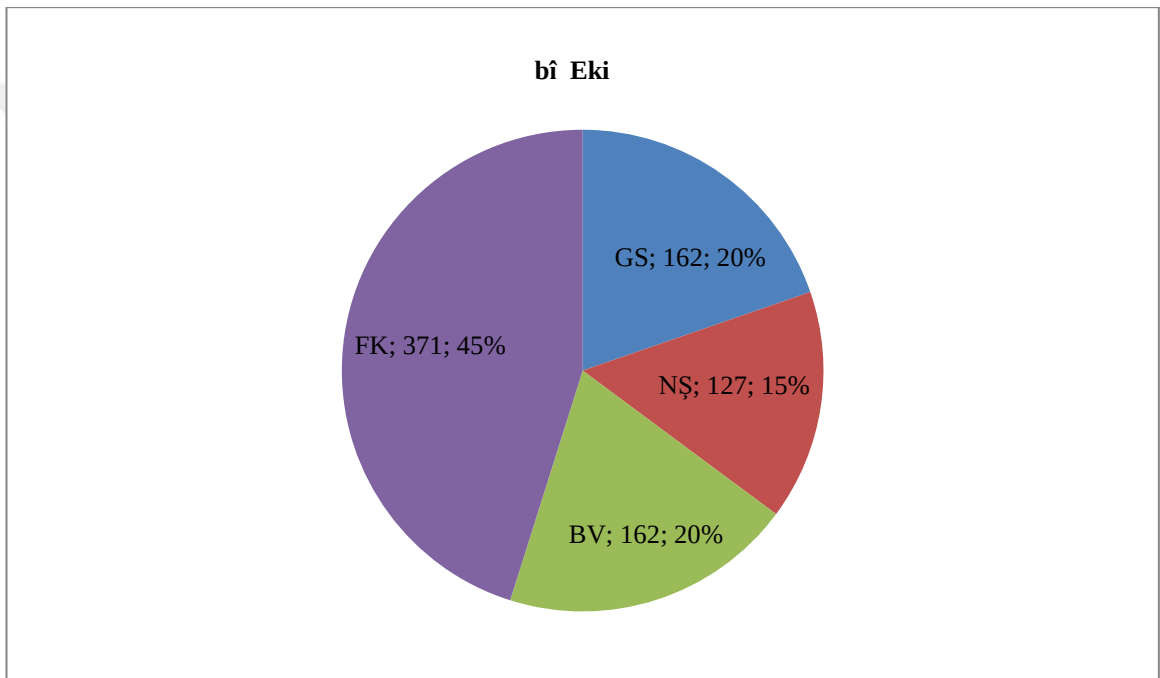
Tablo 13. İsimlerde Yokluk Şekilleri: +sIz

+sIz	Sayı	Oran
GS	124	29
NŞ	121	28
BV	95	22
FK	89	21
Toplam	429	100

Grafik 13. İsimlerde Yokluk Şekilleri Dağılımı: +sIz

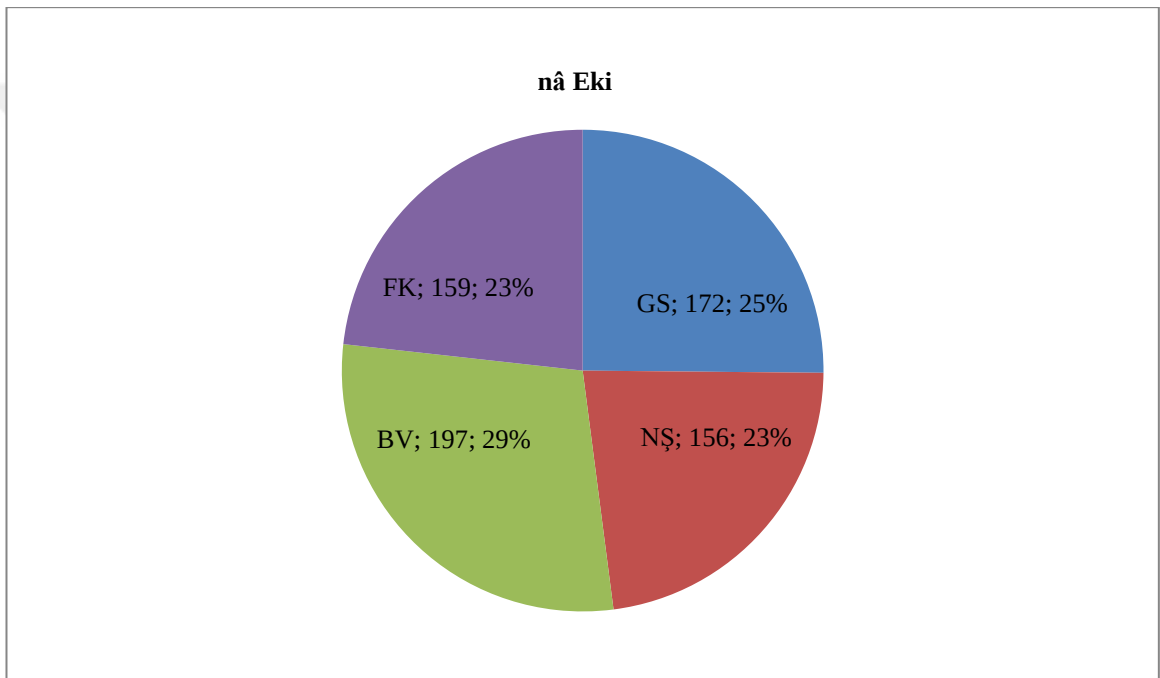
Tablo 14. İsimlerde Yokluk Şekilleri: bî

bî	Sayı	Oran
GS	162	20
NŞ	127	15
BV	162	20
FK	371	45
Toplam	822	100

Grafik 14. İsimlerde Yokluk Şekilleri Dağılımı: bî

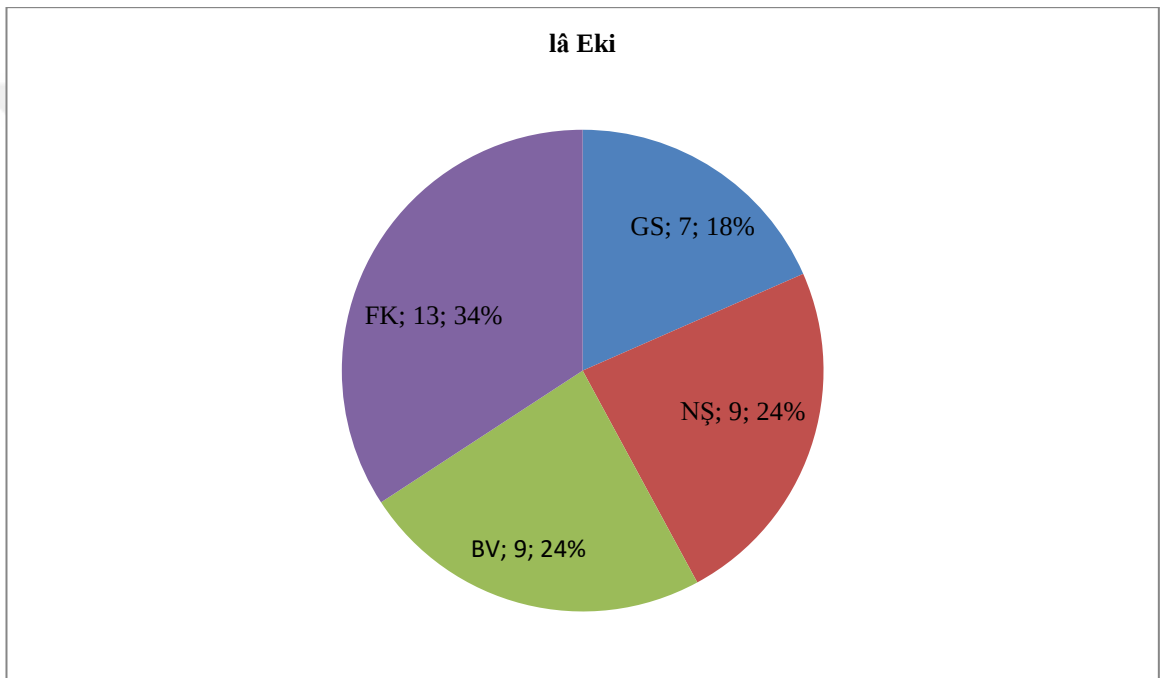
Tablo 15. İsimlerde Yokluk Şekilleri: nâ

nâ	Sayı	Oran
GS	172	25
NŞ	156	23
BV	197	29
FK	159	23
Toplam	684	100

Grafik 15. İsimlerde Yokluk Şekilleri Dağılımı: nâ

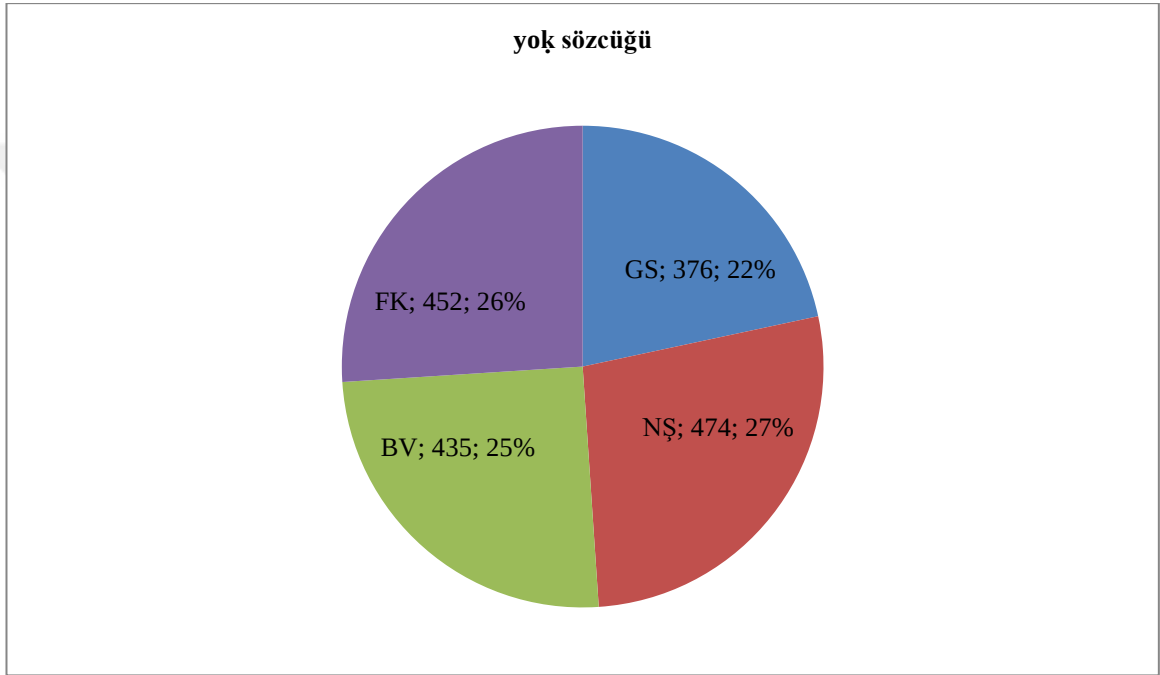
Tablo 16. İsimlerde Yokluk Şekilleri: lâ

lâ	Sayı	Oran
GS	7	18
NŞ	9	24
BV	9	24
FK	13	34
Toplam	38	100

Grafik 16. İsimlerde Yokluk Şekilleri Dağılımı: lâ

Tablo 17. İsim Cümlelerinde Yokluk Şekilleri: yok¹⁸

yok	Sayı	Oran
GS	376	22
NŞ	474	27
BV	435	25
FK	452	26
Toplam	1737	100

Grafik 17. İsimlerde Cümlelerinde Yokluk Şekilleri Dağılımı: yok

¹⁸ Ali Şîr Nevâyî'nin Türkçe divanlarında isim cümlelerinde yokluk anlamı düzenli olarak *yok* sözcüğü ile sağlanmıştır. Yapılan taramada *yok* sözcüğünün şu şekilleri de tanıklanmıştır: yok tur; yok mu; yok mu dur; yok mu durur; yok turur; yoksa; yok ise; yok irse; yokmış; yok irmiş; yok imiş; yok sin; yok idi; yok irdi; yok irür. İnceleme kısmında bu şekiller örneklendirilmiştir. Sonuç kısmında *yok* sözcüğünün genel toplamı verilmiştir.

KAYNAKÇA

- Abtekin, F., Solak Sağlam, M. (2022). “Kuzeydoğu Türk Lehçelerinde +sIz Fonksiyonunda Kullanılan Yapılar”, *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRKCLAD)*, 6/2. s. 391-404.
- Acarlar, K. (1970). “Mi” Ekinin Türlü Kullanışları”, *Türk Dili Dergisi*, C. XXII, S. 277, s. 358- 363.
- Ağca, F. (2010). *Budist Türk Çevresi Metinlerinde Olumsuzluk ve Yokluk Şekilleri*, TKAE Yay., Ankara.
- Ağca, F. (2015). “Eski Türkçede Varlık ve Yokluk İşaretleyicilerinin (ba:r, yo:k) Gramerleşme Süreçleri”, *Dil Araştırmaları*, S. 16, s. 83-101.
- Ağca, F. (2006). *Eski Uygur Türkçesiyle Yazılmış Eserlerin Ses ve Şekil Özelliklerine Göre Tarihlendirilmesi*, (Basılmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Aksan, D. (1982). *Her Yönüyle Dil, Ana Çizgileriyle Dilbilim*, TDK Yay., Ankara.
- Aksan, D. (2006). *Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*, Engin Yayınevi, Ankara.
- Altun, H. O. (2009). *Türkçede Soru*, (Basılmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
- Arat, R. Rahmeti (1979), *Kutadgu Bilig I Metin*, TDK Yay., Ankara.
- Argunşah, M., Sağol Yüksekaya, G. (2012). *Karahanlıca Harezmce Kıpçakça Dersleri*, Kesit Yayınları, Ankara.
- Argunşah, M. (2021). *Çağatay Türkçesi*, Kesit Yayınları, İstanbul.
- Atalay, B. (1942). *Türk Dilinde Ekler ve Kökler Üzerine Bir Deneme*, TDK Kitaplığı, İstanbul.
- Atay, A. (2014). *Çağatay Türkçesinde Edatlar*, Çizgi Kitabevi, Konya.
- Auwers, J. van der, Krasnoukhova, O. (2020). “The Typology of Negation”, *The Oxford Handbook of Negation*, (ed. V. Déprez and M. Teresa Espinal), Oxford University Press, s. 91-116.
- Aydın, E. (2015). *Orhon Yazıtları (Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor)*, Kömen Yay., Konya.
- Banguoğlu, T. (1974). *Türkçenin Grameri*, TDK Yay., Ankara.
- Başdaş, C. (2015). “Türkmen Türkçesinde Olumsuzluk ve Yokluk”, *TÜBAR-XXXVII*, s. 61-72.
- Bayrak, S. (2021). *Eski Türkçede er- Fiili -Fonksiyonel ve Semantik Bir İnceleme*, (Basılmamış Doktora Tezi), Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.
- Baytok, A. (2006). “Kırgız Türkçesinde Evet/Hayır Soruları”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 3/3, s. 78–99.
- Besler, D. (2000). *Soru Eki –mI’nın Söz dizimsel Özellikleri*, XIII. Dilbilim Kurultayı Bildirileri, (Yay. Haz. A. Sumru Özsoy- E. E. Taylan), Boğaziçi Yayınları, İstanbul.

- Bilgegil, K. (1984). *Türkçe Dilbilgisi*, Dergah Yayınları, İstanbul.
- Boltabayev, S. (2022). *Ali Şir Nevâyî Divanlarının Dibaceleri (Giriş- Metin- Aktarma- Dizin- Tıpkıbasım)*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Böke, İ. S. (2018). *Ali Şir Nevayî'nin "Garaibü's-Sıgar" İsimli Eserinde Edatlar*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Börekçi, M. (2003). "Türkçe Öğretimi Bakımından Dil Bilgisi Terimi ve Kavram Olarak Olumluluk - Olumsuzluk", *TDAY-B* 2001, 1-2/S: 44: s. 45-61.
- Bulak, Ş. (2017). *Karşılaştırmalı Tarihî Türk Yazı Dilleri Grameri- Fiil Çekimi-*, Kesit Yayınları, İstanbul.
- Bulak, Ş. (2017). "Tarihî Türk Yazı Dillerinde Şimdiki Zaman", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, s. 223-258.
- Bulak, Ş. (2019). "Türkçede "mI –mU" Soru Unsuru", *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, s. 309-330.
- Cin, A. (1998). *Tarihî Türk Şiveleri ve Günümüz Oğuz Grubu Şivelerinde Olumsuzluk İfadesi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale.
- Cin, A. (2002). "Yoksuz ve Yoksul Kelimeleri Üzerine", *Dil Bayramının 70. Yılı Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, 2(69), s. 665-674.
- Cin, A. (2004). "Türkçede +sIz/ +sUz Eki Üzerine". *Türk Dili Araştırma Yıllığı-Bellekten*, S. 52, s. 1-43.
- Clauson, Sir G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth - Century Turkish*, Oxford: Clarendon.
- Çalışır, S. (2007). *Türkçede Bilimsel Metinlerde Olumsuzluk*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.
- Çalışır Zenci, S. (2020) "Metinsel Edimler Doğrultusunda Türkçe Bilimsel Metinlerde Kullanılan Olumsuz Tümcelerinin Görünümü", *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi* (20), s. 190-201.
- Çakmak, S. (2013). "Var" ve "Yok" Sözcüklerinin Morfolojik Kimliği", *Turkish Studies*, s. 463-471.
- Çetin, E. (2008). *On Üçüncü Yüzyıl Öncesi Türkçesinde Soru*, (Basılmamış Doktora Tezi), Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana.
- Çürük, M. S. (2013). *Rabgüzi'nin Kısaşü'l- Enbiyasında Olumsuzluk*, (Basılmamış Doktora Tezi), Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana.
- Dahl, Ö. (1979). "Typology of Sentence Negation", *Linguistics* 17, s. 79-106.
- Demirel, Ö. (2002). *Türkiye Türkçesinde Olumsuz Cümle Yapıları*, (Yüksek Lisans Tezi), İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya.
- Demirel, Ö. (2006). "Yapıca Olumlu Anlamca Olumsuz Cümleler Hakkında Bir Değerlendirme", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, S. 34, s. 43-57.
- Doğan, A. T. (2019). "Türkçe Söz Diziminde Kullanılan Çift Olumsuz Yapılar Üzerine", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, s. 117-144.

- Eckmann J. (2017). *Çağatayca El Kitabı*, (çev. Günay Karaağaç), TDK Yay., Ankara.
- Ediskun, H. (1999). *Türk Dilbilgisi*, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Eraslan, K. (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*, TDK Yay., Ankara.
- Eratalay, S., Eratalay S. (2015). “Sümerce ile Türkçe Arasındaki Sözdizimsel Denklikler”, *International Journal of Language Academy*, Volume 3/2, s. 232-240.
- Ercilasun, A. B. (2007). *Türk Lehçeleri Grameri*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Ercilasun, A. B. (2020). *Kutadgu Bilig Grameri- Fiil*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Ercilasun, A.B. (2014). *Makaleler Dil- Destan- Tarih- Edebiyat*, Akçağ Yayınları, 2. Baskı, Ankara.
- Erdal, M. (1991). *Old Turkic Word Formation: A Functional Approach To The Lexicon, Volume I-II*. Wiesbaden: Otto Harrasowitz.
- Erdal, M. (2004). *A Grammar of Old Turkic*, Handbuch der Orientalistik: Leiden; Boston; Köln: Brill.
- Ergin, M. (2001). *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak Yayınları, İstanbul.
- Ergönenç, Akbaba, D. (2017). “Nogay Türkçesinde Olumsuzluk Kategorisi, Prof. Dr. Zeynep Korkmaz Armağanı”, (Ed. Prof. Dr. Leyla Karahan), *Türk Kültürü Araştırmaları Armağan Dizisi 21*, s. 57-68.
- Erten, M. (2007). “+SIZ Eki Olumsuzluk Eki midir?”, *Turkish Studies*, s. 1168-1173.
- Gabain, A. Von (2007). *Eski Türkçenin Grameri*, (çev. Mehmet Akalın), TDK Yay., Ankara.
- Gemalmaz, E. (2010). *Türkçenin Derin Yapısı*, (Yay. Haz. C. Alyılmaz ve O Mert), Belen Yayıncılık, Ankara.
- Güner, G. (2021). *Karahanlı Türkçesinde Fiil*, TDK Yay., Ankara.
- Haji Moh Naseem, M. (2016). *Çağatay, Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinde Fiil İşletimi (Kişi- Olumsuzluk- Zaman- Soru)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa.
- Hatiboğlu, V. (1981). *Türkçenin Ekleri*, TDK Yay., Ankara.
- Helvacı, S. (2013). *Eski Anadolu Türkçesinde Soru Cümlelerinin Edimbilimsel İşlevleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Hirik, E. (2010). *Türkiye Türkçesinde Olumsuzluk Eki*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi, Kırıkkale.
- Hirik, E. (2015). “Anlam Değiştirme Aracı Olarak Olumsuzluk Eki –ma*”, *Karadeniz Araştırmaları*, S. 44, s. 167-185.
- Hirik, S. (2014). “Kesinlik ve Olumsuzluk İlişisine Kipsel Yaklaşım”, *Turkish Studies*, s. 349-367.
- Honda, I. (1996). *Negation, A cross - linguistic Study*, University of New York, (Doktora Tezi).

- Horn, Laurence R. (1985). "Metalinguistic negation and pragmatic ambiguity", *Language* 61, s. 121-174
- Horn, L. (1989). *A Natural History of Negation*, Chicago, London.
- İlhan, N. (2005). "Türkçede Olumsuzluk" *Karaman Dil, Kültür ve Sanat Dergisi*, s. 271-279.
- İlhan, N., Kabadayı, C. (2017). *Türk Dilinde Olumsuzluk*, Kesit Yayınları, İstanbul.
- İmrağ, Ö. S. (2018). *Üretici - Dönüşümsel Dil Bilgisi Işığında Almanca, Türkçe ve İngilizcede Olumsuz Önergelerin Dil Bilimsel ve Mantıksal Açıdan İncelenmesi*, (Basılmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Jespersen, O. (1917). *Negation in English and Other Languages*, Copenhagen: A. F. Host&Son, Kgl. Hof-Boghandel Bianco Lunos Bogtrykkeri.
- Karaağaç, G. (2016). *Türkçenin Dil Bilgisi*, Akçağ Yayınları, 3. Baskı, Ankara.
- Karaağaç, G. (2018). *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*, TDK Yay., 2. Baskı, Ankara.
- Karademir, F. (2009). "-mA Olumsuzluk Biçimbiriminin "Kip"le İlgisi ve Olumsuz Fiil Çekimlerinin Adlandırılması Sorunu", *Turkish Studies*, s. 1343-1374.
- Karahan, L. (2019). *Türkçede Söz Dizimi*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Karamanlıoğlu, A. F. (2019). *Kıpçak Türkçesi Grameri*, TDK Yay., 2. Baskı, Ankara.
- Karaörs, M. M. (2016). *Ali Şîr Nevâyî, Nevâdirü's-Şebâb*, TDK Yay., 2. Baskı, Ankara.
- Karataş, Ö. F. (2021). *Türk Şiirinde Varlık ve Yokluk Düşüncesi (1839-1908)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi / Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Erzurum.
- Kaşgarlı, M. (2013). *Divanü Lûgat-it-Türk (Çeviri)*, (çev. Besim Atalay), TDK Yay., Cilt I, II, III, Ankara.
- Kargı Ölmez, Z. (1996). *Ebulgazi Bahadır Han Şecere-i Terâkime (Türkmenlerin SoyKütüğü)*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi:3, Simurg Yayınları, Ankara.
- Kaya, Ö. (1989). *Ali Şîr Nevâyî Fevâidü'l-Kiber (İnceleme- Metin- Dizin)*, (Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Kaynak, M. (2021). *Çuvaş Türkçesinde Olumsuzluk*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Hatay.
- Keskin, M. (2021). "Çincenin Tipolojik Açıdan İncelenmesi". *İstanbul Aydın Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13(1), s. 87-120.
- Kızılçim, Y. (2015). "Duras'ta Olumsuzluk Belirleyicileri ve Yadsıma Bildiren Söylemler", *Uluslar arası Sosyal Bilimler Dergisi Humanitas*, s. 199-218.
- Kocaman, A. (1971), "Türkçede Kip Olgusu Üzerine Görüşler", *TDAY Belleten*, s. 81-85.
- Korkmaz, Z. (1959). "Türkçede -acak / -ecek Gelecek Zaman (Futurum) Ekinin Yapısı Üzerine", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 17/1-2 s. 159-170.

- Korkmaz, Z. (1965). "Türkiye Türkçesindeki -madan/-meden-<-madın<-medin Zarf-Fiil (Gerundium) Ekinin Yapısı Üzerine", *DergiPark*, 2/1, s. 259-269.
- Korkmaz, Z. (1992). *Gramer Terimleri Sözlüğü*, TDK Yay., Ankara.
- Korkmaz, Z. (2009). *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, TDK Yay., Ankara.
- Korkmaz, Z. (2023). *Türk Dili Üzerine Araştırmalar I-II (e-kitap)*, TDK Yay., Ankara.
- Kurgun, L. (2013). "A Study on Sleepy and Sleepless Words", *Pamukkale Üniversitesi Yayınları*, No: 28, s. 807- 812.
- Kut, G. (2003). *Ali Şîr Nevâyî, Garâibü's-Sıgar*, TDK Yay., Ankara.
- Kutalmış, M. (2004). "Ermeni Kıpçakçasında Olumsuzluk Şekilleri", *İlmî Araştırmalar* 17 Güz, s. 133- 141.
- Kuznetsov, İ. (1995). "Türkiye Türkçesinin Morfoetimolojisine Dair", C. 43, s. 193-262.
- Levend, A. S. (1965). *Ali Şîr Nevaî Hayatı, Sanatı ve Kişiliği*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, S:239, C. 1. Ankara.
- Mansuroğlu, M. (1953). "Türkçede -gu Ekinin Fonksiyonları", *TM*, C. X. s. 341-348.
- Menabit, C. S. (2004). "Ne...Ne'li veya Ne...Ne De'li Bağlama Edatlarında Olumsuzluk Sorunu", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 52/1, s. 71- 91.
- Miestamo, M. (2005). *Standart Negation - The Negation of Declarative Verbal Main Clauses in a Typological Perspective*, Comrie, B.; Dryer, M.; Matras, Y. *Empirical Approaches to Language Typology*, Mouton de Gruyter, Berlin: New York.
- Miestamo, M. (2007). "Negation – An Overview of Typological Research", *Language and Linguistics Compass* 1/5, s. 552–570.
- Nalbant, V. (2002). "-DUK Eki ve Divanü Lügati't Türk'te -DUK Ekli Görülen Geçmiş Zaman Çekimi", *Türkoloji Dergisi*, 15/1, s. 193-203.
- Nalbant, V. (2008). *Dîvânü Luğâtî't- Türk Grameri - I İsim*, Bilgeoguz Yayınları, İstanbul.
- Öner, M. (1999). "-matı / -meti Gerundiyumu Hakkında", 3. *Uluslararası Türk Dil Kurultayı*, TDK Yay. 678, s. 833-840.
- Özalan, U. (2014). *Türk Dilinde Cevheri Ek Fiil*, (Basılmamış Doktora Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- Özgür, U. (2013). *Dede Korkut Metinlerinde Geçen Olumsuzluk ve Yokluk Biçimleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Manisa.
- Özkan, B. (2006). "Türkçede Dilbilgisel Terim Olarak Olumlama ve Olumsuzlama", *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 15/1, s. 269-282.
- Özmen, M. (1995). "Türkçede Değil Kelimesi ve Kullanımları", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, C. 43, s. 315-368.
- Öztürk, F. (2018). *Nehcü'l-Ferâdis'te Soru*, Kesit Yayınları, İstanbul.
- Öztürk, M. (1995). *Farsça Dil Bilgisi*, Murat Kitabevi Yayınları, Ankara.
- Polat, Ü. (2017). Eski Uygur Türkçesinde İsim Cümleleri, *ÇÜTAD*, 2/2, s. 198-262.

- Poppe, N. (2019). *Moğol Yazı Dilinin Grameri*, (çev. Günay Karaağaç), TDK Yay., Ankara.
- Seçkin, P. (2018). *Türkçede Dilsel Bir Kategori Olarak Olumsuzluk*, (Basılmamış Doktora Tezi), Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon.
- Serebrennikov, B. A., Gadjieva, N. Z. (2011). *Türk Yazı Dillerinin Karşılaştırmalı Tarihî Grameri*, TDK Yay., Ankara.
- Sertçelik, Ü. (2019). *Ġarā'ibü's-Şîğar'da Zarf-Fiil ve İşlevleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kars.
- Seydi, M. (2020). "Existential Negation in Turkish: A Functional Approach", *Journal of Language and Linguistic Studies*, 16(2), s. 647-660.
- Seydi, M. (2021). *Türkçede Olumsuzluk - Eşzamanlı İşlevsel Bir İnceleme*, Nobel Bilimsel Eserler, Ankara.
- Şahin, H. (1999). "Var ve Yok Kelimeler, Üzerine", *Türk Dili*, 1/568, s. 312-323.
- Şahin, H. (2001). "Evet ve Hayır Kelimeleri Üzerine", *Türk Dili*, S. 593, s. 528-535.
- Şahin, H. (2003). *Eski Anadolu Türkçesi*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Şahin, H. (2006). "Türkçede Ön Ek", *U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl: 7, Sayı: 10, s. 65-77.
- Tan, Ö. (2019). *Cengiznâme'de Olumsuzluk ve Yokluk Şekilleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Manisa.
- Tan, A. (2024). *Türkçede Olumsuzluk - Türkçenin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerinde Olumsuzluğa Dair İfadeler*, Kesit Yayınları, İstanbul.
- Tanç, M., Bişkin, H. V. (2023). "Türk Dilindeki -Gİr/-GUr Fiilden İsim Yapım Ekinin Yapısı Üzerine", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13/1, s. 239-249.
- Tekin, Ş. (1992). "Eski Türkçe", *Türk Dünyası El Kitabı*, s. 69-119.
- Tekin, Ş. (2001). "Türkçede -mA Olumsuzluk Eki ile -dUk Eki Nereden Geliyor?, İştikakçının Köşesi-Türk Dilinde Kelimelerin ve Eklerin Hayatı Üzerine Denemeler", *Simurg Yayınları*, s. 43-58.
- Tekin, T. (2003). *Orhon Türkçesi Grameri*, (Yayımlayan: Mehmet Ölmez), Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi, İstanbul.
- Tekin, T. (2003). *Orhon Yazıtları - Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk*, Yıldız Dil ve Edebiyat 1, İstanbul.
- Tekin, T. (2013). *Makaleler 1- Altayistik*, TDK Yay., Ankara.
- Tekin, T. (2013). *Makaleler 2- Tarihî Türk Yazı Dilleri*, TDK Yay., Ankara.
- Tiken, K. (2004). *Eski Türkiye Türkçesinde Edatlar, Bağlaçlar, Ünlemler ve Zarf Fiiller*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu TDK Yay.: 837, Ankara.
- Toprak, F. (2021). *Tasavvufî ve Edebî Yönleriyle Alî Şîr Nevâyî*, Akçağ YayınlarıAnkara.
- TS: Türkçe Sözlük (2011). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Turan, A. D. (2019). "Türkçe Söz Diziminde Kullanılan Çift Olumsuz Yapılar Üzerine", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, s. 117-144.

- Türk, V. (2004). “Kutadgu Bilig Örneği ile Türkçede Ana Yardımcı Fiil (er-)”, V. *Uluslararası Türk Dili Kurultayı*, s. 299-3006.
- Türk, V. (2023). *Türklüğün Kutup Yıldızı Ali Şîr Nevâyî*, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Türkay, K. (2002). *Ali Şîr Nevâyî Bedâyi’u’l- Vasa’ Üçünçî Dîvân*, TDK Yay., Ankara.
- Üstüner, A. (2001). “Eski Türkiye Türkçesinde –sUz Eki”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11/2, s. 177-184.
- Üstünova, K. (2004). “Dilek Kiplerinde Zaman Kavramı*”, *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, LXXXVIII/635, s. 678-686.
- Üstünova, K. (2004). “Eklerin Öğretimi Üzerine Bir İki Söz”, *U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 6, s. 173-182.
- Üstünova, K., Akkök, M. (2009). “Hiç”in Yer Aldığı Yapılar ve Yüklendiği Anlamsal İşlevler”, *Dil Araştırmaları*, S.4, s. 25-35.
- Üstünova, K. (2016). “Dilbilgisel Olumsuzlayıcılar”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 5(4), s. 1703-1715.
- Üstünova K.; Horoz Ö. (2001). {-sİz}, {-İl} Ekinin Olumsuzu mu?, *Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınları 1, s. 119-140.
- Vardar, B., Güz, N., Öztokat E., Rifat, M., Senemoğlu, O., Sözer, E. (1980). *Dilbilim ve Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*, Sevinç Basımevi - TDK Yay., Ankara.
- Yakup, A. (2020). “Uyghur and Uzbek, The Southeastern Turkic Languages”, (ed. Robbeets, M., Savelyev, A.), *The Oxford Transeurasian Languages*, Oxford University Press: United Kingdom, s. 410-429.
- Yarba, S. (2018). *Kıpçak Grubu Türk Dillerinde Olumsuzluk*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Yaylagül, Ö. (2003). “Türk Runik Harfli Metinlerde Soru”, *KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*, 5/1, s. 33-43.
- Yıldız, H. (2007). *Türkçede Başlangıçtan Bugüne Gelecek Zaman*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Zeyrek, K. (2015). *Arap Dilinde Olumsuzluk Bildiren Yapılar*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale.
- Zülfikar, H. (2018). “Eklendiği Kelimeyle “Yokluk” Anlamı Kazanan Ekler”, *Türk Dili*, S. 68, s. 5-11.

İnternet Kaynakları

<https://www.lugatim.com/> (25.04.2024)